

एवमसमानलिङ्गकस्थले विशेष्यवाचकपदासमानवचनस्यापि विशेषण
पदस्य साधुत्वे तादृशस्थले औत्सर्गिकमेकवचनमेव सर्वत्र विशेषणपदानन्तरं
प्रयोज्यमुचितमिति 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' 'पितृषु दन्ताः'
इत्यादेरनुपपत्तिः ।

मैत्रम्- यत्र विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तितात्पर्यविपक्षस्याविद्वत्तत्त्वात्
अविशेषितत्वम्, तत्र विशेष्यविशेषणपदयोः समानवचनकत्वानियमः, अतएव
'पुस्तकमात्रवचो—वेदे देना' इत्यादौ द्वित्वविशिष्टयोः पुस्तकमात्रव.
प्रभृत्योर्विशेषणवया विवक्षितवाच्यत्वात्कस्य पदस्य द्विवचनान्तता । 'वेदाः
प्रमाण' मित्यत्र च विशेषणपदोत्तरावयवकस्या बहुवचनविद्वत्त्वमेकत्वं विवक्षितम्,
तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदके प्रतिष्ठापकरणत्वे ऽपेक्षितं । शब्दप्रमाणकरणत्वं च
शब्दत्वावच्छिन्नं यावच्छब्दनिष्ठमेकमेवेति नापेक्ष्यता ।

न च "पदार्थं पदार्थेनान्वेती"ति व्युत्पत्तिविरोधः, 'सम्पन्नो ग्रीहि'
रित्येकग्रीहितत्वात्पदैकेत्येकवचनदर्शनेन तादृशव्युत्पत्तिविरोधोच यान्त्रिकत्वात् ।
यदि सामान्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थ एवैकवचनम्, ग्रीहि
त्यजाते स्वरूपत एव ग्रीहारादिपदस्य तावच्छेदकत्वस्य-संयतत्वच्छेदकरूपेणा
तुपस्थितेस्तत्र पदार्थान्तरस्थान्त्वानुपपत्तेरिति मन्यते, तदा प्रकृते ऽपि तादृशर्थव
मिति ।

यत्तु "सम्पन्नो ग्रीहि" रित्यादिविकचनोपस्थितानि नानैकत्वानि
मत्वेकं नानाग्रीहिष्वन्यमते ह्यनुसृत्यैव सामान्यत्वे आतामेकत्वमानोपपत्तौ
निरर्थक इति, तदसत् । यत स्वतन्त्रातीवनिष्ठभेदप्रतिपादितानवच्छेदके
क पदपदार्थाव्यतिरीकरहितत्वमेकवचनार्थः, न त्वेकत्वमात्रम्, तस्य
वस्तुमात्रसाधारण्येनार्थत एव शमात्, अनुपयोगाच्च । अत एव "पशुना
मनेत" इत्यादौ पशुनिष्ठतादृशैकत्वस्य विवक्षितत्वात्जन्येकवचनकरणकत्वा
मात्रादवशिष्टं । अत्रापि च स्वसमन्विताहुतपदार्थसर्गागतविशिष्टप्रकृत्यर्थता
वच्छेदकवचनरूपेण । अतो "ऽत्र यतो ऽस्ति" त्यादौ घञनिष्ठभेदप्रति-
पादितानवच्छेदकत्वान्प्रामादयपि न क्षीते । एतदेवविश्रयानपरनिष्ठ

भेदप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वस्यैव तत्र बोधादिति, तस्य च प्रसिद्धत्वात्
एतद्वेशे बहुभटसत्त्वदशाया तादृशवाक्यप्रयोगस्तु जात्येकत्वादेव समर्थनीय

यत्तु एकत्वाविवक्षायांमपि भावाख्यातस्यैव एकवचनस्य साधुत्व
दर्शनात्सत्याया अविवक्षणे ऽपि 'सम्पन्नो वीहि' रित्यादेर्नेकवचनोपपत्तेरु
जात्येकत्वपरतया तत्र समर्थनेनेति, -तदप्यकिञ्चित्करम् । भावाख्यातस्यैव
गत्यन्तरविरहेण विभक्त्यैर्निरर्थकत्वोपपत्त्यात् । तत्र च सार्थकत्वोपपत्तिसमये
सत्यरित्यागस्यानुमितत्वात्, सति तात्पर्ये तद्वोधस्यानुभविकत्वाच्चेति ।

एव "अथ समुदिता हेतु" रित्यत्र हेतुपद कार्योत्पादप्रयोजकता
वच्छेकसमुदायत्वावच्छिन्नरश्मि, तादृशममुदायत्वाविवर्तमेकत्वमेकवचनार्थः ।
अत एव शरत्पादीना त्रयाणां तृणारणिमणि-यायेन हेतुत्वशङ्कानिरासः ।
तथा सत्येष्टामेकैकसमप्रधानदशायांमपि कार्योत्पत्तेरावश्यकतया तत्तृणवपरी-
तसमुदायत्वस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकतानवच्छेदकतया तेषां त्रयाणां तथा
विभैकसमुदायत्वाभ्यत्वानुपपत्तेः ।

एव "जात्याकृतिवत्तत्र पदार्थे" इत्यत्र जितथानिष्ठस्य पदशक्ति
रूपपदार्थत्वरस्यैकत्व विवक्षितमिति तत्र विशेष्यपदस्य बहुवचनान्तत्वे ऽपि
विशेषणपदस्यैकवचनान्ततोपपत्तिः । "प्रत्यक्षानुमाने" त्यादिद्वये प्रमा-
करणत्वरूपशक्त्यर्थतावच्छेदकस्य प्रत्यक्षानुमादिनिष्ठस्यैकताया बाधितत्वे
नाविवक्षितत्वात्प्रमाणत्रयस्य बहुवचनान्ततेति ।

एव "पितरा हत" इत्यत्रापि पितृपितामहादीनां सहे
तनामेकत्वेन देवताविविरहेण पितृपितामहत्वं दिना पृथगे-
त्यागादस्यत्वरूपादेरात्मम् । उद्देश्यतावच्छेदकभेदेनैव उद्देश्यताभेदात् ।
तत्र एकत्वस्याविवक्षणं देवतापदस्य बहुवचनान्ततेति दिक् ।

स्वप्रवृत्तिकत्वं च स्वव्यतिरोक्तत्वेन प्रतिवर्धीयमनन्तम् ।
तेन "दनि सुन्दर" इत्यादौ विशेष्यवादानन्तरं विभक्त्येकत्वे ऽपि
न क्षतिः, तत्र विभक्त्यैर्लुप्त-भानं विना शाब्दबोधानुपपत्त्यात् ।

एव तदर्थविभक्तिमत्त्वोपविभाजन इत्येव तन्नामिदं विभाजनम् ।
 दिनपूर्वमिति वा प्रान्तमप्युक्तमनन्तरम् । तेन " इह दर्शय " त्वादी विशेषण-
 पदानन्तरं विमतेरन्तरं ऽपि न घटति ।

अथ " नीलपट पट " इत्यादावपि पदार्थोत्तरपदार्थविभाजनस्य
 वपादवधिकात् कथम नीलपटपदोद्देशेदावधयोः । सामान्या कार्यजनने
 उक्तनिवृत्तपदप्रत्ययस्वापत्त्या कश्चिद्व्यवस्थादिति चेत् ; तथाविधामप-
 योदीयविकाकाङ्क्षाविरहः । तथा हि-नाहयान्प्रत्यये प्रथमविभक्त-
 न्तपदार्थादिपदसमिन्वाहुः प्रथमपदनीकादिपदवद्वेदात्तत्वात्तन्नीलपटपदाया-
 काङ्क्षा । सामान्ये च पदार्थादिपदार्थादितोऽप्यप्युक्तपदार्थादितरं वा भाका-
 ङ्क्षा । उक्तपदे च तदस्या प्रत्यया अवाकाङ्क्षाया विरहप्रसङ्गः ।
 कार्यतावच्छेदकपदार्थावरोहोत्तरपदविशेषादोक्ताकाङ्क्षाबाधयोः । परपद-
 बोधे व्यवहारः ।

यत् सामान्यासामान्यविशेषपदस्य विशेषवाचकपदोपपत्तिः ।
 करिभक्त्यमवृत्तिरस्य विरुद्धविभाजनस्यैव तादृशानुपपत्तिरपि वा-
 काङ्क्षा ; विशेषवाचकपदनिष्ठविशेषपदार्थकपदमवृत्तिरिभक्त्यमवृत्तिर्य-
 च न तथा, ' नीलपटमानवे ' त्यादावसम्भवादिति,

तदन्तर्गतं । विशेषवाचकपदार्थमवृत्तिरस्य । तादृशपदार्थानुपपत्त्यस्य
 तदुत्तरत्वेनाऽप्युक्तपदार्थमवृत्त्यस्य वा ' नीलो पट ' इत्यादौ नीलादि
 पदसमिन्वाहुत्वविधौ । पदपदार्थमव्याहृत्यैव भक्तिभिन्नतया सत्तात् ।

अथ विशेषवाचकपदोत्तरपदविभक्तिविभाजनकर्मकविभक्तिराहित्य-
 स्य विवक्षया द्वय इति चेन्न हि विभक्तिव्याधिकमज्ञानतः पुनरस्य तादृश-
 धर्मज्ञानासम्भवात्तद्वैधेयानुपपत्तिः । ' नीलो पट ' इत्यादावपि युक्त-
 अमृदित्यादिप्रत्ययस्य तादृशोऽप्यनुपपत्तिः । ' नीलो पट ' इत्यादावपि
 पदार्थः । पुनस्तद्विभक्त्यस्या स-द्वैधेयोऽप्यस्य तादृशोऽप्यनुपपत्ति-
 स्य प्रयोजकतात् ।

अयं 'नीलो घटः' 'नीलघटः' इत्यादिद्विविधसोपधसंघातस्य स्वोत्तर-
रूपद्विभक्त्यनुत्तरत्वविशिष्टस्वोत्तरत्वादिरूपस्वान्वयवर्हितोत्तरत्वसंबन्धेन नीला
दपदवत्सुबन्तघटादिपदत्वमेव तथास्त्विति चेन्न । 'नीलपटरूपः' मित्यादि
शक्यमाधारण्यानुराधेयान्यादृश्या आप आकाङ्क्षाया समासस्थले उपगन्त
व्यतया उपदर्शितसमासव्याससाधारणानुमताकाङ्क्षानुसरणस्याप्रयोजकत्वा
दिति ।

अथ 'नील घटमानये' त्यादौ नीलादेर्घटादावन्वयोपगमे नीला
दिपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः कुत्रान्वय इति चेन्न कुत्रापि । विभक्तिपद
ज्ञातुत्वार्थमेव प्रयुज्यते । अभेद एव वा विशेषणविभक्तेरर्थः, अभेदस्य
सर्गमर्यादया भानं तु समासस्थलएव । तत्र तुल्यविभक्त्यनुमानं विनापि
शब्दबुद्धेरानुभविकत्वादित्यपि यदस्ति ।

अथैतन्मते अभेदो यदि भेदत्वावच्छिन्नाभावस्तथा उपसिद्धिः, यावे
च भेदप्रतियोगिको ऽभावः, तदा 'नील जलः' मित्यादिवाक्यस्यपि
ग्रामाण्यापत्तिः । जले द्वित्वादिना नीलभेदाद्यभावस्य सत्त्वात् । नीलभेद
त्वावच्छिन्नाभावरणं विभक्त्यर्थत्वे नीलादिपदार्थानन्वयप्रसङ्गः । न च
भेदप्रतियोगिकाभाव एव विभक्त्यर्थः, नीलपदसमभिव्याहारात्नीलभेदत्वा
वच्छिन्नाभावः प्रतीयते इति वाच्यम् ; पदार्थद्वयसर्गभानस्यैवाकाङ्क्षा-
नियम्यत्वात्नीलभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितान्तर्भावेण वृत्तिं विना भेदरूपपदार्थ-
तावच्छेदकस्याभावे तादृशसंबन्धेन मानासम्भवात् ।

मैवम् = भेदो ऽभावश्च विशेषणविभक्तेरर्थः, विशिष्टलभस्या
काङ्क्षादिवशात् । एतेन भेदे नीलादिपदार्थान्वये एकदेशान्वयप्रसङ्ग इति
निरस्तम् ।

न च विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे 'नीलं घटः' इत्यादावप्यभेदा-
न्वयोपापत्तिः— 'घातेन घनत्वात्' मित्यादौ तृतीयया अभेदबोधनत्वात् अभेद-
प्रकारक्षोभे विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यानपेक्षणादिति वाच्यम् । द्वितीयादिना
ऽभेदबोधने द्वितीयाद्यन्तविशेष्यवाचक पदसमभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वमित्यु-
पगमात् ।

शिष्टपशुदित्वानुपपत्तेः । प्रतियोगिविशेषितामावज्ञानं च विशिष्ट
तीक्ष्णमयादात्रातिशेध इति दर्शनात्केवलं “विशेष्ये विशेषण” इति रीत्या
इत्युपैतीति चेत्,—

इत्थम् । अभेदस्तादात्म्यम्, तच्च स्ववृत्त्यसाधारणो धर्मः । असाधारण्य
मात्रवृत्तिरूपम् । तच्च स्वसामानाधिकरण्यस्य प्राप्तयोगिवृत्तिबोधमय
भेदविशिष्टं यत्तदन्वयत्वमित्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषणविभक्तेरर्थः ।
‘अत्र प्रवृत्त्यर्थस्य सत्सर्गभवादिवा भासते । तादृशधर्मस्तत्तद्व्यक्तित्वाद्वा
‘अपूर्वव्यक्तिनिष्ठतादृशधर्मस्य विशिष्य ज्ञानुपपन्नकत्वे ऐक्यमात्रवृत्ति-
त्वात् सामान्यप्रत्यासत्तित्वात् सुप्रवृत्त्यमेव । अभेदस्य सत्सर्गतामते
ज्ञानुपपत्ताभेदस्यैव तथात्वमुच्यते । तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभाव
विशिष्य तथात्वे ‘घटो न नील’ इत्यादिवाक्यजन्यरोधे “प्रति
ज्ञानवयौ च तुल्ययोगक्षेमा” इति न्यायेन तादृशानुगतसत्त्व-
प्रतियोगिताकानुगतभावा एव भासते, न तु नीलवृत्तिरेको
तथा सति यत्किञ्चित्तादृशमात्रतात्पर्येण प्रयुक्तस्य नीलेऽपि
‘इत्यादिवाक्यस्य सामान्य स्यात् ।

इदं बोध्यम् । विशेषणविभक्तेरभेदार्थकत्वे घटो न नील इत्यादौ
ज्ञानभेदाभाव एव प्रत्ययविषये न तु नीलादिभेदः । यादृश
‘हारस्थले येन सन्धेन यत्र धर्मिणि येन रूपेण यद्वत्त्वं नम्रसत्त्वे
तादृशस्थले नम्रा तद्वर्मिणि तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृश
‘नप्रतियोगिताकतदभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । “प्रतियोग्य
‘चे’त्यादेरन्यथेति । एष च नम्रो भेदबोधकत्वं न कुत्रापि
‘अनालं घटमानये’त्यादौ यद्वत्त्वं सामानाधिकरण्यानुरोधेन
स्य नीलमित्यपरतया नम्रो भेदत्वमेव लक्षणाया उपगन्तव्यत्वात् ।

इतरावयवम्, अभेदस्य प्रकारतामतेपि ‘घटो न नील’
कस्य नीलाभेदायां बोधकत्वेपि तृतीयाभावस्य प्रतियोगि
‘नम्रो भेदबोधकत्वं नानुपपन्नम्, परन्तु भेदत्वप्रकारेण भेदबोधो
‘नम्रो भेदत्वप्रकारेण भेदबोधो

इदं तु तत्त्वम् । 'नीलो घट' इत्याद्यसमासस्थले ऽभेदस्य संसर्गतोपगमे ऽपि गौरवनिहात् तत्र विशेषणविभक्त्येवैकिकल्पनमनुचितम् । न च यत्राभेदे विशेषणविभक्त्येव शक्तिप्रभः स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र सर्वमतस्याभेदप्रकारकबोधस्य नीलो घट इत्यादिवाक्यादुत्पत्त्या तादृशसमभिव्यहारज्ञानस्य द्विविधबोधे हेतुतादृश कल्पनीयमभेदस्य संसर्गतावादिनेति गौरवम् । एव तादृशसमभिव्यहारज्ञानघटिततामग्रया भिन्नयोग्यताज्ञानघटितत्वेन द्वैविध्यमिति भिन्नरिपयकप्रत्यक्षादिक प्रति तादृशशान्दसामग्रीप्रतिबन्धकताया अप्याधिक्यमिति वाच्यम् । संसर्गतावादिनोक्तस्थलेपि तत्संसर्गबोधधर्म्योपगमादिति दिक् ।

"स्तोक पचति, मृदु पचती" इत्यादौ विरुद्धविभक्त्यरुद्धरदोपस्थापितस्यापि स्तोकमृदादेर्भात्वर्थपाकादावभेदान्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः, तदनुरोधेन च द्वितीयातपदधातुपदयोः समभिव्याहारस्याप्यभेदान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षात्वमुपगम्यतः क्रियाविशेषणस्थले च न द्वितीयातिरिक्तविभक्ति इत्यव्यक्ते, "क्रियाविशेषणानाङ्गीवत्त्व कर्मत्वञ्चे"त्यनुशासनेन तत्र कर्मत्वातिदेशात् ।

न चैव 'स्तोक पाक' इत्यादावपि द्वितीयाप्रसङ्गः, तथापि स्तोक देः क्रियाशमेव विशेषणत्वात् । भावकृता प्रयोगसाधुत्वमाचार्यकतया धातुनैव सप्त पाकादि प्रतिपादनादिति वाच्यम्, क्रियापदस्य तत्र सार्थकप्रत्ययान्त धातूपस्थाप्यार्थपरत्वात् ।

'स्तोक रधीयते' इत्यादौ आख्यातस्यापि वर्तमानत्वायकतया सर्वकत्वात् । न च वर्तमानत्वाद्यविवक्षाया द्वितीयानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; वर्तमानत्वादिविवक्षास्थलइव अर्थबोधप्रयोजनाकाङ्क्षाशालित्वेनैव तदविवक्षास्थले ऽपि भावख्यातस्यार्थवत्त्वात् ।

केचित्तु-भावोक्तिरियं भजन्तस्यापि पाकादौ शक्तिरव्यक्ते । अन्यथा मुनिमहत्त्वर्थस्वरूपाकर्मत्वादीना तत्र पाकादावन्वयानुपपत्तेः, प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थोपेक्षत्वे प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्धातूनां च मुनिमहत्त्वप्रकृतित्वात् ।

प्रकृत्येकदेशाभेऽपि प्रत्ययार्थान्वयोपगमे 'पचन्त पश्यती' त्यादित् 'पचमान पश्यती' त्यादितश्च पाकादौ त्रितीयाप्रत्ययकर्मत्वाद्यन्वये ध्वंसङ्गात् । एकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्र प्रत्ययार्थविशेषणपाकादेर्न कर्मत्व विशेषणतयाऽन्य इति चत्, तथापि पाकादिविशेषणतया मुनर्मित्याया अन्वयसम्भवात् यत्र पाककच्चादार्द्धित्वादिक बाधितम् पाकादेक्ष तदबाधितम्, तत्र 'पचन्तौ पश्यति', 'चमानौ पश्यता' त्यादिप्रयोगप्रसङ्गस्य दुरीरत्वात् । धातूपस्थाप्याभे मुनर्थान्वययोधे प्रति तत्तद्ध तूत्तरप्रत्ययधर्मिकृतिचिदर्थपरत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामुपगम्यैतादृशातिप्रसङ्गधारणे च गौरवात् । एव 'शामन पचन' इत्यादौ धातुमात्रेण पाकाद्युपस्थितौ च तत्र शोभनाद्यभेदान्वयनोधानुपपत्तिः, विशेषणविभक्तिसजातीयविभक्तिप्रकृत्यनुपस्थापनात् । प्रकृत्येकदेशसाधारणतादृशविभाक्तप्रकृतित्वस्य प्रयोजकत्वं तत्र ह्युडादशधेरुपरत्वेऽपि तथाविधान्वयराधापत्तेः । कस्य चित्प्रातधन्धकता कल्पयित्वा तद्वारण च गौरवात् । न चैत्रमुपकुम्भाद्विपल्यादिरूपपूर्वं परार्थप्रधानसमासपदा कुम्भसमीपविपल्यादौ विभक्त्यर्थान्वयस्य प्रातिपदिकान्तराधाभेदान्वयस्य चानुपपत्तिः । पूर्वपदस्य समासोत्तरविभक्त्यप्रकृतित्वादिति बाध्यम्, तदनुरोधेनैव तत्र कुम्भविपल्यादिपदानामेव कुम्भसमीपविपल्यादौ लक्षणाया पूर्वपदस्य ता पर्यग्रहमात्रापथागितायाश्च स्वीकारात् । वस्तुतस्तु, तत्रोत्तरपदार्थविशेषितपूर्वपदार्थसमीपाद्धादौ प्रत्ययार्थान्वययोधेतादृशसमस्तपदप्रत्ययपदयोः अवहितपूरापरीभावीयाकाङ्क्षा । एव तत्र प्रातिपदिकान्तरार्थाऽभेदान्वययोधे समानविभक्तिक्रयोस्तादृशसमस्तपदपदान्तराश्च समभिध्याहाराप्याकाङ्क्षा, तथा सत्यावप्रसङ्गविरहात् । धात्वर्थपाकादौ प्रत्ययार्थान्वययोधे प्रातिपदिकान्तरार्थभेदान्वययोधे च ह्युङ्पमाद्यन्तसमुदायप्रत्यययोरागुपूर्व्यरूपाव्यवहितपूर्वापरीभावस्य समानविभक्तिक्रयोस्तादृशसमुदायपदपदान्तरयोः समागन्त्याहारस्य व्याकाङ्क्षाऽन्योपगमे दार्शित्याधिकरणार्थकृत्युत्प्रत्ययस्थलीयातिप्रसङ्गस्य दुम्हतरतया न तत्सम्भवः । अथ घञन्तसमुदायस्य पासाप्रत्ययकत्वे घञन्तसमुदायस्य सथागविभागादिविशिष्टागचक्रव्युत्पत्त्यै सथागविभागादिपदाना नैमित्तिकसमात्मानराकरण दीधि

तिष्ठता विरुद्धमिति चेत्, न शक्ति । न हि कस्य चिद्भाष्यकृतां विष-
रीतलेखनं युक्तिवत्तादृशसिद्धौ बाधकम् । एव च यत्र धातुमात्रस्यैव
पाकादौ तात्पर्यं तत्र तद्विशेषणवाचकपदात् इतिपैव । यत्र तु कृदन्तसमु-
दायस्य पाकादौ तात्पर्यम्, तां तादृशपदं तथाविधकृदन्तसमुदायस्य-
मानविभक्तिकमेव । उदुक्तं कातन्त्रपरिशिष्टकृता—‘‘वयं स्तोकं पाकं ?
कृदन्तविशेषणवात् ।’’ । धात्वर्थैकाधिकरण्ये तु स्तोकमोदनस्य पाक इति
स्यादेवेति वदीत ।

तदर्थैकपदोत्तरविभक्त्या सत्यवाचोपधने उभेदस्यार्थावच्छिन्नप्रकारता
भिन्नतदर्थविषयताशासिशाब्दबोधसामग्री अपेक्षिता । तादृशश्च बोधस्त-
दर्थविशेष्यकस्तदर्थनिरूपितभेदान्वयविषयकश्च । ‘नीलो घटा’ वित्यादौ
च विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्यैव द्विरादिकं प्रकाशयते । एव च क्रिया-
विशेषणवाचकपदोत्तरविभक्त्या अत्राधित्येरेपि द्वित्वबहुत्वयोः प्रत्या-
यनाद्यनवासादृशपदोत्तरमौलार्थिकमेकवचनमेव भावार्थातरस्यैववदित-
व्यप्यम् ।

उभेदान्वयबोधश्च विरूपोपस्थितवारेवेति व्युत्पत्तिः । ‘घने, घटः,’
‘दण्डवान् दण्डवान्,’ ‘पाकं पचती’ स्यादौ घटत्वदण्डत्वपाकत्वाद्यवच्छिन्ने
तत्तद्रूपवच्छिन्नस्य तथाविधावयवाधानुदयात् ।

अथ तत्प्रयोजकसमानविभक्तिकवादे तत्वात्कथं न तादृशं वयं
वाच्यम् ?—अत्राहुः = तादृशं पञ्च क्वचित्प्रसिद्धमिति तादृशस्यैवापत्तिः सम्भवति,
स्तस्यसामग्रीवत्तात् । तादृशं च सर्वथैवाप्रसिद्धम् तादृशस्य चापादना-
प्रसिद्धरापत्तिरसम्भवेति घटत्वाद्यवच्छिन्नानवशेष्यताकामदससर्वकपदत्वाद्यव-
च्छिन्नप्रकारकशाब्दबोधस्य क्वचिदप्यनुदयात्कथं तदापत्तिः ।

अथ—‘घटा नीलो घटः, दण्डवान् रक्तदण्डवान्’ वित्यादौ तादृशशाब्दवाच्यस्य
प्रसिद्धिः विषयकोट्यावधिकावगाहिना शाब्दवाच्यस्य नवीनैः स्वरूपादिति
चेत्, तर्हि घटत्वस्य विशेषणत्वात्कृदन्तविषयानौष्मादिभाननिवामन्नालादुप-
स्थितातात्पर्यज्ञानविशेषादिघटितैव सामग्री घटत्वावच्छिन्नानुदयात्कनीलघट

त्वाद्यवच्छिन्नाभेदजन्यबोधप्रयोजिका, तदभावादव ' घटो घट ' इत्यादिषु न तादृशशब्द साध्यापत्तिरिति केचित् ।

अथ द्रव्यत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रसिद्धस्य शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकाभेदावयवावश्यं घटत्वादायावत्तिसम्भवः । न च यत्राऽऽपादाकाभावः, सात्पर्यज्ञानावशेषादिघटित्वाया धर्मितावच्छेदकताया द्रव्यत्वादौ तद्वत्त्वादनियामकसामान्या एवापादकत्वात् । न च धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन द्रव्यत्वादौ तादृशान्वयबोधोपात्तप्रयोजिका द्रव्यपदजन्यद्रव्यत्वव्यवच्छिन्नविशेष्यरूपस्थितितदवच्छिन्नविशेष्यकव्याप्यताज्ञानादिघटितसामान्यबोधः, धर्मितावच्छेदकतावास्तव्यतावच्छेदकसम्बन्धताविरहेऽपि द्रव्यत्वादिनिष्ठावास्तव्यतावच्छेदकसम्बन्धकत्वात् तादृशसामान्यात्मात्मनिष्ठप्रत्ययत्वात् द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यरूपव्यवच्छिन्नप्रकाराभेदबुद्धिरूपस्वीकारार्थतावच्छेदकव्यवच्छिन्नापत्तेरव्याप्यतया घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन घटत्वाद्यावच्छिन्नाभेदबोधोपादकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्, योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिषेधस्तद्वेदेन अनन्तरणताकल्पनमपेक्ष्य लाघवाद्धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शब्दनुद्धौ तादृशसम्बन्धेन तस्य धर्मितावच्छेदकमनिषेधस्य हेतुताकल्पनस्यैव युक्तत्वात् । घटत्वादिधर्मितावच्छेदकघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारजन्यव्यवच्छिन्नताज्ञानरहादेव घटत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तदापत्तेः ।

न च योग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्ययसत्त्वात् हेतुत्वोपगमद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य पदादनुपस्थित्येऽपि द्रव्यत्वादौ तादृशप्रत्ययसत्त्वात् प्रत्ययसत्त्वोपगमताज्ञानात्तत्र तादृशप्रत्ययसत्त्वात् शब्दसाध्यापत्तिः । आत्मनिष्ठप्रत्ययसत्त्वात् हेतुभूता द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिमन्तरेणापि तादृशप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थित्यादिदशाया प्रमेयत्वादौ धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानस्य फलजनकत्वात् तादृशद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नोपस्थितिविरहस्याकिञ्चत्करत्वादिति वाच्यम्, समानप्रकारताप्रत्ययसत्त्वात् पदार्थोपरिधने शब्दबोधे हेतुत्वोपगमात् । येन सम्बन्धेन यदर्थवच्छिन्नकार्यं प्रति येन सम्बन्धेन यदर्थवच्छिन्नकार्यस्य व्यापकता, तेन सम्बन्धेन तदर्थवच्छिन्नकार्योत्पादकसामान्या अपि तेन

सम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्नार्थात्पक्षावधिभित्तया प्रकारतासम्बन्धेन द्रव्यत्वादौ
द्रव्यपदजन्यपदार्थोपस्थित्यस्ये तत्र धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबोधा
पक्षेरयागात् ।

न च यत्र प्रमेयत्वात्प्रविच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यप्रमेयत्वात्प्रविच्छिन्न
विशेष्यकोपस्थितावेव उद्देश्यकान्तरात् द्रव्यत्वात्प्रविच्छिन्नस्य मानम् तत्र
द्रव्यत्वात्प्रविच्छिन्नविषयकशान्दापत्तिवारणाय तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकशान्दने च
प्रातः तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकवृत्तिज्ञानजन्यतद्वर्मप्रकाररूपदार्थोपस्थितेहेतुता
वाच्या, तथा च प्रकारविशेष्यनिरेकस्यावश्यकत्वे विषयनिष्ठप्रत्ययत्वात्
हेतुताकरूपनमद्युक्तम्, तथा मति पुरुषभेदेन कार्यकारणभावाद् यप्रसङ्ग
इति वाच्यम्, स्वजनकमान्यवृत्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपतविशेष्यतावच्छेदकता
विशिष्टप्रकारतासम्बन्धेनोपास्थितेहेतुता स्वीकृत्य तादृशापक्षेयारणात् ।

न च पदार्थेपि प्रकारतासम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्त्या तत्र तादृशप्रकारता
सम्बन्धेन पदार्थोपस्थितरभागात्प्रकारनिष्ठप्रत्ययत्वात् पदार्थोपस्थितेहेतुता
व्यभिचारेण स्वरूपितुमशक्यति वाच्यम् परामपरारण्यताप्रचारद्विगतादगा
व्यभिचारस्य वारणीयत्वादिति चत्, तर्हि तद्वर्मावच्छिन्नभेदसर्गावच्छिन्न-
कारतानिरूपितावशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न प्रति
तद्वर्ममदस्यापि हेतुताया स्वाकरणीयतया न 'घटो घट' इत्यान्त्यभेदे
शाब्दवाधापत्तिः । 'स घट' इत्यादिसम्प्राज्ञा तत्त्वादया घटत्वादिधर्मिता
वच्छेदककस्य स्वरूपता घटत्वादपकारतावच्छेदकस्य 'घट स' इत्यादि
वक्ष्या स्वरूपतो घटत्वादिधर्मितावच्छेदकस्य जातयादावाप्यवयवा
वच्छेदप्रकारतावश्यं शाब्दबोधस्योपपत्तये विशेष्यप्रकार प्रयोरवच्छेदकत्वे
प्रविच्छिन्नत्वेन विगणनाये । 'घटा नीलघट' इत्याद्यन्वयस्यैव
ग्रामाणकृत्यन्वय दशितत्वात् सोऽयुपपत्नीय । 'स म' इत्यादिवाक्या-
जातय प्रविच्छिन्नधर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताभावेदा
न्ययवैधर्म्य कारणेन तद्वर्मावच्छिन्नवच्छेदकताप्रकारतानिरूपतधर्मिता
वच्छेदकतावच्छेदकप्रत्ययत्वात् शाब्दबोधेन प्रति तद्वर्मभेदस्यापि पृथक्कारणत्व
वर्णनीयम् ।

अथ ' राजा पुरुष ' इत्यादौ पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वेन कथञ्च भेदान्वयबोध , सामग्र्या कार्यजनने उत्तनियममङ्गरूपाय प्रयोजनक्षतेर्द्विचिन्तकस्मात् , सामग्रीसत्त्वे अवश्य कार्यमात्रे नियमात् । न च तत्र भेदान्वयबोधोपयिकाकाङ्क्षाविरहान्छाब्दसामग्र्येव सिद्धेति वाच्यम् , समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायास्तत्रापि सत्त्वात् । न च तादृशाकाङ्क्षायास्तत्र सत्त्वेऽपि राजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे राजादिपदस्यैव हतोत्तरद्वयपदत्वरूपानुपूर्वविशेषरूपाया आकाङ्क्षाया आप्रयोजकत्वात् , तदभावादेव न तत्र शाब्दसामग्रीति वाच्यम् , सम्बन्धादिविशेष्यकराजादिप्रकारकान्वयबोधेन तद्वशाकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुतया पुरुषादौ राजादिपदार्थप्रकारकान्वयबोधोत्पत्तौ तादृशाकाङ्क्षाज्ञानरूपकारणविरहस्याकारिण्यत्वात् ।

अत्र केचित् = नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे प्रति समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुः प्रकल्पनात् नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधे विशेष्यतया प्रत्ययार्थस्यैव भानम् , न तु नामार्थान्तरस्य , तत्र विशेष्यतात्वात्वेन प्रत्ययजन्योपस्थितेरसत्त्वात् । न च सम्बन्धादेरपि नामार्थतया तत्प्रकारकान्वयबोधे पुरुषादिपदार्थस्य विशेष्यतया भानानुपपत्तिः , तत्प्रत्ययपदजन्यतन्नामार्थप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नमात्रे प्रत्ययजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वेऽपि ' राजसम्बन्धः प्रमेय , रजः पुरुष ' इत्येतादृशवाक्यद्वयजन्यवाक्यार्थद्वयान्वयबोधे पुरुषस्य राजसम्बन्धविशेष्यतया भानानुपपत्तिरिति वाच्यम् , प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यतदर्थप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नप्रमेयप्रत्ययजन्योपस्थिते समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेऽप्यसमात् । अथैवमपि यत्र ' राजा पुरुष ' इत्यत्र पुरुषपदधीनपुरुषोपस्थितौ प्रत्ययवशात्कश्चिन्प्रत्ययार्थोऽपि निययोभूतः , तत्र प्रत्ययजन्यतयाविधिसमूहालम्बनोपस्थितेर्विशेष्यतासम्बन्धेन पुरुषेऽपि सत्त्वात्तस्य राजप्रकारकान्वयबोधे विशेष्यतया भानार्थोत्पत्तिरिति वाच्यम् । न च प्रत्ययजन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासम्बन्धोपस्थितेहेतुबोधयोगमानानुपपत्तिः , तादृशसमूहालम्बनोपस्थितिनिरूपितपुरुषानिर्णयविशेष्यताया नास्ति एवम् अन्वयवच्छेदकत्वमिति वाच्यम् ; ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदाभावात् , यत्र कुत्र चित्प्रत्ययादेव लक्षणादिना

पुरुषादुपस्थितिभङ्गात् तादृशोपस्थितिनिरूपितप्रत्ययजन्यतायाश्चेदनीभूतविशेष्यतात्, पुरुषादिपदजन्यपुरुषार्थसंस्थितौ विशेष्यताया अभिप्रेतया तावताः पुरुषातिप्रसङ्गप्रारण्यसम्भवादिति चेन्न, — मृज्जनकज्ञानीप्रत्ययपटुतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टविशेष्यतासम्भवेन शेषस्थितेर्द्वैतशेषस्य समूहात्पदोपस्थितिनिरूपितपुरुषनिष्पन्नविशेष्यतायाश्च तादृशोपस्थितजनकज्ञानीप्रत्ययपटुतिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासामानाधिकरण्याविरहाच्चातिप्रसङ्ग इति वदन्ति ।

तद्वत्, प्रत्ययत्वस्यानुगतानतिप्रसङ्गस्य दुर्बलतया उत्तकार्य-
प्रारणभाषकत्वनाया असम्भवात् । 'राजसम्बन्धः पुरुषः' इत्यादौ
सम्बन्धादिपदे वस्त्वदत्तादिभ्रमदशाया सम्बन्धादिविशेष्यकराजादिपदार्थ-
प्रनारम्भव्यवधानुपपत्तेः । 'यस्य पुरुषः' इत्यादौ वस्त्वदत्तियु सम्बन्धादि-
पदत्वभ्रमदशाया सम्बन्धादौ राजादिनकारकाव्यवधानापत्तेश्च ।

न च प्रत्ययत्वेन ज्ञात यत्पद सत्पदजन्योपस्थिते कारणत्वादेतदो-
पपक्षस्य नावकाश इति वाच्यम्, 'यस्य पुरुषः' इत्यादौ पदभादे-
प्रत्ययत्वाद्यनुपस्थिततद्व्यापामपि अनुपूर्वोपशेषप्रकारकज्ञानाधीनतदर्थोपस्थिति-
सत्त्वे शान्दबोधोत्पत्त्या प्रत्ययत्वप्रकारकज्ञाननिवेशासम्भवात् ।

इदं पुनरत्र तत्त्वम् = 'राजा पुरुषः' इत्यादौ पुरुषादिविशेष्यक-
राजादिप्रकारकभेदान्वयबोधस्याऽऽसिद्धयेव नापत्तिरसम्भव । यत्र ब्रह्मादि-
विभक्तरेव स्वार्थिकलक्षणया शक्तिभ्रमेण वा पुरुषानुपस्थितित्वात् तद्वि-
शेष्यकराजादिपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधः प्रसिद्ध इति चेत्, तर्हि तादृशबोधे-
तथावयवप्रकृतिप्रत्ययानुपूर्वीविशेष्यरूपाकाङ्क्षाज्ञानसहकृततत्त्वद्विभक्तिजन्य पुरुषा-
द्यनुपस्थितिपटितसामग्र्या एव तादृशबोधोत्पत्तिनियामकतया तदभावादेव
न तदापत्तिः । अत एव स्वत्वादिसम्बन्धेन राजादिविशिष्टपुरुषादिता-
त्पर्यकतदादिपदार्थतात् 'स सुन्दरः' इति वाक्यात्पुरुषादिविशेष्यक-
स्वत्वादिप्रसङ्गकराजादिप्रकारकशान्दवाच्यस्य च प्रसिद्ध्या 'राजा पुरुषः
सुन्दरः' इत्यादौ पदार्थोपस्थितिगम्यताज्ञानादिवलाच्चादृशशान्दबोधोपपत्ति-
रित्यपि निरस्तम्, 'स सुन्दरः' इत्यादिवाक्याधीनशान्दबोधसामग्र्या

स्तत्पदत्वात् न चिच्छत्रविशेष्यरूपसुन्दरादिपदसमभिव्याहृतज्ञानसद्वृत्ततदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थितिघटिततया तदभावादेवापत्यमाणात् ।

अथैतादृशरीत्यापत्तिवारणे राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वत्वादिसम्बन्धेन पुरुषादौ राजान्नन्यगोधस्वीकारे ऽपि क्षतिविरहादुक्तव्युत्पत्तिनिर्गुत्तिका । विभक्तीनां सम्बन्धादिवाचकत्वमपि निर्युत्तिकम्, 'नीला घट' इत्यादौ विशेषणवाचकपदसमभिः सहृत्विभिर्चेरिव सर्वविभक्तीनां साधुत्वमगार्थकत्वस्यैवोचितत्वात् । न हि तत्र तथानिधानवयवोपयोगमे तत्स्थलीयसामग्रीरलात् 'राजा पुरुष' इत्यादिपदपि तथानिधानवयवोपप्राक् सम्भवति । तत्स्थलीयसामग्र्या पञ्चमन्तरानपदत्वाद्यन्वित्रर्धमिन्पुरुषादिपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाज्ञानघटिततया तदभावादय तत्र तादृशसामग्र्या अभावात् । एव च 'राजपुरुष' इत्यादिसमासे राजादिपदस्य राजसम्बन्धादि लक्षणास्वीकारे ऽपि व्यर्थं, तत्र भेदान्वयवोधस्वीकारे ऽपि क्षतिविरहात् । न च तत्र भेदान्वयवोधानुपयोगमे तत्स्थलीयसामग्र्यरलात् 'राजा पुरुष' इत्यादावपि तादृशान्वयगोभापत्तिरिति वाच्यम्, तत्स्थलीयज्ञानवोधे राजपदाव्यवहितोत्तरपुरुषादिपदत्यरूपानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुतया ऽसमासश्रुते पुरुषादिपदस्य विभक्त्या राजादिपदव्यवहितत्वात्तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञाना सम्भवेन तत्र तादृशगोधसामग्र्या अतिदे

न च प्रवृत्तिप्रत्यययोरानुपूर्वाविशेषरूपस्याकारणत्वात्तात्प्रातिपदिकद्वयाव्यवधानघटितोक्तानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुत्वमेव निष्प्रमाणमिति वाच्यम् । भवन्मते ऽपि 'राजपुरुष' इत्यादौ तादृशसामग्र्यरलाद्राजपदार्थराजसम्बन्धिपुरुषपदार्थनोरभेदान्वयगोध, तादृशसामग्र्यरलात् 'राज्ञः पुरुष' इत्यादावपि राजादिपदस्य राजसम्बन्धादौ लक्षणाग्रहत्वे तादृशभेदान्वयगोधमसङ्गनारणाय तथाविधानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य समासनवबोधे हेतुताफलपनस्यावश्यकत्वात् । अस्माभ्यभेदावयवोप एव तादृशानुपूर्वीविशेषज्ञानस्य हेतुताया वृत्तनीयत्वात् । न चोभयमत एव राजसम्बन्धिनि राजपदस्य स्मारितेन लक्षणाग्रहेण 'राजपुरुषः' इत्यत्र राजसम्बन्धिपुरुषयोरभेदान्वयगोधो मनति ।

इत्याह विशेषो यदस्मन्मते ऽसौ समास पञ्चीत-पुरुषो भवन्मते कर्मधारय इति । एवं च पुरुषविशेषकाभेदसर्गजनराजसम्बन्धिप्रकारकबोधे राजपदान्वयवहितोत्तरवर्त्तिपुरुषपदत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वमुभयवादिद्विदमेव, भेदान्वयबोधे तादृशानुपूर्वीज्ञानहेतुतास्त्वनमाधिकमिति वाच्यम्, उक्ता भेदान्वयबोधे तथाविधानुपूर्वीज्ञानहेतुताया पर्यायशब्दान्तरघटितानुपूर्वीज्ञानजन्यतथाविभावप्रबोधे व्यभिचारवारणाय तादृशानुपूर्वीज्ञानानन्तर्येण कार्यतावच्छेदकश्रोटोदाहरणस्य निवेशनीयतया ता विषयनिवेशे प्रयोजनाभावेन तादृशकार्यतावच्छेदकस्यैव भेदान्वयबोधसाधारण्यनानुपूर्वीज्ञानस्य भेदान्वयबोधे हेतुताया अनाधिक्यात् ।

एवम् 'तण्डुल पचती' इत्यादावपि मात्रादिरूपधातुर्धे कर्मधादि सम्बन्धेन तण्डुलादेरन्ययोध स्वावर्तुमुचित । कर्मवस्य पाकाधरो प्रकाराधे तत्र तत्र द्वितीयादे शक्तिरूपने तादृशवाक्यजयशब्दबोधे कर्मत्वादिसर्गस्याधिकस्य विषयताकरूपने च गौरवात् । 'तण्डुल पचती' इत्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधसामग्र्यत्वात् 'तण्डुल पचती' इत्यादावपि तथा विधाययबोधोपापत्तिस्तु न सम्भवति । तादृशान्वयबोधे द्वितीयान्ततण्डुल पदत्वाद्यवच्छिन्नधम्मिक 'पचती' इत्यादसमाभयाहारज्ञानस्य हेतुतया 'तण्डुल पचती' इत्यादौ तादृशसामग्र्या अप्राप्तये ।

एवम् 'पचति चैत्र' इत्यादावपि कृतिसम्बन्धेन पाकादेशैनाग्नौ ऽन्यबोधोपस्थीयार उचित, अन्यभोक्तरीत्या गौरवात्, वा तादृशान्वयबोधस्त्रीकरो तत्स्थलीयसाम्प्रविष्टात्, 'पचते चैत्र' 'पान्धेन' इत्यादौ तथाविधन्ययबोधोपापत्तेरप्युक्तरीत्या वारणसम्भवादिति ।

मेवम् = 'राज पुरुष' इत्यादौ पष्ठ्यादे स्वत्वादिवचनत्वमावश्यकम् । अथवा 'पुरुषो न राज' इत्यादौ पुरुषे राजस्वत्वाद्यभावनाधानुपपत्तेः । नहि तत्र स्वत्वादिसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकराजाद्यभाव एव प्रतीयते न तु राजस्वत्वाद्यभाव इति सम्भवति, स्वत्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियागितानवच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धवच्छिन्नप्रतियागिताकाभा

वाप्रसिद्धे । अत एव स्वाभित्वादिक परित्यज्य स्वत्वादे पञ्चमयत्त-
नरीना स्वीकुर्वन्ति, स्वाभित्वादे पञ्चमयत्तत्वे तस्य निरूपकतासम्भ-
न्धेन पुरुषासौ ऽन्वयसम्भवे ऽपि तादृशसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया
ससर्गाभावापत्तिर्योगितानत्रच्छेदकत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा पूत्या
यनासम्भवात् । आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नताभावबोधस्यैतादृशसमभिव्याहार-
स्थल ऽभ्युपगमे चैत्रादिसम्बन्धिनि धने ऽपि आश्रयतासम्बन्धावच्छिन्न-
पूतियोगिवाचैववृत्तिस्वाभित्वाभावात्सम्बन्धेन चैत्रस्येति प्रयोगापत्तिः ।

न च नञ्समभिव्याहारस्यानुरोधेन पञ्चमादे स्वत्वादिवाचकत्वे
ऽपि 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ पञ्चमाद्ययस्य ससर्गमर्षादया मानमुचितम्,
तस्य प्रकारत्योपगमे तत्सम्बन्धस्याधिकस्य मानकल्पनेन गौरवात् । नञ्
समभिव्याहारस्यैव तत्प्रकारकबोधनियामकत्वाभ्युपगमेन नामप्रविरहात् तत्प्र-
कारकबोधस्य तादृशसमभिव्याहारस्थले ऽसम्भवादिति वाच्यम्, एव सति
नञ्पद विना यादृशसमभिव्याहारस्थले सत्र धर्मिणि केन सम्बन्धेन यस्य
विशेषणतया मानम्, नञ् नञ्समभिव्याहारे सत्र धर्मिणि तत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकतदभाव प्रतीगते इति सर्वजनानुभवस्याऽपलापापत्तेः । 'राज्ञः
पुरुषः' इतिवाच्यजन्यामामाण्यजानानास्त्विदितबोधदद्याया 'पुरुषो न
राज्ञः' इत्यादिवाक्यादपि शाब्दबोधोपापत्तेः, स्वत्वाभावबुद्धौ स्वत्वससर्ग-
कज्ञानस्य विरोधित्वे मामाभावात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वे ऽपि 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ राजस्वत्वादे प्रकारताभ्युपगम-
समुचितः । अन्यथा तादृशसमभिव्याहारज्ञानघटितशाब्दसामग्रिकाले 'राज-
स्वत्वाभाववान्पुरुषः सुन्दरः' इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्याभावादिप्रत्यक्षशरणात्
तत्र तादृशसमभिव्याहारप्रतिपक्षकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । अस्मन्मते
तादृशसमभिव्याहारघटितसामग्र्या 'राजस्वत्वाभाववान्पुरुषः' इत्यादिवाधा-
भावघटिततया तत्सम्बन्ध-विशेष्यतावच्छेदकादिप्रकारकनिश्चयरूपशरणाविरहादेव
तथाविधिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसम्भवेन तादृशसामग्र्यास्तत्र प्रति-
पक्षधरत्वात्प्रामाण्यम् । अत्रादृशप्रत्यक्षस्यापि प्राप्तिरिति चेन्न न न तत्सम्बन्ध-
निर्वाहः । अन्यत्रान्यविधप्रत्यक्षेच्छानामुत्तेजकतया तादृशेच्छायामसत्या

चोपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्ययोधे प्रसारकेच्छात्तादुपदर्शितविशिष्टवैशिष्ट्ययोधेन
पक्षेपे अन्यादृशावप्यताया एव प्रतिपत्त्यतावच्छेदकरोपगमावप्यतायात् ।

न च स्वत्वादेः प्रसारनामतऽपि स्वत्वादिमन्त्रावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावराजाग्रभावविशिष्टपुरुषार्थवैशिष्ट्ययोधे तथाविधसामान्याः प्रतिबन्धरता
धिक्येन गौरवम्, तत्समर्गतामते तादृशसामान्याः स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगितावराजाग्रभाववत्तानिश्चयाभावघटिततया तत्समर्गे कारणविरहादेश
तथाविधप्रत्यक्षप्रमाणतन्मयादिति वाच्यम् । मन्मते तादृशप्रत्यक्षं प्रति तथा-
विधसामान्याः प्रतिबन्धरताभिन्नेऽपि निरूपितत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गितावराजाग्रभावविशिष्टस्वत्वादिवैशिष्ट्ययोधे तथाविधसामान्याः प्रातन्त्र-
यताऽकरूपत्वेन तदर्थे साम्यात् ।

तथान्वयपूर्वोक्त 'राजस्वत्वाभाववान् पुरुष सुन्दर' इत्यादिविशिष्टवैशि-
ष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति 'राज पुरुष' इत्यादिसामान्याः प्रतिबन्धरत्वरूपेण
समर्गतावादिना मतेऽधिकमिति ।

न च स्वत्वादः प्रसारतामते घटप्रत्यक्षवदिव प्रति तादृशसुमग्री-
प्रतियन्धकताया विभक्तिजन्यस्वत्वाद्युपस्थितिविनिवेशाधिक्येन 'राजस्वत्वा-
भाववान्पुरुष' इत्यादिप्राधान्यभावनिवेशाधिक्येन च गौरवम् । अस्मन्मते
तादृशोपरिधितितथाविधप्राधान्यादीनां तथाविधवाच्यत्वमप्यसामान्यं प्रत्य-
हेतुतया तादृशप्राधान्यघटितसामग्रीप्रतिबन्धकताया देवार्मानिवेशादिति वाच्यम् ।
भवन्मते ऽपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावराजाग्रभावव्याप्यराजस्वत्वा-
भाववान्पुरुष इत्यादिनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयमुद्रया तादृशप्राधान्य-
जन्यगान्धर्वीविरोधितया तादृशनिश्चयमात्रस्य तथाविधसामग्रीप्रतिबन्धकताया
निवेदनस्याधिक्येन रूपवानवकाशात् । मन्मतं राजस्वत्वाभाववान् पुरुष
इत्यादिप्राधान्यभावनिवेशेनैव तादृशनिश्चयकाले प्रत्यक्षाम्युपपत्तस्तदभावा-
निवेशात् ।

यत्तु 'राज पुरुष' इत्यादौ राजस्वत्ववान् पुरुष इत्याग्रन्वयचोपपगमे
राजनीय स्वत्वम्, राजस्वत्ववान्पुरुष इत्याकारनद्विविधानुमितेरेव तदतिरिक्ता

कत्वेन समानविभक्तिपक्षतया राजादौ ऋद्धादिपदार्थस्याभेदान्वयबोधसम्भवा-
दिति वाच्यम्, यतस्तत्र ऋद्धराजादीनामभेदान्वयबोधानुपपत्त्या नाभि-
युक्तानामपूयोग, अपि तु समासाधट्ठकपदसापेक्षतया राजपदस्यासामर्थ्याति
देशात्समासाधुत्वेन । तत्सापेक्षत्व च तदर्थान्वितस्वार्थपरत्वम्, स्वार्थश्च
स्वीयवृत्तिप्रदविशेष्य । अत एव, “शरैः श्यातितपन ” “चैत्रस्य दास
भार्ये ” त्यादौ न समस्यमानश्यातितदासपदादे सापेक्षता । तदर्थैकदेश-
घातनदासत्वादावेव शरकरणस्त्वचैगनिरूपितत्वादीनामन्वयात् । तदर्थान्वि
तेत्यत्राभेदान्वयो वा निवेजनीय इति—,

तदसत् ; स्वार्थिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन तादृशसमभिव्याहारज्ञाना
देक्षयाविधयोपजननताया कलत्रगतत्वेन निरुद्धलक्षणास्वीकार गौरवाभावात् ।
यः राजपदस्य राजसमन्विधिनि स्वार्थिकलक्षणाग्रहः तादृशबोधस्यो
भयमतसिद्धतया तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य राजमध्यन्ध्यभिन्नपुरुषयोधे कारण-
ताया कलत्रत्वात्, तथैव निर्वाहेण सर्वत्र दृष्टविभक्तिस्मरणकल्पने माना
भावात् ।

न च स्वार्थिकलक्षणाग्रहस्थले तत्र तादृशान्वयबोधस्योभयसादि
सिद्धत्वे ऽपि निरुद्धलक्षणामते सम्बन्धितात्पर्यस्यानादित्वकल्पना गौरवम्,
अनादितात्पर्यविषयीभूतायै निरुद्धलक्षणाया एव निरुद्धलक्षणात्वादिति वाच्यम्;
राजपुरुष इत्यादिवाक्यजन्यशब्दबोधोपात्तं नियमता दृष्टविभक्तिस्मरणकल्पना
पेक्षया तात्पर्यस्यानादित्वकल्पनाया गौरवमिहादिति ।

न चैव ‘दधि पश्यता’ त्यादावपि दध्यादिपदस्य दधिकर्मकादौ
लक्षणा स्वीकृत्य भाव्येन सम तत्त्वाभेदावयवोपपन्नसमं रात्रत्रादि
दृष्टविभक्तिस्मरणकल्पनमनुचितमिति वाच्यम्, दध्यादिपदस्य दधिनर्मकादौ
लक्षणाग्रहदशायामपि तस्य द्वितायेतद्विभक्तयत्तत्त्वभ्रमदशया दधिकर्मक
पश्यति, दधिकर्मकेण पश्यतीत्यादावपि उक्तस्थले ऽपि दधिकर्मकदशाना
न्वयबोधानुदयात् । भव मते दधिकर्मक पश्यतीत्यत्र दधिपश्यतीति स्वली
यदधिरदोत्तरमप्यतिरदत्तरूपाकाङ्क्षाणां दधेः तत्त्वमर्थमन्वयात् दधिकर्मकदधेः

नान्वयस्यापत्तेर्द्वितीयान्नदध्यादिपदत्वावच्छिन्नधर्मिकतादृशभात्वादिसमभिव्याहार-
ज्ञानस्य तादृशान्वयबोधे हेतुताया आवश्यकत्वात्, 'दधि पश्यती' त्यादौ
लक्ष्यद्वितीयानुसन्धानस्यावश्यकत्वात् । राजसम्बन्धिपुरुषाद्यन्वयबोधे च राजादिपदा
ऽयवहितोत्तरपुरुषादिपदत्वप्रकारज्ञानस्य हेतुताया, स्वार्थिकलक्षणाग्रहस्थला-
नुसन्धानावश्यकत्वात् । तस्या 'राजपुरुष' इत्यादौ राजादिपदस्य तृतीया-
द्यन्तत्वं भ्रमदशाया राजसम्बन्धिपुरुषान्वयबोधोपापस्य सम्भवात्, तृतीयादि-
विभक्त्या व्यवधानात् । 'दास ज्ञायती' त्यादौ दधिपदान्वयहितोत्तरत्य-
प्रकारध्यानुपदज्ञानस्य हेतुताया अवलम्बितत्वात् । 'पश्यति दधि' 'पश्यति
चैत्रो दास' इत्यादायां दाससम्बन्धदशान्वयताया तादृशज्ञानहेतुताया
अवश्यकत्वमप्यनन्वयेति ।

'तण्डुल पचती' त्यादौ तण्डुलादिपदस्यैव तण्डुलादिधर्मके लक्षणा,
विभक्तिस्तु साधुत्वार्था । एत 'राज पुरुष' इत्यादावपि राजादिपदस्य
सम्बन्धादौ लक्षणा, विभक्तिस्तु साधुत्वार्था । तत्तद्विभक्त्यन्तसमभिव्याहारस्य
तत्तल्लाक्षगिकार्थेऽप्यनियामकत्वात्प्रतिप्रसक्त । विभक्तेरेव प्रकृत्यर्थविशेषित
स्वार्थे लभ्येति तु न सम्भवति, विभक्तेः कुत्रापि शक्तेरकृततया तत्र
आवश्यकसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भवात् । 'तण्डुल प्रमेय' इत्यादौ
विभक्त्यर्थविभक्तिरस्यैव प्रकृत्यर्थस्य भावात्, प्रवृत्तिश्चेत् स्वार्थे कृततया
तत्र लक्षणासम्भवादिति तु चिन्तनीयम् । राजादिपदस्य राजसम्बन्धादौ
ज्ञानत्वभ्रमदशायाभिन्नं तदर्थलक्षणाग्रहदशायाभिन्नं 'राजसम्बन्धि सम्बन्धी पुरुष'
इत्यादाभिन्नं राजसम्बन्धि सम्बन्धीपुरुष इत्याद्यन्वयबोधस्य सर्वजनानामनुभव
सिद्धत्वात् । 'पचति चैत्र' इत्यादावपि कृतिसम्बन्धेन पाकादेश्वैश्वर्यशो-
विशेषणत्वोपगमे 'चैत्रो न पचती' त्यादावन्वयबोधोपपत्तिर्दृष्ट्या ।
कृतिसम्बन्धस्यापि मूलनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावर-
त्प्रसङ्गा तद्वैधनासम्भवात् ।

अथैवमपि 'चैत्रो जानाती' त्यादौ चैत्राद्यशो ज्ञानादेराभ्युत्ता-
सम्बन्धेनान्वयबोधोपगमे शक्तिविरहः, आभ्युत्तासम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता-
वन्नेदकतया 'न जानाति चैत्र' इत्यादावाश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रति-

योगितारुजानाभावस्यैव भानसम्भवात् । तथा च तत्राग्न्यातेत्याश्रयत्वार्थ-
फल निर्युक्तिम् । न च धात्वर्थजानादेराश्रयतासम्भवेन चैत्रादिरूपमात्र-
परिकार्ये साक्षात्प्रसरत्वोपपत्तेः “ज्ञान चैव” इत्यादावपि तथान्वयरोधा-
पत्तिरिति वाच्यम् ; तादृशान्वयरोधे जायमानान्तर्धातुसमभिव्याहारज्ञानस्य
हेतुत्वात् । भवतोप्याश्रयताप्रकाररूपो धे तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य हेतुताया
आवश्यकत्वात् ।

यत्तु—“पचति चैव” इत्यादौ पाककृतिमात्रेण इत्याकारकाख्याताया-
प्रकाररुजानादशब्दोपोत्पत्त्या तत्तात्पर्यात्तज्जन्मवृत्त्युपस्थितेहेतुजनकत्वनमावश्यकम्,
तथा च तत्तदर्थरिनेषाश्रिवेध्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या पदार्थपरिचितहेतुजनकत्वेन
शक्यत्वस्य ह्यकार्यभेदेनाख्यातजन्मोपस्थिते, कारणतायादुत्पत्तिमित्यर्थविशेषान-
निवेदय आश्रयप्रकारकान्वयरोधे प्रति प्रत्यक्षजन्योपस्थिते समानविशेष्यता
प्रत्यासत्तयैव हेतुत्वमुपेक्षते, तथा च तादृशकारणवाधेन चैत्रादर्थार्थज्ञान
विरोध्यतया चैत्रो जानाती” इत्यादौ माननसम्भवति । यदि च धातुः तद्वत्त्वयत्नादीनां
मनुगतानादुनिर्वचनमात्रेण तादृशानुगतकार्यकारणभावकल्पन सम्भवतीति मन्यते ?
तदापि यत्र शाखात्वेरेव पाकादौ लक्षणा तत्र जानातीत्यादिवाक्यत्वापाकृष्ट्यादि
प्रकारकान्वयरोधोपत्त्या शाखात्वप्रकारकान्वयरोधे तद्वत्त्ववितो नरतित्यादि
प्रकारकज्ञानजन्योपस्थिते समानविशेष्यत्वस्यासत्त्या हेतुतायास्तत्र कल्पनीय-
तया तादृशकारणशाखात्वेन जानातीत्यादौ चैत्रादेर्ज्ञानविशेष्यतया मानानु-
पपत्तिर्दुर्विधेति ,

तदप्यसत्त्वप्रत्ययान्तरार्थरिनेष्यमान्द्रोधे अभिचारवारणाय तादृ-
शोपरिचितविशिष्टत्वस्य तद्विरोधितजन्मवतावच्छेदकत्वेन अवश्य निवे-
शनीयतया तदनुत्तरशब्दो धे चैत्रादेर्ज्ञानविशेष्यत्वतया भवे तादृशकारण
वोधस्याऽभिहितत्वात् । तादृशानुपूर्वाघटनश्चादिधातुजन्यज्ञानादमुपोत्पत्ति
चैत्रादिरूपरिनेष्योपस्थितयोग्यताज्ञानादघटिततामग्या आश्रयतासत्तामशब्द
वोधजनने बाधनाभावात् ।

न चैकस्मिन्नेव आश्रयतागम्यत्वेन ज्ञानादिप्रसरणान्द्रोधे तादृश-
वोधकारणहेतुत्वान्तररुजानाधिन्यम्, जायमानसम्भवेन ज्ञानोपस्थित्येताद-

सात्पर्यकात्सर्वनाम् साङ्केतिकशब्दान्तराद्वा तादृशसम्बन्धेन च नादिप्रकारक-
चैत्रादिविशेषकशब्दान्दबोधस्य सर्वमत एव प्राप्त्यावपि तादृशशब्दबोधे पदा-
र्थान्तरभाननैयत्येन तन्मिश्रितयोग्यताज्ञानस्य तत्र हेतुताया आवश्यकत्वात् ।
ज्ञानादि विशिष्टचैत्रादिमात्रविषयकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञानादिविशिष्टचैत्रादिविष-
यकशब्दबोधे हेतुताया कुत्राप्युक्तत्वसत्त्वादिति वाच्यम्, भवन्मते ऽपि
ज्ञानाभयताप्रकारकचैत्रादिविशेषकशब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुताया
आधिरयात् । आभयतासमर्गकशानीयकारणतावच्छेदकस्य तदीयसमर्गविषय-
ताघटिततत्प्रकारकज्ञानत्वरूपकारणतावच्छेदकवेष्टया लघुशरीरतया आभयताया
समर्गतामतस्यैव लघुत्वात् ।

न च यत्राभयत्वे ज्ञाघातुसमभिव्याहृताख्यातस्य शक्तिभ्रम स्वारसिक
लक्षणाग्रहो वा तत्र ज्ञानाभयताप्रकारकशब्दबोधस्योभयमतसिद्धतया तत्र
तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वमुभयमतसिद्धमेवेति वाच्यम्, आभयतायाः समर्गता-
यादिना तत्राप्याभयताप्रकारकबाधस्यानभ्युपगन्तव्यत्वादिति चत्,

सत्यम् = एतदीभिमोक्षैव ' जानाती ' त्यादावाख्यातस्य निरर्थ-
कता मणिकार ऊरीचकार । तथाभयत्वं निरुदलक्षणामभ्युपगच्छता
दीधितिकाराणां पुनरेव आशयः = यत्र ज्ञाघातोर्ज्ञानाभयत्वे शक्तिभ्रम
स्वारसिकलक्षणाग्रहो वा तत्र चैत्राग्रहे घात्वर्थैकदशस्य ज्ञानादेरन्वयानु-
पपत्त्या स्वरूपसम्बन्धेन ज्ञानाभयताप्रकारकचैत्रादिविशेषकशब्दबोधस्य एव
तत्र मणिकृता स्वीकरणीयः । तथा च ता ज्ञानाभयताप्रकारकशब्दबोधे
तत्प्रकारकयोग्यताज्ञानहेतुताया क्लृप्तत्वादाभयतासमर्गकशब्दबोधे तादृश-
योग्यताज्ञानहेतुताकल्पनमधिकमेव मणिकृन्मते ।

न च दीधितिकृन्मते तादृशयोग्यताज्ञानहेतुत्वाकल्पनमाधवे ऽपि
' जानाती ' त्याद्यानुपूर्वाज्ञानघटित ज्ञाघातुशक्तिसंज्ञानव-यज्ञानोपस्थितिघटित-
शब्दसामान्या भिन्नविषयकप्रत्यक्ष प्रति प्रतिबन्धकताया आख्यातज या
अवबोधोपस्थिते निवेशनस्याधिक्याद्वीर्यमिति वाच्यम्, भवन्मते ऽपि ' ज्ञाना
अवस्थाभावनं च । सुन्दर ' इत्यादिनिशिष्टवैशिष्ट्यान्गादिप्रत्यक्षे ' जानाति

चेन ' इत्याद्यानुपूर्वीज्ञानघटितज्ञाघातुज-न्यज्ञानोपस्थितिघटितसामान्याः प्रति-
बन्धकताधिक्येन गौरवात् । मन्मते च तादृशसामग्र्या विशेषिज्ञानाश्र-
यत्वाभाववत्तानिश्चयघटिततया 'तथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधसामग्र्या, तादृश-
शब्दसामग्र्या नम युगपदवस्थानासम्भवेन तादृशप्रतिबन्धकत्वकल्पनाविरहा-
दित्यधिक दर्शितदिष्टाऽवेस्यम् ।

अथैव रीत्या ' भूतले न घट ' इत्यादौ घटादिपदस्य घटप्रति-
योगिकादौ तदुत्तरमुखिभक्तेरेव वा प्रतियोगिताया लक्षणामभ्युपेत्य तत्र
'घटप्रतियोगिकामात्रो भूतलवृत्ति' रित्याद्याकारकप्रतियोगिताप्रकारकशब्दबोधो-
पपन्न एव समुचितः ; तथा सति तथाविधसमभिव्याहारज्ञानघटितसाम-
ान्याः ' घटप्रतियोगिकत्वाभाववानभावः प्रमेय ' इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोध-
प्रति प्रतिबन्धकत्वाकल्पनेन लक्षणत्वात् इत्युत्तनियमे निपातातिरिक्तत्वविशेषण-
वैधर्म्यमिति चेत्, ' भूतले न घट ' इत्यादौ घटाद्यभावे भूतलाग्रन्वितसत्त-
म्यर्थाधेयत्वस्थेन तात्पर्यघटाद्घटादौ सत्तम्य-तार्थभूतलादिवृत्तित्वाभावस्यान्व-
यबोधोऽप्यनुभवसिद्धः, अन्यथा तादृशराक्ष्यजन्यस्याप्राप्त्यज्ञानानास्वनिदि-
तबोधस्य ' भूतले घट ' इत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यरूभूतलाद्याधेयत्व-
प्रकारकवैधर्म्योपेक्षितायाः सर्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः । नत्रपद विना यत्र
धर्मिणि यस्य विशेषणतया भान तादृशसमभिव्याहाराद्वति तादृशसमभि-
व्याहारस्थले नमस्ये तत्र धर्मिणि तदभावा श्रुतीयत इत्यनुभवापलापप्रम-
त्ताव । एव च नत्रर्थाभावे ऽनुयोगितया घटाद्यन्वयबोधोपपत्तये
निपातातिरिक्तत्वविशेषणभावश्चकम् ।

एवम् ' न पचति चेत् ' ' चैवस्य न घन ' इत्यादौ पात्रार्हातचे-
त्तत्त्वाद्यभावस्य नत्रर्थस्य चेन्नघनादायन्वयबोधोपपत्तय ' घटो न घट ' इत्यादौ नत्रर्थघटादिभेदस्यान्वयबोधोपपत्तये च तदास्त्वम् । न चोक्त-
स्थेऽनुभवा ऽभावपञ्चाशदधिकतया ऽभावपञ्चा सममनुयोगिनो भेदान्वयबोध-
एव तत्रोपपत्त इति याच्यम्, तथा सति सर्वज्ञाभाववत् एव नमर्थतया
मुन्नार्थभनमो दुर्लभत्वापत्ते ।

अभावस्य भेदान्वयबोधमे ऽपि कार्यकारणभाववत्त्वनाधिस्यार

हेणाभाववति लक्षणनौचित्यात्, अभाववतो ऽभेदान्वयचोद्योपगमे ' भूतले घट ' इत्यादिवाक्यजन्यराधे ' भूतले न घट ' इत्यादिवाक्यजन्यरोधस्या ऽविरोधितापत्तेश्च, लाघवात् स्वरूपसम्बन्धन ग्राह्याभावनिश्रयस्यैव विशिष्ट-
शुद्धिविरोधित्वात् न त्वभेदसमग्नग्राह्याभावाश्रयप्रकारकनिश्रयस्येति ।

‘ नीलो घट ’ इत्यादौ विशेषणमित्तेरभेदार्थकत्वमते ऽपि यद्यप्युक्त-
रीत्या लाघव सम्भवति तथापि तत्रापि न नो विद्वेष इति दिङ् ।

प्रथमाश्च विभक्तिकृत्तद्वितादिभेदेन गानाविधाः । विभक्तिश्च
सुतिद्भेदेन द्विविधा । सुन्निमित्तय प्रथमाद्वितीयादयः सप्त । तत्र प्रथ-
मार्थं प्रकृत्यर्थे विशेषणविधयाऽन्वयिनी सख्यैव । अत एव सत्र विशेष्य
वाचनसमानविभक्तिरूपद निपाठपद वा नास्ति तत्र प्रथमान्तार्थस्य विशेष-
प्यभाससमामन्यभावादसौ मुख्यविधेय्यतयैव भासते । सख्यावाचनाना-
च एकवचनद्विवचनत्रयवचनानामेकत्वद्वित्वत्रयत्ववाच्यच्छिन्नेषु शक्तिः ।
गच्छता च सुधीत्यजस्त्वादित्वादिना न तु स्वादित्वादिताधारणैरवचनत्वादिना ।
एकवचनत्वादुर्वचत्वात् । न चैकत्वादित्वाचकत्वं तत्, वाचनताया-
गच्छतारूपत्वे आत्माश्रयप्रसङ्गात् । बोधकतारूपत्वे शक्तिभ्रमेण द्विवचना-
दीनामपि एकत्वबोधकतया अतिप्रसक्तत्वात् । न चैकवचनत्वादिक जाति-
विशेषः, सुत्वादिना साक्यात् । न च शक्तिसम्बन्धेन एकवचनादिपदवत्य-
तत्, तादृशाशानदद्यात् च सुत्वादिना शक्तिभ्रमादेव शब्दबोधः, एक-
वचनादशब्दस्य पदद्वयात्मकतया तादृशसमुदायशक्तेरेवाप्रसिद्धिरिति तु
नाराङ्कनीयम्=‘ एक गती ’ त्यादित्युक्त्या एकवचनादिशब्दस्य रनादि-
बोधकत्वे एकादिशब्दे ऽपि तादृशव्यवहारोपपत्तेः ; एकवचनादिशब्दस्य
स्वादाँ रूढिस्थानारस्थावश्यकत्वादिति वाच्यम्, ग्रन्थकारीयसंकेतेनैवोपपत्तौ
एकवचनादिपदे शक्तेरप्राभाणित्वात् । “तान्येकवचनाद्विवचने” त्यादिपाणिनि-
सूत्रस्य तदीयसंकेतग्रहणतयाप्युपपत्तेः । न हि “यू खयाख्यौ नदी ”
इत्यनुशासनात् खयाख्येदू दतादिशब्दे नद्यादिपदस्य शक्तिः सिद्धयति, किन्तु
तदीयसंकेत एव । अत एव नद्यादिशब्दा आधुनिकसंकेतशालित्वात्पारिभा-
षिक्येन न त्रौपाधिकी ।

अथैवमपि पाणिनिः सङ्केतसम्बन्धेन तादृशपदवत्त्वमेव एकत्वादिसङ्के-
तावच्छेदकमस्त्विति चेन्न, तादृशसङ्केतस्य केन रूपेण सम्बन्धता ?
सङ्केतत्वेनेति चेत्, तर्हि कस्य चित्पुंस एकरचनपदात् स्वौजसादिबोद्धव्य
इत्याकारकसङ्केतस्यापि सम्भवादातप्रसक्तिर्दुर्वारैव । पाणिनिसङ्केतत्वेन
तथेति चेत्तर्हि व्याकरणप्रणेतु पुरुषान्तरस्यापि तादृशसङ्केतस्य सम्भवात्,
तदीयसङ्केतसम्बन्धेन सत्पदवत्त्वस्य द्वितीयादिपदात् स्वौजसादिबोद्धव्य
इत्याकारकपुरुषसङ्केतसम्बन्धेन द्वितीयादिपदवत्त्वस्य वा विभिन्नगमनाविरहण
शक्ततावच्छेदकताप्रसङ्ग, तथाचागत्या आनुपूर्वीविशेष एव शक्ततावच्छेदक
इति ।

वचु-सख्यापि प्रकृतेरर्थ, एकरचनादिक च एकत्वाग्रथे तात्पर्य-
ग्राहकमेव, न चैवमेकरप्रकृत्युपस्थाप्ययोरर्थयो परस्परमन्वये आकाङ्क्षाविरहाद्
घटादावेकत्वाद्यन्वयानुपपत्ति, अन्यथा ह्यादिपदादुपस्थितयोरश्वत्थस्यो-
पस्थाप्ययोरभावान्वयानुपपत्ति । घटादिपदस्य एकत्वादिविशिष्टघटादौ च
न शक्तिसम्भव । 'घटरूप पदये' त्यादौ सख्यान्वच्छिन्नघटादेरेवा-
न्यययोधादिति वाच्यम्, आकाङ्क्षावेदिभ्यादेकप्रकृत्युपस्थाप्ययोरपि एक-
त्ययो परस्परमन्वयसम्भवात् । अतएव सङ्केतसङ्केतकारानुपस्थाप्ययोर-
न्ययोगव्यवच्छेदान्नो परस्परमन्वययोध । न चैव कर्मत्वादिकमपि
प्रकृत्यर्थ एवास्तु, किं तन्न द्वितीयादिसङ्केतात् वाच्यम्, नामार्थधात्वर्थयो-
स्तादृशदान्वययोधस्याप्युत्पन्नतया कर्मत्वादेर्नामाद्यर्थे तेन सम धात्वर्थो-
न्वयसम्भवात् । न च सख्याया प्रातिपदिकार्थत्वे सति तात्पर्यज्ञाने
यिनैव शक्तिभ्रम लक्षणाग्रह च द्विवचनाद्यन्तपदादेकत्वादिवोधसम्भवात्
एकत्वादितार्थ्येण एकरचना-तस्यैव द्विवचना-तस्यापि पदस्य स्थारसिक
प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, अनादितात्पर्यस्यैव स्थारसिकप्रयोगमूलत्वादेर-
यचनाद्यन्तपदस्यैव एकत्वादायनादतात्पर्योपगमेनातिप्रमद्विरहात् । "स्येक
योर्द्विवचनैकरचने" इत्याद्यनुशासनं च तादृशतात्पर्येण इकमेवेति नैवा
करणमतम्—

तदसत् = अत्र ना प्रकृत्यानुपूर्वीया शक्ततावच्छेदकत्वविशेषा

अल्पतरविभक्त्याद्यानुपूर्वीणामेकत्वादिशक्तताच्छेदकत्वस्यैवोचितत्वात् । न च प्रातिपदिकत्वेमेव शक्ततावच्छेदकम् न तु घटपदत्वादिकमिति न शक्तानन्त्यमिति वाच्यम् ; प्रातिपदिकत्वस्य दुर्निर्वचत्वात् । तदज्ञाने ऽपि एकरूपादिज्ञानस्यानुभविक्तत्वात् । पदत्वेन वर्णत्वेन वा शक्तत्वे विभक्तेरपि तद्वान्वक्तव्यमिदं । एकरूपादिशब्दशेषात्पूर्वं वर्णत्वाद्युपस्थितेरप्यनावश्यकत्वाच्च । पलानुराधेन तत्कल्पने च कल्पनागौरवात् । एवमानुपूर्वीभिन्नधर्मस्य वाचकतावच्छेदकत्वे घटपद सुपद च न सख्यावाचकमिति विपरीतनिश्चयकाले ऽपि सादृश्याभावाच्छब्दस्य वाचकताग्रहसम्भवात् घटत्वादौ सख्याया बोधापत्तिः ।

अथ विभक्तीनां सख्याार्थकतासार्थकतामते प्रकृतिविभक्त्योरेकवाक्यता विरहनिश्चयदशाया विभक्त्युपस्थाप्येकत्वादेः प्रकृत्यर्थे अन्वयबाधविरागाय तया समभिव्याहारज्ञानस्य घटादिविशेष्यैकत्वान्वयबोधोऽप्रति कारणत्वमधिकफलपनीयम् । एकरूपदोषस्थापितयोः घटैकत्वाद्योरन्वयरोधोपगमे च न समभिव्याहारज्ञानस्य तत्र हेतुता कल्प्यत इति लाघवात् । प्रकृत्याद्यानुपूर्वीणां सख्यावाचकतावच्छेदकत्वमुपेयत इति चेन्न, आकाङ्क्षाविचारे समभिव्याहाराकाङ्क्षाज्ञानस्य हेतुताया निराकृतत्वात् ।

अथैवमपि विभक्तेः सख्याार्थकत्वे विनिगमनाविरहेण प्रकृतिधर्मिकस्य विभक्तिधर्मिकस्य च सख्याप्रकारकान्वयबोधपरत्वज्ञानस्य हेतुता कल्पनीया । विभक्त्यर्थेकत्वमते तु विभक्तितात्पर्यविरहेण प्रकृतिधर्मिकमेव तात्पर्यज्ञानसादृशावयवार्थहेतुरिति लाघवमिति चेन्न ; विभक्तेः सख्यावाचकताविरहे ऽपि प्रकृताविभक्त्यर्थे रानुपूर्वीज्ञानस्य सादृश्यान्वयरोधहेतुताया निर्विभक्ति-कदिपदज्ञानादन्वयरोधवारणायावन्त्यकल्पनीयतया सख्यावाचकप्रकृतोरिव सदवाचकविभक्तेरपि सख्यान्वयबोधकत्वप्रकारनेच्छाविषयत्वरूपतादृशबोधपरत्वसम्भवेन विभक्तिधर्मिकत्वज्ञानहेतुताया विनिगमनाविरहेणावश्यकत्वात् ।

अथ स्वादीनां सख्यावाचकत्वरूपनापेक्षया प्रकृतेस्तत्र लक्षणेवोचिता, शक्यलक्ष्ययोः परस्परमन्वयोपगमोऽस्तीतिरहात्, प्रथमाविभक्तेः कुलापि

शक्तेरुत्पन्नतया तस्या शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा न सम्भवति । द्वितीयादेः कर्मत्वादौ शक्तत्वेऽपि तादृशविमर्शसमन्विताहृतप्रकृतेर्ग सख्याया लक्षणा इत्यत्र विनिगमकं दुर्लभम् । न चैकत्वाद्यन्वयवाधे घटपदादि-ज्ञानज-शोपस्थितित्वेनानन्तहेतुताकल्पनमपेक्ष्य स्वादिपदज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन कतिपयहेतुताकल्पनाया लाघवात्कतिपयशास्त्रकल्पने गौरवमकीर्णत्वरम् । सामान्यतः पदवृत्तिज्ञानज यतदुपस्थितित्वेनैककारणताकल्पनन्तु न सम्पत्, निर्विभक्तिरकुम्भपदादित सख्योपस्थितौ तदगृहीतवृत्तिरुपस्थापिते तत् द्विभक्त्यन्तत्त्वज्ञानयत् पुष्टौ घटादौ सख्या-वयरोधप्रसङ्गात् । घटपदादिज्ञानजन्यैरत्वाद्युपस्थितित्वेनैरत्वादिविषयकशान्दरोधहेतुता कल्पयित्वा विभक्तिधगादिपदानुपूर्वीज्ञानतादृशोपस्थित्यो परस्परसहकारण फलजनकताया अवश्याभ्युपेक्षत्वादिति वाच्यम्, धगादिपदस्यैरत्वादौ लक्षणाग्रहसत्त्वे 'घटप्रमेय' इत्यादिवाक्यादेरन्य प्रमेयमित्याज्यवयवाधस्य सर्वसमततया तदनुरोधेनैकत्वादिविषयकशान्दरोधे घटादिपदजन्यैरत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुताया, सर्वसमतत्वात् ;

मैवम्,—यादृशयादृशपदगता लक्षणया एतत्तादिशान्दधीजनकत्वं नोभयपदादिसिद्धम्, तादृशान-तपदज्ञानजन्यैरत्वाद्युपस्थितौना तच्छान्दहेतुत्वंकल्पनं प्रकृते सख्याग्रावकतानादिनामधिरुमिति तत्कल्पनापेक्षया चाऽऽप्यतरत्वादपदजन्यैरत्वाद्युपस्थितिहेतुताकल्पन एव लाघवम् ।

एतेन सख्याविशेषावच्छिन्नघटादिलक्षणया प्रकृतेरर्थं न तु सख्या विभक्त्यर्थं, शान्दरोधे विभक्तिजन्यसख्यापस्थिताहेतुताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । घटादिपदस्यैकत्वादिनिशेधघटादौ लक्षणाग्रहदद्यावा सर्वमत एव तत्रन्यविशिष्टविषयशोपस्थित्या विशिष्टविषयशान्दधीजननात्तथाविधोपस्थिताहेतुताया सर्वानुमतत्वात् । पदान्तरामन्विताहृतताद् घट इत्यादिपदादेर-त्वादिविशिष्टघटादिशान्दरोधस्त्वलीक एव—तद्विषयकस्वरणस्य तत्रापगमात् । तथाचोक्तम्, " सर्वं हि शास्यं त्रिगुणं परिसमाप्यते "—इत्यपि निरम्भम् । यादृशपदानां लक्षणया एतत्तादिविशिष्टन्यायार्थवाधहेतु नोभयपदादिसिद्धं

तादृशान्तपदजन्यविशिष्टोपस्थितानां शब्दधीहेतुतावत्पनमपेक्ष्य विभक्तिजन्य-
संस्थोपस्थितानामस्यानां तत्कल्पने लाघवात् ।

इदं पुनरिहावधेयम् = विभक्तेः । सख्यावाधत्वे समानविषयकानु-
मित्यादिकं प्रति शब्दसामग्रीप्रतिबन्धकनाया या प्रातिपदिकजया घटा
द्वयुपस्थातया च विभक्तजया सख्यापस्थित प्रवेश्या, तथाश्च मिथो
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात्प्रतिबन्धकताबाहुल्यम् । प्रकृतेर्विशिष्ट
आश्रयित्वे तु तदुभयस्थगीयावशिष्टविषयकोपस्थितिरेकैव सामान्यामन्त
भवेति इति लाघवम् । न च विशिष्टविषयकोपस्थितेराप्य एकत्वादिप्रका-
रतानिरूपितप्रदादिप्रत्ययताशालित्वेन घटादिविशेष्यतानिरूपयितृत्वादिविषय
ताशालित्वेन वा प्रवेश इति विनिगमनाविरहात्साम्यमिति याच्यम् ।
अवन्मते यत्प्रत्ययज्ञानघटोपास्थित्येकत्वोपस्थितानां तिसृणां विशेष्यविशेषण
भावे विनिगमनाविरहणं प्रतिपद्यप्रतिबन्धकभावरन्कम्, मन्मते तत्र योग्य-
ताज्ञाने विशिष्टान्त्यकोपस्थित प्रत्येकं दर्शिताभयरूपेण वैशिष्ट्यं निवेद्य
तदुभयम् । प्रत्येकं तद्वशात्प्रत्ययान्वितानां गुणस्थितौ याम्यताज्ञानस्य वैशिष्ट्य-
निरस्य च इयमिति तच्चतुष्टयमात्रमितिरीत्या अस्माकमल्पतरतत्कल्पने महा-
लाघवम् ।

तादृशीत्यैव च 'प्रणमती' स्यादौ प्रकर्षविशिष्टनतिर्भातुनामेवार्थः,
आदयो चोक्तका एव, न तु प्रकर्षादिवाचना इति सर्वानुमतं पन्था-
परिष्कर्तुं शक्यत । न यथा अनन्तधातुज-प्रकर्षादिविशिष्टतत्त्वार्थोप-
स्थितानां शब्दधीजनकतामपेक्ष्य, कतिपयोपसर्गाधीनप्रकर्षाद्भ्युपस्थितोनां
तज्जनकताकल्पने लाघवात् स्वादीनामिव प्रादीनामपि याच्यता निरा-
सार्था सिद्धयोदति ।

सख्यायाश्च प्रत्यये पर्याप्तिसम्बन्धेनैव विशेषणत्वम्, न तु
समवायादिना । तथा सति एतद्व्यक्तिगोषपरदासाशब्दादपि द्विवचन
बहुवचनान्तरपदे तत्तदर्थयोर्द्वित्वबहुत्वया समवायादिना आनाशाद्य-
न्यप्रयोग्यत्वात् ।

न च पर्याप्तेः ससर्गत्वे ऽपि तद्दोषतादवस्थम् ; घटाकाशादौ द्वित्वा-
दे. पर्याप्तिसत्त्वे प्रत्येकमाकाशादौ नत्पर्याप्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात्,
प्रत्येकस्योभयानतिरिक्तत्वादिति वाच्यम्, उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्ट-
पर्याप्तेरेव ससर्गतोपगमात्, आकाशत्वादिव्याप्यताया द्वित्वादिव्याप्यतावत्त्वं
नातिप्रसङ्गविरहात् । वैशिष्ट्यं च वैशानिकं न ॥ वास्तवम् ; तेन यत्र
योग्यताभ्रमजन्य 'अनाकाशा' वित्यादिवाक्यजन्यद्वित्वादिव्याप्यताकाशादि-
शब्दबोधस्तत्र विशिष्टसर्गाप्रसिद्धावपि न सति । द्वित्वादिव्याप्यतावन्म
प्रसिद्धस्याकाशात्वादिव्याप्यत्वस्य भ्रान्तेस्तत्रोपगमात् । प्रकारताया भ्रमस्य
सर्वानुभवसिद्धत्वेपि सम्बन्धतावच्छेदकाद्ये भ्रमत्वस्यान्वयप्रयोजितत्वात् । न
च प्रकृत्यर्थतान्च्छेदक एव व्यापकतासम्बन्धेन द्वित्वान्वयधी. किं नोपे-
यत इति वाच्यम्, घटावित्यादौ घटत्वादीनां स्वरूपत एवोपस्थिततया
सत्त्वोक्तान्वयवाधर्यासम्भवात् । स्वव्यापकीभूतोद्देश्यतावच्छेदकत्ववरूपपरराया
एव प्रकृत्यर्थे द्वित्वादे सम्बन्धतास्वीकारे च व्यापकतारूपसम्बन्धतावच्छेद-
काद्ये भ्रमत्वस्यावश्यकतया उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वविशिष्टपर्याप्ते सम्बन्धतो-
पेक्षाया निर्णीतत्वात् ।

अथान्न व्याप्तिर्वाप्यतासामानाधिकरण्यरूपैव वाच्या, न तु तद्द्वन्द्वानुवृत्ति-
त्वरूपा, केवलान्वयिधर्मस्य प्रकृत्यर्थतान्च्छेदकता यत्र सनाप्रसिद्धे ।
एव उद्देश्यतावच्छेदकव्याप्तिविशिष्टपर्याप्त्यर्थेयया सधो स्वव्यापकतादृश
धर्मस्त्वस्यैव सम्बन्धत्वमुचितमिति चेत् तर्हि 'आकाश ॥ हा' वित्यादि-
वाक्यजन्यशब्दबोधदशायामपि आनाद्यावित्यादिवाक्यात् द्वित्वोपापत्तिः ।
तथा हि = 'आकाशो न हा' वित्यादितो द्वित्वान्विज्रमेद प्रतीयते, स च
॥ स्वव्यापकाकाशत्ववरादिसम्बन्धार्वाञ्छन्नप्रतियोगितावच्छेदकताक-
-तादृश सम्बन्धेन द्वित्ववतो ऽप्रसिद्धे । अपि तु पर्याप्तिमन्धवाञ्छन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकताक एव । तत्काले च पर्याप्तिमन्धन्धेन द्वित्वविशिष्टानुद्धरेव प्रति-
बध्यते न नृत्परपरसम्बन्धेन तद्विशिष्टानुद्धरेणिति ।

अनाकाशो न हावित्यादौ केवलपर्याप्तिसम्बन्धार्वाञ्छन्नप्रतियोगिता-
वच्छेदकताकभेदो नञ्वाचार्याणु न शक्यते, अनाकाश ऽप्युक्त्युक्त्या

गानुपपत्तिरिति द्वित्वान्वयितावच्छेदकमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिरूपमुभया
दिनिष्ठ साहित्य द्वन्द्वसमासाद्यो वाच्य , तथा च भीमासकमतप्रवेश इति
चेत् यत्र एकधर्मस्य द्वित्वाद्बुद्ध्यतावच्छेदकता तत्रैवोद्देश्यतावच्छेद
क यातिविशिष्टपर्याप्ते ससर्गतानियमः यत्र धर्मद्वयादेस्तथात्व तत्र केरला
पर्याप्ति समवाय एव वा ससर्ग इत्युपगमान् , विनैव साहित्यस्यान्वयिता-
वच्छेदकता एकैकतापर्येण ध्वरादिरावित्यादिप्रयोगोपपत्ते ।

न चैवमेकैरुधवरसदिरादितात्पर्येण ध्वरो रादिरावित्यादिप्रयोगोपपत्ति ,
तादृशवाक्यद्वयानुपपत्तिसमूहालम्बनान्धमूहालम्बनशब्दरोधस्य नानाधर्मा
वच्छिन्नोद्देश्यतावत्तया द्रुष्टपर्याप्तेराप ससर्गतया ऽवगाहनसम्भवादिति वाच्यम् ,
यत्र नानाधर्मावच्छिन्नविशेषगतानिरूपिता एकैव द्वित्वादिप्रकारता तत्रैव द्रुष्टाया
पर्याप्त समवायस्य वा ससर्गतया भावात् , ध्वरो रादिरावित्यादिनानाधा
न्यज यममूहालम्बनशब्दरोध विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदाद्बुद्ध्यतावच्छेदक
धनत्वादिव्याप्तिविशिष्टपर्याप्ते ससर्गतानियमेन एकैरुधवरसदिरादितात्पर्येण
तथा प्रयागासम्भवंत् ।

‘ ध्वरादिरो ’ इत्यादिसमासात्तराद्विचनेन ध्वरस्यरादिरावित्यादिवच्छि-
न्नानानाविशेष्यतानिरूपितैरद्वित्वादिप्रकारताशालिज्ञानमेव जन्यत । तादृश-
वाक्यजन्यरोधस्य समूहालम्बनान्धमूहालम्बनत्वकतया निश्चिन्त्यताभेदेन प्रकारताभेदा
भावात् । यथा हि समूहालम्बनान्धमूहालम्बनके ‘ राङ्गी चैव कुण्डली ’ त्याकारक-
नानाविशेषणैरुधवरसकान्न नानाप्रकारतानिरूपिता एका विशेष्यता
तथा तथाविधे ध्वरादिगवित्याद्याकारक नानाविशेष्यकैरुधवरसकान्नाने
विशेष्यत भेदे ऽवगमिन्नेव द्वित्वादिप्रकारता, अन्यथा समूहालम्बनतस्तद्वै
संशयानुपपत्ते । समासपट्टक ध्वरादिरादिपदानामेकवाक्यतानुपपत्तेश्च ।
तत्प्रयाज्यविषयतया साक्षात्परम्परया वा निरूपिता वा विषयता तत्प्रयाजक
त्वस्यैव तदेकवाक्यतापदार्थत्वात् । न चैतादृशैकवाक्यताविरहेऽपि क्षति
विरह , तथा क्षति समानद्वैवानुपपत्त । ‘ अयमेत पुत्रो राज पुत्रो
ऽवधार्यता ’ मित्यादा रानपुरुषपदादाना समासवाराण्य समर्पदयोरेव
समासानुशासनात् सामर्थ्यस्य च निरुचैकवाक्यतारूपत्वात् ।

यै धो न सम्भयतीति न तुष्टया मनात्पयण तादृशप्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्,
याम्यताभ्रमेणः साक्षात् एव इत्यादयाम्याद् द्वित्वादिना एकव्यक्तिमात्र
मित्यरूपदार्थान्तर-म्ययाधात्तांश्च व्युत्पन्न तन्निर्वाहकार्यकारणभावस्य च
कल्पनासम्भवात् ।

यत्तु द्वितीयमन्त्रिणोक्तान्तरात्पुनरावृत्त्याय उदक वायव्येन नियमता
विधेयमसंग भासते इति व्युत्पत्तिः, यत्र चाग्नेयताय उदकवायव्याधि-
करणापसिद्ध्या तद्व्यापक मपसिद्धम् तत्रापि स्यात् प्रासङ्गिकं तत्त-
द्व्यवस्थापदार्थात् । अत्रोपविष्टाणामारयत्राणां भोजनसम्भारात् पातगृह्याव-
धेयादौ तादृशं पुनरुपपन्नम् । एव चैकघटादियन्त्रिमा अधिकरणपरत्वात्
घटौ इत इव दिवाभ्यस्य प्रामाण्यं सुयम्भेय-उदश्यताव-उदकीभूतघटमान-
इत्तिद्वितीयं गमनतायास्तादृशगक्यप्रतिपाद्याय विधेयसमर्गे स्यादिति—

तदपि तु उम् = ' एत यौ स्त ' इत्यादौ द्वि रसमानाधिरणा यो-यामा
 वप्रतिथो गीतान् उद् = ' एतस्य द्वि उवद शनिष्टाभाप्रतिथोगिताय उद्दकवत्स्य
 च तदधिकरणागानपद्यादिष्टाभाप्रतिथोगिताय उद्दसीभूते तत्तद्विधेयसत्तर्गे
 नात्वात् उद्दयाधिरणपरतादृशश्चाक्यस्यायप्रामाण्यापत्ते । तत्तदाद्वयसमाना
 धिरणाभाप्रतिथोगिताय उद्दकवत्स्य तत्तद्विधेयमगाशे भानोपगमस्तु
 न सम्भवति । तत्तदाद्वयत्वनानुस्थिते । न च तदवच्छिन्नस्य
 समर्पितया भाने तेन रूपगोत्राभ्यातपैश्वरति वाच्यम्, तत्सत्तर्गावच्छिन्न-
 त उद्दरणाधिरण्यतत्तद्विधेयताद्यालशादराधर्मिभ्यश्चकारकतात्पर्यज्ञाने तत्तर्गे
 स्त । विशेषणत्वा तद्भानानप्राहाय समर्पितकृते पक्षितेरपि शादरोभात्प्रागानवयक
 त्वात् प्रकृतसमर्पण प्रकृतादौ गीतिष्टापरपदा भोगपरत्वान्नस्य प्रकृतमाश्रया
 धरिपयत्तमा प्रामाण्यमगावर्द्धितातात्पर्यज्ञानमैव शाब्दधारेणुत्वापगमात् ।
 एवम् वाक्या स्पष्टकृतस्य स्थानानुगमे ' एतौ स्त ' इत्यादौ वाच्यमेद
 पक्षज्ञानम् ।

अत्रोच्यते । व्यासः ऋत्विग्धर्मावच्छिन्नोद्देशतात्पराद्वा स्वयाप्य
 तादृशमस्त्वमपि त्रिगुणसंगतया भासते इति व्युत्पत्तिः । व्याप्यत्वं च

तद्वद-यावृत्तित्वम् । व्यतिरेकिविधेयस्थले तादृशधर्मत्वं चोद्देश्यतावच्छेद-
कतापटकसम्बन्धेन रोष्यम् । 'अत्र घटौ स्त' इत्यादौ एतदशरत्नमानत्वा
दिरूपविधेयस्य तद्वद-यावृत्तित्वरूपव्याप्तिश्चेतदशस्यैकपटादि-भक्तिभावाधि-
करणत्वे घटपटादिनिष्ठाद्वित्वमेव घटत्वव्याप्यपर्याप्तिरूपोद्देश्यतावच्छेदकतापटक-
सम्बन्धावच्छिन्नतद्वत्त्वं च घटादौ बाधितमिति न तादृशवाक्यस्य प्रामाण्य-
म् । अत्रिकरणस्य घटद्वयादिमत्त्वे च घटत्वाद्व्याप्य द्वित्वमेव तथेति
घटत्वादि-व्याप्यपर्याप्तिरूपसम्बन्धेन तद्वत्त्वं घटादायत्तधितमिति तादृशवाक्यस्य
प्रामाण्यं नान्वहति । केवलावयिविषयकस्थलं च द्वित्वत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्यरूपत्वमत्र
ससर्गघटकम् । केवलावयिनि तादृश-व्यापकताया अश्वत्थात् । न तु
तत्तद्वास्तव्यवच्छिन्न-व्यापकत्वमिति न पूर्वात्तदापावकात् ।

'घटावानवति चैत्र' इत्यादौ चैत्रकर्तृकानयनकर्मत्वादि-व्याप्य
द्वित्वादिमन्निष्ठनिरूपकताकाधेयत्वादिसम्बन्धन कर्मत्वादौ घटादर-वयो व्यु-
त्पन्न । तेन चैत्रादौ एकघटादिव्याप्यमात्रानयनकर्तृत्वं न तादृशप्रयाग ।
द्वित्वादिमत्त्वं च प्रकारतावच्छेदकीभूतघटत्वादि-व्याप्यपर्याप्तिरूपसम्बन्धेन रोष्यम् ।
तेन चैत्रस्य पटादिष्वहितैकपटादि-वैक्यानयनकर्तृत्वे ऽपि न तादृशप्रयाग ।
एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।

यत्रानेकवृत्तिधर्मो द्विवावयितावच्छेदकतया भासते तन्नोभयादिनै-
सम पदार्थतरस्यावय । यत्रैकमात्रवृत्तिस्तथा तत्रैकेनापि व्युत्पात्तभेदा
बलम्बनात्कार्यकारणभाववैचि-भ्या-च सर्वे सम्भज्यमित्याप्य वदा ॥

अथ घटादिव्यक्तिभेदेनानयनकर्मता भिन्नति प्रतिबन्धधानस्य पुनो
घटाधानयतीतिवाक्याच्छाब्दबोधानुपपत्तिस्तस्य कर्मता धावच्छेदेनाधेयता
ससर्गवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नपटाद्यभावस्य अनवयसम्भवात् ।
तस्य द्वित्वादेना तादृशससर्गकपटादादिप्रमाणाग्राह्यतादात्व चैत्र उभय
त्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्तानुमुक्तत्वावाच्छिन्नानुरूपताधयताससर्गवगाहजन मय
प्रतियोगाति न तु केवल विशिष्टावशेषणामति रीत्या जायमानमुभयत्वादावाशङ्क
जनम् । अत्र विशेषदाशना तादृशतायादोषावत्तमाधयत्वादे उभयत्वा

अवच्छिन्नानि रूपापेक्षावगाहिभ्रमात्मकज्ञानं न भवत्यत्र । अपि तु तदक्षे-
तदनवगाहिप्रमात्मकं ज्ञानमिति । उभयत्वावच्छिन्नानिरूपिताधेयत्व-चोभया-
दिवृत्तावेकस्मिन्धर्म एव न ॥ प्रत्येकमानवृत्ताविति कर्मत्वादे- तादृशाधेय-
त्वावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्तमि-यवयम् ।

सख्याश्च प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकगता क चित्प्रतीयन्ते । यथा 'सपन्नौ
वीहियता' वित्तादौ । एतत्तत्त्व-प्रयोगाभिहितम् । त्रिकद्वसख्यायाञ्छ-
न्नवाचकशतादिपदोत्तरविभक्त्युपस्थाप्या सख्या प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकसख्याया
भेदान्वेति । यथा 'शतमेक' 'द्वे शते' 'त्रीण शतानी' त्यत्र दत्त-
त्वादौ एकत्वद्वित्यनुहुत्वानामवयव । अत एव च एकशतद्विशततात्प-
र्येण न शतानानि प्रयोग । तत्र प्रवृत्त्यर्थस्त्व-शतस्य बहुत्वान्वययो-
ग्यत्वे ऽपि प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकशतत्व-शे बहुत्वान्वय एव बहुवचनस्य सा-
कङ्क्षात् त । च येभ्यतावच्छात् ।

न चैकशत ऽपि नानापुरुषीयापेक्षावृद्धिज-यनानाशतत्वसम्भवादेक-
शतनिष्ठशतत्वे ऽपि बहुत्वान्वयव्याप्यता ऽनूतेवेति वाच्यम् । परस्परसमाना-
धिकरणद्वयावृत्तेरहुत्वस्यैव शतादिपदोत्तरबहुवचनार्थत्वात् । तादृशबहुत्वस्य
चैकशताविवृत्तिनानाशतत्वादौ ग्राहात् ।

अथ वा तत्रापि बहुवचनं बहुवचनार्थं । परस्परसमानाधिकरण-
द्वयावृत्तिपर्याप्तिरेव काङ्क्षानिरूपक-सम्बन्धः ।

यत्तु 'द्वे शते' 'त्रीण शतानी' त्यादौ सख्यैव शतादिशब्दार्थः,
न तु सख्येयम्, सख्येयस्य तदर्थत्वे "विंशत्याया सद्वृत्तत्वे सर्वा सख्येय-
सख्ययो" रित्यनुशासनविरोधात् द्विवचनादिसंभूतानुपपत्तेः । 'गवा-
शतानी' त्यादौ पष्ठपर्यायव्यानुपपत्तेश्च । न चाभेद-पष्ठपर्यन्तः, तथा सति
'ब्राह्मणा दश' इत्यत्र ब्रह्मणाना दशत्वमपि स्यात् । अस्माकं चादशतः,
सख्या, सख्येये वर्तन्ते, अतः परं सख्याने सख्येये चेत्यनुशासनादशादि-
शब्दानां शतादिशब्दवत्सख्यानार्थकत्वाभावात् । दशत्वादिसख्यायाः पदार्थता-
वच्छेदकत्वेन त । पष्ठपर्यन्तसम्बन्धाव्यासम्भवनं न तथा प्रयोग इति =

तदसत्, 'गवा शतानी' त्यादौ सख्यायाः प्राप्तायेन गवादि-
शब्दवाच्यत्वे 'गवा शत दयात्' इत्यादौ शतादिपदार्थस्य सख्याया दाता
दिकर्मत्वान्वयायावत्तया प्रामाण्यानुपपत्तिः । 'गवा शतं पुङ्गवः' इत्यादौ
सख्यायाः शुद्धाद्यभेदान्वययोग्यताभिरुदात्तदनुपपत्तिश्च । तस्मादशादिषु श
इत्यभिगति शतादिशब्दा अपि सख्यापठित्वाच्चका एव । न तु धर्मविरागता
न पदसख्यापठिका । स्वार्थैकदेशऽपि सख्यायाः स्वप्रकृतिक्रियामकत्वार्थ-
सख्या वचनात् । अथ नयान्वयप्रकृतिरपठित्वार्थसम्भवा-न्यथाकाङ्क्षतया च तेषां
सख्यानां रिकताप्रवादः, न तु दशादशब्दानां तथाप्यम्, दशादिब्राह्मणतात्पर्येण
ब्राह्मणा इत्येत्यदिप्रयोगात्तरहादति तेषां सख्येयमात्राविताप्रवाद इति
"मिश्रत्याद्याः तदैकमेव सर्वा सख्येयमख्यया । सम्यगाया इदमहुते स्त"
इत्यनुशासनमाशुक्ताये तत्पर्यम्पादकम् । एवमिदं शब्दोत्तरैकवचनद्विवचन-
पुनरुचनानां च न सख्यावैषम्यानि, उद्देश्यता-उद्देशकान्वेषयोरैक्यनैक्यत्वा-न्यथे-
काकाङ्क्षात्तरहादित, तदुत्तर प्रथमाभिभक्तिः साधुतामाप्य । निःस्वरहु-
वचनां ताऽवादिशब्दपर प्रथमापुनरुचनमपि काचित्तरिचकमव, यन्नैक्यमपि
महातात्पर्येण तादृशान्तरं प्रयुज्यते तत्र बहुत्वाये योग्यताभिरुदात्त ।

यत्तु तद्वत्गुणादिसाधारणबहुत्वस्य तत्रान्वय इति, तत्र शोभनम्,
प्रकृत्यर्थानुच्छेदकभाव्यपवात्तसम्भवेनैकानेकवृत्तिसख्या-न्यस्य व्युत्पन्नतया
तादृशसम्भवेन तथाप्यपबहुत्वाये योग्यताभिरुदात्त । अन्यथा उदासीनघटप-
टादिमाधारणबहुत्वस्याप्यन्यसम्भवेन तद्वत्गुणादिसाधारणबहुत्वानुधावन या
ऽपि अस्तरत्वात् ।

अथ अजह स्वार्थलक्षणया गुणादिसाधारणधर्मावच्छिन्न एव प्रकृत्यर्थ-
इति चेत् तर्हि बहुत्वेन भासमानेषु गुणादामपि पदार्थान्तराचय स्यात् ।
तथा च 'आपो द्रव्याग, दाग अः । गृहे स ना' त्यादिवाक्यानामप्रमाणतापत्तिः ।
गुणादिषु द्रव्याभेदगृहवृत्ततादर्शनात् । सुर्याभिमानपरतादृशशब्दानां
रहवचना ततानुपपत्तेरिति न किंचिदतर् । अनदिपदाथ एकवृत्तित्वा-
न्ययोग्यतासत्तः ऽप्यसाधुत्वादत्र तदुत्तरमेकवचनं न प्रयुज्यते इति
वचनम् ।

न्ययस्तद्विशेष्यकसत्त्वान्वयबोधस्यैवार्थात्तेन जननात्, तादृशभावनावयवोपे वि-
शेष्यश्च प्रथमान्तपदोपरिस्थाप्य एव । 'चैत्र पचति तण्डुल' इत्यादौ
चैत्रादि. साक्षादेव भावनाविशेष्य । 'चैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यादौ तु
परम्परया । चैत्रादिनिष्ठभावनाजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकारकबोधस्यैव
तत्रोदयात् । तस्मिन्निर्वादेऽपि सख्याबोधकत्वमावश्यकमिति =

तत्र विचारसहम् । स्याद् द्वि=कर्त्रादिनिष्ठसत्त्वान्वयबोधाननुकूलत्वं
यदि तादृशबोधोपधादकज्ञानविषयत्वाभावात् तदा यादृशादिपदशब्देन
तद्वैकार्य-तरविशेषात्तादृशबोधो न जनितस्तद्योगे तृतीयाद्यापत्तिः । यदि च
तादृशबोधस्वरूपबोधोपध्यानाविषयत्वाभावात् तदा यथादिपदसमभिव्याहृततात्पर्यपदादि
ज्ञानस्यापि तादृशबोधस्वरूपबोधोपध्यानात्स्वरूपबोधोपध्यानाविषयतिनाटयान्त्यैवा
प्रसिद्धम् ।

अथ कर्त्रादिविशेष्यकसत्त्वान्वयबोधस्युद्भित्वावच्छिन्नजन्यतानिर्दिष्टजनकता-
वच्छेदकाविषयित्वानिरूपकत्वमेव तादृशबोधाननुकूलत्वम् । 'चैत्र पचति'
स्यादिवाक्यघटकतातिशयादिविषयिता चैत्रादिविशेष्यकसत्त्वान्वयबोधस्युद्भित्वावच्छिन्न
जन्यतानिर्दिष्टजनकतावच्छेदिका । तादृशान्वयबोधस्युद्भित्वावच्छिन्न प्रति चैत्रा-
दिपदसमभिव्याहृततातिशयपदज्ञानस्य हेतुत्वात् । 'चैत्रेण पच्यते तण्डुल'
इत्यादिवाक्यघटकतादिपदविषयिता च न तादृशी, चैत्रादिपदसमभि व्याहृत-
तादृशपदज्ञानत्वेन तादृशबोधस्युद्भित्वावच्छिन्न प्रत्यहेतुत्वात् ।

न च 'चैत्र पचते' इत्यादौ चैत्रविशेष्यकारुण्यतात्पर्यसत्त्वान्वय
बोधोत्पत्त्या चैत्रादिपदसमभिव्याहृततादिपदज्ञानत्वेन तादृशबोधस्युद्भित्वा
वच्छिन्नहेतुताऽऽस्त्येवेति 'चैत्रेण पच्यते' इत्यादि वाक्यघटकीभूततादि
पदविषयितापि तादृश्येवेति वाच्यम्, 'चैत्रेण पचते' 'चैत्र पच्यते'
इत्यादिवान्वयचैत्रादिविशेष्यकस्य भावनायाः सख्यायाः आन्वयबोधस्यानुदयात् ।
तद्विशेष्यकतदुभयान्वयबोधे प्रथमान्तचैत्रादिपदसमभिव्याहृतशब्दाद्विकरणो-
त्तरतत्तदाटयतपदज्ञानत्वेन हेतुत्वात् 'चैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यादिवाक्य
घटकतादीनां तादृशसमभिव्याहारादिश्रुतत्वात्, तद्विषयिताया अतादृश-

त्वात् । 'चैत्र पश्यते' इत्यादित 'स्तण्डुल पश्यते' इत्यादितश्च चैत्र
स्तण्डुलादिविशेष्यकसख्यान्वयप्रयोक्तव्यत्वा 'चैत्र पश्यते तण्डुल' इत्यत्र
उभयविशेष्यकसख्यान्वयप्रयोक्तव्यकतादृशसमभिव्याहारज्ञानविषयिताया पश्य
॥ इत्यादौ सत्त्वेन कर्तृकर्मणोरुत्तीयाद्वितीययोरप्रसत्तावपि न तादृशवाक्य व्युत्प-
न्ना प्रयुज्यते । कर्त्तरि साक्षात्कर्मण च दर्शितपरम्परया शुभपद्मावनाविशेषण
कान्वयप्राधान्यकताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया तादृशवाक्यादुभयविशेष्य
कान्वयप्रयोक्तव्यत्वात् ।

न चाकाङ्क्षायोग्यतादिसत्त्वात्त्रयत्र तादृशान्वयप्रयोध इति वाच्यम्,
अगत्या एकविधा-वयप्रयोधे ऽर्थावधान्यप्रयोधसामान्यवास्तव्यकतापर्यवसानस्य
चा प्रतिपन्नकत्वोपगमात् ।

न च 'चैत्रेण तण्डुल पश्यते' 'चैत्रस्तण्डुल पश्यते' इत्यादि
षास्वद्वयविषयकसमूहात्म्यनदशायामपि उभयविधा-वयप्रयोधानुपपत्तिरिति
वाच्यम्, तादृशैकविधा-वयप्रयोधे तादृशान्वयविधा-वयप्रयोधपरत्वेनापह्नमानतथा
विधाख्यातपरिभ्रमप्रवृत्त्यान्वयप्रयोधपरत्वज्ञानस्य हेतुतया 'चैत्र पश्यते तण्डुल'
इत्येकवाक्यात्तादृशद्विविधान्वयप्रयोधप्रारणस्य दर्शितवाक्यद्वयात्तदुपपादनस्य च
शक्यत्वात् ।

न च निरुक्तसंख्यानभिधानस्य तृतीयाद्वितीयानियामकत्वे 'चैत्रेण स्व
पश्यते,' 'चैत्र स्व पश्यती' त्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्ति । कर्त्तादि
विशेष्यकसख्याप्रसारका-वयप्रयोधे पञ्चिकाकाङ्क्षाज्ञानीविषयित्वनिरूपकत्वरप त
लाख्याते सत्त्वादिति वाच्यम्, कर्त्तादिपरमपदाख्यातपदयो समभिव्याहार
सख्यान्वयमुद्दिष्टत्वावच्छिन्नप्रयाजकविषयित्वाऽनिरूपकस्तत्पदोत्तर तृतीयाविभ
क्तिरित्येव नियमोपगमेन प्रथमस्थले चैत्रपरस्वपदाख्यातपदयोद्वितीये च
तत्परचैत्राख्यातपदयो समभिव्याहारस्यैव तादृशविशेष्यकसख्यान्वयप्राधान्यप्रयोजकतया
क्रमेण चैत्रपदस्वपदाभ्या तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्त्यनवगाथादिति चेन्न,

“अनभिहिते” इत्यधिकारे कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्याद्यनुशासनस्य किं
प्रयोजनमिति नान्वयम् । 'चैत्र पश्यति' 'तण्डुल पश्यते' इत्यादौ

चैवतण्डुलपदभ्या द्वितीयातृतीयारप्रयोग इति चेत्, तर्हि मणिमन्त्रादि
न्यायेन तादृशानुशासनं य तथाविधप्रयोगप्ररोधता ? येन तदभावात्तत्प्रयुक्तः
स्यत् । न चैव सम्भवत 'पचत, पच्यते' इत्यादिक्रियायां कर्तृकर्म
वाचकादान-तत्तृतीयाद्वितीयोरसाधुत्वस्य तत्कर्तृकर्मत्वादिवोधोपपत्तिः
काश्चादिरहितत्वादिरूपस्य प्रतिपात्तिः प्रयाजनं तस्येति चेत्तर्हि उक्त-
नियमपरतयापि न तत्तत्तत्ताम् । प्रथमा तच्चैवतण्डुलादपदतत्तदख्यातपदयोः
समभिव्याहारस्यैव चैवतण्डुलादिवशेऽपकृतत्वाख्यातार्थस्यैव प्रयो-
गकृत्या 'चैवेण पचात' 'तण्डुल पच्यते' इत्यादिवाक्यघटनचैव
तण्डुलदिपदित्यादिपदवा समभिव्यहस्यातया न तदुपट्टनतीयाद्वितीय-
यो साधुत्वोक्तनियमा यत्रोपपत्तात् । तस्मात्सुखभाक्ताचारणकर्तृक-
कर्मत्वयो कर्तृकर्मवाचकपदसमभिव्याहृतलङ्घिततमसैरनभिधानमेव तृ-
तीयाद्वितीयादिनियामकम् शिरोमणिभिरज्ञैः निर्भयेऽपिहित ।

एतदीना तद्वनभिधायकं च न तदवाचकं तन्निष्ठव्यनिरूपकं
या । अमनेपदस्याप्याख्यातत्वेन लक्षणायां कर्तृवादिनिष्ठतात्-
लक्षणानिरूपकत्वात् कर्तृत्वानभिधायकत्वात्तत्त्वगतसिद्ध तच्छब्द-
वोधोपपत्तिः कर्तृकर्मत्वमेव तत् । 'चैवेण पच्यते तादृश' इत्यादाया
रशतस्य कर्तृवाचकत्वात् अपि तच्छब्दोपपत्तिरसाधुत्वादित्येता
धनमेव, चैवदिवात्तत्तत्तत्तत् कर्तृत्वोपपत्तिरसाधुत्वात् तस्य तादृशवाक्य-
जकत्वात् अपि न, 'चैवेण पच्यते' इत्यादीनां प्रयुक्तत्वात्, 'पच्यते
चैव' इत्यादिवाक्येन ही वाक्येन तादृशवाक्येन ही वाक्येन तादृश-
तया तस्यैव वाक्येन ही वाक्येन तादृशवाक्येन ही वाक्येन तादृश-
परिचयः ।

॥ च मनेपदस्य तादृशवाक्येन ही वाक्येन तादृशवाक्येन ही वाक्येन तादृश-
योगात्पूर्विकतात्त्वं न तु मनेपदस्य ही वाक्येन तादृशवाक्येन ही वाक्येन तादृश-
तया तस्यैव वाक्येन ही वाक्येन तादृशवाक्येन ही वाक्येन तादृश-
चैवदिवात्तत्तत्तत्तत् कर्तृत्वोपपत्तिरसाधुत्वात् । तादृश-
चैवदिवात्तत्तत्तत्तत् कर्तृत्वोपपत्तिरसाधुत्वात् ।

‘चैत्रेण विज्ञेयते मैत्र’ इत्यादौ तृतीय नुपपत्तेः । ‘विज्ञेयते मैत्र’ इत्यादित मैत्रकृतिगोधात्तादशाख्यातपदमैत्रपदयोः समभिव्याहारस्य कृति-
बोधापर्यवस्यत् । किं तु तत्तात्पर्यं यत्तमेव । तथा च ‘चैत्रेण पश्यत’
इत्यादावाख्यातस्य कर्तृत्वादतात्पर्यत्वे तृतीया असाधुरेव । तथा च
‘चत्रेण पचती’ त्यादावाख्यातस्यार्थाविरथाया तृतीयाया साधुत्वेऽपि
परस्मैपदस्यासाधुत्वान्न प्रयोगः, परस्मैपदस्यासाधुत्वं च धात्वर्थविशेषस्य
प्रत्ययेनाविपक्षणे “भायकभागे” इति सूत्रेण मनेपदनियमात् । आख्या-
ताथैविषयस्य न ‘चैत्रेण पचते’ इत्यादिप्रयोगः, शरादिनिकरणस्या
साधुत्वात् । कर्तृत्वतात्पर्यसर्विधातुरूपयोगेन तत्साधुत्वात् । कर्तृत्वकर्मत्वो-
भयतात्पर्येण ‘मैत्र पश्यते तण्डुल’ इत्यादयस्तु न प्रयोगाः । तदेक-
तरत्रोक्तेऽन्यतरपरत्वेनाप्यसामानाख्यातधर्मिण्यनुता-वयसाधपरत्वनानस्य हेतु-
त्वात् । ‘चैत्रेण पश्यते तण्डुल’ इत्यादौ कर्तृत्वादावाग्यातस्य तात्पर्यग्रहे
कर्मत्वान्नवयबोधोऽपि न भवत्येव ।

अथ ‘पञ्चनि भुङ्क्ते चैत्र’ ‘ओदनं पक्त्वा भुज्यते’ इत्यादौ
कृता क्रमेण कर्तृत्वमन्त्रानभिधानाच्चैत्रपदोदनपदादुत्तरं तृतायाद्वितीये कथञ्च
स्याताम् ? न च कृतानभिधानेऽपि आख्यातेन तदभिधानाज्ञानभिरित्यर्थः,
समभिव्याहृतपदाभिहितत्वसामान्याभावस्य ज्ञानभिहितपदेन विवक्षणात् । सम-
भिव्याहृतोक्तिरप्याच्च ‘चैत्रेण गन्धते ग्रामस्त मैत्रो गच्छती’ इत्यादौ
न तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः । ‘गच्छति, गम्यते’ इत्याख्यातस्य तत्त-
त्पदासमभिव्याहृतत्वादिति वाच्यम्, तथा सति ‘भुज्जानेन चैत्रेण पच्यते’
‘भुज्जं मोदनं पचती’ इत्यादौ तृतीयाद्वितीययोरनुपपत्तिः, कृता कर्तृत्वकर्म-
त्वयोरभिधानात् । कृता तत्र भोजनकर्तृत्वत्वकर्मत्वयोरभिधानेऽपि पाक-
कर्तृत्व तत्कर्मत्व चानभिहितमित्येव चेत्तर्हि प्रकृतेऽपि तदनभिहितमेव ।
न च प्रधानक्रियानिरूपितकर्तृत्वानभिधाने तृतीयादेः साधुतेति । तदु-
क्तम्—“प्रधानात्मन्यभिधानगुणशक्तिरभिहितरूपकृष्यते” इति, शक्तिः कर्तृ-
त्वादित्यमिति वाच्यम्, तथापि “चैत्रेण दृश्यमानं घटं मैत्रं पश्यती”
इत्यादौ ज्ञानभेदेन विषयताभेदाभावात् चैत्रदर्शनमैत्रदर्शनोभयभिरुपपत्तिविषय-

त्वरूपकर्मताया कृताभिधानाद् द्वितीयानुपपत्तिरिति चेन्न, तत्तत्प्राति-
पदिकार्थविशेषणत्वमात्रेण कर्तृकर्मत्राद्यविवक्षाया एव तदनभिधानपदार्थत्वात् ।
तत्तत्प्रातिपदि कर्मविशेष्यतया कर्मत्वकर्तृत्वादिविवक्षाया द्वितीयादिभिभक्तेः
साधुत्वमित्यर्थे सात्पर्यस्य पर्यवसितत्वात् । शेषमाख्यातार्थविचारावसरे
विवेचयिष्यत इत्यलमत्राधिक्येन ।

आख्यातद्विवचनबहुवचनयोस्तु सख्यारोपकृत्यगावश्यकम् । ‘चैत्रो
मैत्रश्च गच्छतः’ ‘चैत्रो मैत्रो देवदत्तश्च गच्छन्ती’ त्यादौ,

“चन्द्रे कलङ्कः मुजने दद्विद्रता
निनासलक्ष्मी नमलेषु चञ्चला ।
सुराप्रसादः सधनेषु सर्वदा
यथा विधातु कथयन्ति खण्डितम्”

इत्यादौ च द्वित्वबहुत्वरोपकमुपो ऽभावात् । न च तत्र
सुरेरनचनस्यैव द्वित्वबहुत्वादौ लक्षणास्त्विति वाच्यम्; आनुशात
निनासतिरित्यर्थे सुविभक्तेर्लक्षणाया अनभ्युपगमात् । अन्यथा ‘चैत्रो
मैत्रश्च गच्छतः’ इत्यादाविव च्छन्दसि लक्षणयैव स्वादिना द्वित्वादिवि-
धोपनतम्भवात् । औनमादिरूपादेशस्मृतिद्वारा द्वित्वादिविधोपनिर्गहाय छन्दसि
‘मुपो मुउङ्’ इत्यादिगुणेन औनमादिस्थाने ररात्रादेशस्य वैषम्यात् ।
चैत्रादिपदोत्तरैरनचनस्य द्वित्वादिलक्षणिकृते तद्वत्त्वयर्थेष्टादिमाधरण-
द्वित्वादिविधोपनयनस्युपपत्तिरित्येवमनुपपत्तेः । जागृताधीश्वरान्वयस्येति
च समानविशेष्यकतदर्थभावनान्वयवृद्धिगामयी अपेक्षता, भावनाया रात्रादि-
प्रदर्शने सात्पर्यादिप्रदह्य-वकाचि च उक्तस्थले द्वित्वा-नयसोधात् । भावनाया
अविशेषे धातुस्योदी सन्धान्यसोधाच्च नादवाप्तम वाः सन्धान्यवृद्धि-
रगार्त-उभ प्रत रगतन्वयेन हेतुना, तदवन्वये ऽपि आख्यातजन्यमगमोप-
स्थितयोग्यतागुणविशेषादिपाटितसामान्या भावनानयनादिगम्यमान्वयसोपस्य
कदाप्यनानात् । सन्धान्यवयोपस्यभावनान्वयस्य सार-उभदेवनामपि
सादृश्यं नवीयतइत्येतादवभावात् ।

न च तादृशकारणानां भावनावयवबुद्धित्वं सत्यथान्यथबुद्धित्वं वा
जन्यतावच्छेदकमुपेयते इत्यतः विनिगमनाविरहः । सत्यथामविपर्ययीकृत्वापि
भावनाभ्ययबोधस्यानुभवसिद्धत्वात्, द्वितीयस्य जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवादिति
दिक् ।

अथ गुणादिवाच्यरूपदीप्तरद्विवचनबहुवचनयोः कथं द्वित्वादिप्रोपकता ?
सत्यथा गुणत्वेन गुणादौ गद्यात् । न च तस्य स्वाभ्यसम्प्रेतत्वादित्याशयेन
ब्रह्मगतं द्वित्वादिरूपं भासते इति वाच्यम्, एकव्यक्तावपि तादृशसम्प्रेतत्वेन
द्वित्वादेः परिसमाप्ततया एकमात्रतात्प्रेणापि द्विवचनाद्यापत्तिरिति चेत्, मैत्रम् ।
अपेक्षानुद्धिपक्षमेव तदुत्तरद्विवचनादिना बोध्यते । तच्चैकमात्रवृत्ति
धर्मस्य प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्थले प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्त्तवीर्यशेषपर्याप्त
सम्प्रेतमेव प्रकृत्यर्थे ऽन्वेति । अन्यतः तु छन्दपर्याप्तिसम्प्रेतमेवेति न ह द्वादिसंस्थौ
क्षदोप इति विदुषा परमर्शः ॥

इति प्रथमाकारकम्

व्याहारज्ञानतादृशपदज्ञानजन्यपलादयुपास्थातघटितसामान्यास्तादृशान्वयवाधात्पा
दप्रधानिकाया अतस्तेनोक्तस्थलतदापत्यसम्भन इति वाच्यम्, यत्न गमनादिपदादव
लक्षणया शक्तिप्रभेज वा स्वातन्त्र्येण फलेपस्थितिस्तत्र फलविशेष्यकस्फन्द
भेदान्वयशोधप्रसिद्धया गमनपदसमाभिव्याहारतज्जन्यपलोपस्थितिघटितसामान्या,
फलपिण्यस्फन्दस्याप्रवाञ्छित भेदान्वयशोधप्रयोजनताया आवश्यक
त्वात् तदवस्थेन शक्तिप्रमाधीनयोधे ऽपि पलादो रर दभेदादिभानप्रसङ्गात् ।
एव च फलवापारयो पृथक्शक्तिस्वीकारपथे ऽपि न निस्तार । तथा
त्वे ऽपि हि गमन न स्फन्द इत्यादौ फले शक्तिप्रमया स्फन्दभेदान्वयशोध
सम्भवेन तादृशप्रयोगापत्तेर्दुर्बारत्वादिति चेन्न, तद्विशेष्यशक्तिज्ञानजन्यत
दुपस्थितिज यतावच्छेदककाटौ तादृशापस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिर्देशनमावश्य
कम् । निश्चिप्य तत्त पदमन्तर्भावैव पदार्थोपस्थितरकैरुपिधशोध नाना
हनुताया व्यवस्थापितत्वात् एकपदाधीनताद्वयकशान्दशोधे पदा तरशक्ति
ज्ञानजन्यतदुपस्थितव्यभिचारस्य प्राकारान्तरेण वारणासम्भवात् । एव
च धात्यर्पतावच्छेदकफले द्वितीयार्थान्वयशोधे ऽपि शक्तिविरह, वन एतादृ
शकारणस्य व्यभिचाराप्रसत्तेरिति वदन्ति ।

अत्रेदं विन्यते । व्यापारमानस्य धात्वर्थतायामपि सर्वादुपपत्तीना
मुद्धतत्वात् पलाप्रच्छिन्न वापारस्य मुद्धतया तथात्वमुचितम् । अथ फले
द्वितीयादे शक्यस्मन्तरकल्पनामपेक्ष्य धातोर्विशिष्टे शक्तिरूपनमेरोचितम् । न
च भन मते ऽप्याधेयत्वे द्वितीयादे शक्य तरस्य कल्पनीयत्वात्तदशे साम्य
मिति वाच्यम्, 'ग्राममध्यास्ते, ग्राममधिसेते, ग्राम सयुनक्त्रि' त्यादौ द्विती
याया सर्वमतएवापेय वशोधरतया द्वितीयादे फलवाचकत्वमते ऽपि आधे
यत्वनाचकताया आवश्यकत्वात् ।

न च द्वितीयाया सयागादिधाचरत्वमते आधेयत्व तरया लभ्यैव
न नु शक्तिरिति वाच्यम्, आधेयतास्थारण्डतया सयागवादिममारीर
त्वात् सयोगवाप्रवाञ्छिते तदवच्छिन्ने वा शक्ति कल्प्यते इत्यत्र विनि
गमकासम्भवात् । अस्तु वा ममाप्याधेयत्वे रक्षणैव, शक्तिस्तु सत्ययाया
मेव । यदि च द्वितीयादे फलशोधरतामते फलेपि तस्या लक्षणैव न

न्ययएव, तादृशद्वितीयाया साकाङ्क्षत्वकल्पनाद्व्यापारे तदुपस्थापिताधेयत्वा-
न्ययासम्भवात् । सवसम्भवीनाधयत्वोपस्थितिसप्तमीसप्तमिव्याहारज्ञानपटिताया
एव सामान्यास्तादृशान्वयबोधनियामकत्वात् । द्वितीयासप्तम्यो समानार्थक
त्वे ऽपि व्युत्पत्तिभेदज्ञापनायैव पृथक् पृथक् सूत्रेण तयोर्विधानात् ।

अथ अभ्यस्तयोगावच्छिन्नस्पर्शस्य पतधात्वर्थत्वात्, धात्वर्थतावच्छे-
दकीभूतत्वे जाधेयत्वान्वयतात्पर्येण भूमि पततीति प्रयोगोपात्ति । न
च द्वितीयोपस्थिताधेयत्वप्रकारकफलविशेष्यकाङ्क्षबोधे गम्यादिजेयफलोप-
स्थितितत्समभिव्याहारज्ञानपटितसामान्येव प्रयोजिका, न तु पतधातुजन्य
तदुपस्थितिपटिता सामग्रीति नातिप्रयुज्य इति वाच्यम्, पतधातुनेव यत्र
सयोगावच्छिन्नगमन लक्षणादिनोपस्थापितम् तत्र सयोगे द्वितीयार्थाधेयत्वा-
न्यवात् ।

अत्राहु - धातुजन्यशुद्धसयोगावच्छिन्नस्पर्शोपस्थिते चाब्दशोधका-
रणाया मवच्छेदकपटनसयोगविषयताया मधिकरणानवच्छिन्नत्व विशेष-
पण देयम्, तथा च तादृशविषयताशास्त्रिसयोगोपास्थित्यादिघटितसामान्या-
एव सयोगविशेष्यकद्वितीयोपस्थाप्याधेयत्वान्वयबोधप्रयोजकसोपगमात्तातिप्रस-
ङ्ग । न चैवमपि पलायच्छिन्नव्यापारशोधकतया पते सकर्मकत्वान्वय-
हारापत्तिर्दुर्वारयेति वाच्यम्, आश्रयतानवच्छिन्नफलवच्छिन्नव्यापारशोधकत्व-
स्यैव तादृशव्यवहारनियामकत्वात् । उत्तरदेशानवच्छिन्न सयोग फल
गम्यतावच्छेदकमिति नानुपपत्तिः । अत एवाग्निस्वयोगावच्छिन्नक्रिया
तुक्लवापारस्य जुहोतीत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसयोगाधयस्याप्यगमनं तत्कर्मता ।
आश्रयानवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयफलवत्त्वविरहात् । स्वयोगनिष्ठाया धात्वर्थता-
वच्छेदकताया आश्रयेणाग्निनाऽवच्छिन्नत्वात् । न चाग्निविशेषपतसयोगस्य धात्व-
र्थतावच्छेदकत्वे ऽग्नौ घृव जुहोतीत्यभिव्यक्तप्रसङ्गः, उद्देश्यतावच्छेद-
कप्रिययोरैक्यादिति वाच्यम्, तत्र सयोगनिष्ठायाशुद्देश्यताया बह्वेराधे-
यतासमगणान्वेदकतया सप्तम्यर्थस्याग्निवृत्तित्वस्य च विधेयतया उद्देश्यता-
वच्छेदकावधेययोरैक्यानवकाशात् । वस्तुतस्तु—तत्र बह्वेदनन्वये ऽपि
न शति । शु पञ्जाना तादृशप्रयोगस्याप्रागभाषितत्वात् । वस्तुते यदौ

अहुया 'दित्यादिश्यते च विधेयाशे ऽधिक्रवगाहनाच्चास्त्येवानुपपत्तिः ।
 घृतादेशाभयानवच्छिन्नघातवर्षतावच्छेदकतावत्क्रियारूपफलभायत्वात् कर्मत्वो-
 पपत्तिः ।

यत्तु—घातवर्षतावच्छेदकत्वं घातवृत्तिप्रवृत्तिविशेषाशे साक्षात्प्रकारत्वम्,
 तच्च क्रियायामेव न संयोगाशे ऽगति नामेवंहेति कर्मतापत्तिरिति = तदसत् ।
 'अजा ग्राम नश्यति' त्यादौ संयोगावच्छिन्नक्रियानुबलव्यापारादिरूपे धा-
 त्वर्थे संयोगादेः साक्षादप्रकारतया तदाश्रयीभूतग्रामादेः कर्मत्वानुपपत्त्या
 नीवहादेर्द्विकर्मत्वव्यापातात् ।

अथात्र ग्रामादेः प्रधानकर्मत्व नास्त्येव, अपि तु गौणकर्मत्वमेव । अतः
 एव तादृशकर्मत्वमाख्यातेन नाभिधीयते 'प्रधानकर्मण्यारब्धये लादीनाहु-
 द्विकर्मणाम्' इत्यनुशासनादिति 'आजा ग्रामो नीयते' इत्यादिको न
 प्रयोग इति चेत्तर्हि तत्र ग्रामादेरिवात्रापि दुधात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदक-
 फलशालित्वेन गौणकर्मतापत्त्या 'बहि धृतं पुहोती' इति प्रयोगापत्ति
 कुर्वीरेवेति । अस्मन्मते चाभयानवच्छिन्नसंयोगविषयतायास्तथातुज-प्रापत्तिरिति
 पाठित्वामग्न्या एव संयोगे द्वितीयार्थान्वयरोधप्रयोजकतया नैतादृशप्रयो-
 गापत्तिरिति ।

द्वितीयासमासविधानमुपपद्यते । धातुर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफले द्वितीयार्थ-
न्वय एवाभयानवच्छिन्नफलोपस्थितेरपश्चा 'अग्निं जुहोती' ति धारणाय स्वी-
क्रियते इति वदन्ति =

तदीयं न शोभनम् । तथा सति भूम्यादिपदोत्तरं कदा चित्सप्तमी
कदाचिद् द्वितीयेत्यन निषामक्राभाप्रसङ्गात् । व्यापाराद्ये अभेद्यत्वविद्वक्षाया
सप्तमी फलाद्ये तद्विवक्षाया द्वितीयेत्यस्योक्तयुक्त्या फलाद्येव सप्तम्यर्थान्वय
स्यावश्य स्वीकरणीयतया वस्तुमद्यन्यत्वादिति ।

"अक्षणाय धनं ददती" त्यादौ स्वस्वत्वध्वसविशिष्टपरस्वात्वानु-
भूला इच्छा धातुर्थः । तादृशस्वत्वरूपधातुत्वर्थतावच्छेदकफलएव द्वितीयार्था-
न्वयः । उपेक्षायामतिप्रसङ्गधारणाय परस्वत्वनिवेशः । दानं च न सम्यं
दानस्वजननम्, अपि तु तात्स्वीकार एवेति मते तु स्वस्वत्वभ्रान्तानुभूत्यपरस्य
स्वप्नकारणैव ददात्यर्थः । तत्र स्वस्वत्वध्वसरूपफलाश्रयत्वाकृत-
स्य कर्मता । 'धनं प्रतिगृह्णाती' त्यादौ स्वस्वत्वजनकेच्छारूपस्वीकारवि-
क्षेपा धातुत्वर्थः । स्वस्वत्वरूपफले च द्वितीयार्थाधेयत्वान्वयः । 'तण्डु-
लम्पचती' त्यादौ रूपपरावृत्तिचिन्तनकृतजसंयोगो धातुत्वर्थः । रूपादे-
परावृत्तिरूपफले च तण्डुलादिवृत्तित्वान्वयः । 'ओदनं पचती' त्यादौ
ओदनादिपदस्य तन्निष्पादनतण्डुलादौ लक्षणा । अवयवानि पाकानु-
गमे च 'तण्डुलं पचती' त्यादौ तण्डुलादिपदस्य तद्वारम्भजन-
माणुषु लक्षणा । 'ओदनं भुङ्क्ते' इत्यादौ गलाधोनेयन धातुत्वर्थः ।
तच्च गलाधस्तस्योपावच्छिन्नक्रियानुभूत्यव्यापारः । तादृशक्रियारूपफल एव
ओदनवृत्तित्वान्वयः । उक्तयुक्त्या गलाधोदेशस्य न कर्मत्वम् । एवम-
न्यसकर्मकधातूनामायर्था स्वयमूह्याः ।

'गां दोषिष्य पयः' इत्यादौ द्विकर्मकधातुसमभिव्याहृतगवादिपदो-
त्तरद्वितीया नियोजन्यफलशालित्वादन्यदेव कर्मत्वं बोधयति । कारकाणि
नारीयण 'अकथितं चे' ति सूत्रेणापादानत्वादिभिन्नधातुप्रतिपाद्यान्वयि-
धर्मान्तरावच्छिन्नस्यापि कर्मसत्तामिधानात् । 'गवां पयोः दोषी' त्यादौ
धातुप्रतिपाद्यान्वयिगत्रादिसम्बन्धो न विवक्षितः, अपि तु धरिण्यन्वयः

स इति कर्मत्वाविवक्षया द्वितीयानवकाशः, किन्तु शौचिकी पृष्ठयेवेति ।
अत्र धातुप्रतिपाद्यत्वं तदर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्टसाधारणम्, 'ग
'दोग्धी' त्यादौ धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ट एव द्वितीयाथान्वयात् ।

तथा हि = क्षरणानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः । द्वितीयार्थश्च जनकत्वस-
म्बन्धेन क्षरणान्वयी विभागः । विभागे चाधेयतया प्रकृत्यर्थगवादेर-
'न्ययः' । एव च धात्वर्थतावच्छेदकक्षरणरूपफले प्रधानकर्मक्षीराद्यन्य-
तद्वितीयार्थवृत्त्यन्यथ इति गोनिष्ठविभागानुकूलपयोनिष्ठक्षरणानुकूलव्यापार-
कर्ता मैत्र इति 'गा पयो दोग्धि मैत्र' इति वाक्याधीना बोधः ।
न च विभागोऽपादानत्वमेवेति तद्विवक्षाया द्वितीयाऽनवकाशेति वाच्यम् ;
धातुवृत्तिप्रदविशेष्यान्वयिनो विभागस्यैव पादानत्वरूपत्वात् । 'वृक्षा-
त्पर्णं पतती' त्यादौ स्पन्दरूपविशेष्याश्च एव पञ्चम्यर्थविभागान्वयात् ।
वस्तुतो विभागान्वयिप्रक्षरणानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः । गोपदोत्तरद्विती-
यार्थश्च विभागान्वयिनी वृत्तिरेव । न चैव धात्वर्थतावच्छेदकफल-
शालित्वरूप र्थत्वमेवात्रापि प्रतीयते इति न 'अरुणित ये' त्वस्य विषय-
इति वाच्यम् ; धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्य धातुवृत्तिप्रदविशेष्यादौ साक्षा-
द्विशेषणत्वरूपत्वात् । यत्र च क्षरणानुकूलव्यापारमय धात्वर्थतया
विरहित क्षरणान्वयिविभागश्च रिभक्त्यर्थतया तत्रापादानत्वरूपोधिना पञ्चमी ।
एतेन पदाच्चत् गा दोग्धि पयः, कदा शिष्य गोभ्यो दोग्धि पय-
इत्ययं नानिषम । अथ वा 'गोभ्यो दोग्धि पय' इत्यत्रापि विभागो
धात्वर्थतावच्छेदककोटिप्रविष्ट एव । 'वृक्षाद्विभजते' इत्यत्रेवाऽनधिरूपा
पादानत्वभिरुपाया पञ्चमी, आभय रीरगुप्या च द्वितीया । अवधित्व-
आभयरादान्मदेव स्वरूप गगन्यभिरुपेय । अत्र क्षरणान्वयिन परममेतत्त्वस्य
द्वितीयार्थतात् पयोनिष्ठक्षरणस्य पयोनिष्ठविभागजनकत्वे ऽपि न 'पय-
पयो दोग्धी' ति प्रयोगः । परत्वं च विभागान्वयिधारच्छेदरान्विच्छिन्ना-
वेगवा चेष्ट्यम् ।

'दुहेरौ गो- धीर' मित्यादौ क्षरणान्वयिविभाग रूपत्वरूप गवादिनिष्ठ-
मन्त्रपानकर्मत्वमव्याप्तार्थः । "जप्रपाने दुराशना" भित्तनुशासनात्

क्षीरवृत्तित्वस्य धात्वर्थक्षरण एवान्वयः । आख्यातार्थक्षरणे च धात्वर्थव्यापारान्वयः । तथा च विभागानच्छिन्नक्षीरनिष्ठक्षरणानुक्तव्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागश्रयो गौरित्याकारको बोधः ।

अथ वा विभागक्षरणव्यापारेषु धातो विशकर्त्तव्येषु शक्तित्रयम्, विशिष्टलाभोऽन्वयइत्यात् । कर्माख्यातस्थल चाकाङ्क्षावैचित्र्येण तेषां विशिष्टविशेषणभाववैपरीत्यात् । व्यापारजन्यक्षरणजन्यविभागपर्यन्तस्य धातुत एव लाभः । आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः । एव च क्षरणविभागयोर्न द्विधा भानम् । गौणकर्मासमभिव्याहृते 'दुहन्ते क्षीराणी' इत्यादौ आत्मनेपदेन केवलेन धातुसहितेन वा विभागानच्छिन्नक्षरणाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वस्य बोधनेऽपि एकदाऽभयविधनर्मत्वबोधनस्याध्युत्पन्नतया 'दुहन्ते क्षीराणि गौ' इत्यादयो न प्रयोगाः ।

'पौरव गा याचते विप्र' इत्यादौ स्वोद्देश्यकदानेच्छायाचत्यर्थः । प्रधानकर्मगद्यान्वितद्वितीयार्थः विषयित्वं धात्वर्थतावच्छेदकदानेऽन्वेति । सविषयज्ञानादिरूपविषयोपहितेच्छाबोधकधातुस्थले इच्छाविषयविषयत्वमेव प्रधानकर्मतरम् । अत एव 'घटा जिज्ञास्यते' इत्यादौ घटादसन्नन्तरमर्ता ।

अथैव यद्वस्तुविषयक दानमप्रसिद्धं तद्वस्तुरूपकर्मसमभिव्याहृतधातुषट्तिप्रवृत्तं वा गतिरिति चेत् वा गति 'गगनं दिदृक्षते' इत्यादिरस्य आन्तपुररीयगगनादिप्रकारकदर्शनेच्छाबोधकवाक्यस्य । गगनविषयकावप्रकारकदर्शनेच्छाबोधस्तत्रेति चेत्, इहापि गोविषयिताप्रकारतानिरूपितस्वत्वेच्छा निष्ठविषयतासाग्रेच्छाबोधस्तद्व्याक्यस्य विशेषादर्शिमात्रविषयता च समा । विवेचनीयं चेदमग्रे ।

पौरवपदोत्तरद्वितीयायास्तु वृत्तिरेवार्थः । तस्याश्च दानेऽन्वयः । पौरवस्य तादृशदानाश्रयत्वमेवाप्रधानकर्मण्यम् । न चैवमिच्छाप्रत्ययरूपदानस्याश्रयत्वकर्तृत्वमवेति वाच्यम्, धातुजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यभूतदानाश्रयत्वस्यैव तत्कर्तृत्वरूपत्वात् । अत्र च दानस्य तादृशप्रतिपत्ताविच्छारूप

घात्वर्थे विशेषणत्वात् । "चैत्रेण पौरवो मा याच्यते" इत्यादायुक्तक्रमेण चैत्रवृत्तीच्छाविषयगोचरकर्मकदानाश्रय इत्यन्वयरोधो बोध्यः ।

यद्यापि निरुक्तयाच्चा भिक्षैवेति “दुहिया चरुधिप्रच्छिभाक्षिन्त्रिजा” मित्य-
 आधेपरमिक्षुपादानेनैव चरितार्थतया याचेरुपादानमनर्थकम्, तथापि ‘शान्तमान
 शिव मुरा’ नित्यादौ याचतर्भ निरुक्तभिक्षार्थकतेति तदुपादानम् । तत्र
 हि व्यापारजन्यस्वप्रकारेकेच्छा चाचर्थ । इच्छाया प्रधानवर्मकस्याणान्वित-
 द्वितीयार्थेनियदिताया अन्वय । व्यापारे च मुरान्वितवृत्तित्वस्य द्वितीयार्थस्या
 न्वय, तथा च गुरवृत्तिव्यापारजन्यस्वप्रकारवृत्तियोगेच्छाश्च इत्येवमपि ।

‘गा व्रज रुण्दी’ त्यादौ देशान्तरमञ्चारविरोधित्वापारो धात्वर्थः ।
सञ्चारविरोधित्वं सञ्चारानुत्पादप्रयोजकत्वम् । अनुत्पादे प्रधानकर्तृभाववृत्तिरा-
श्वयः । देशविशेषणे भेदश्च व्रजामति द्वितीयान्तार्थव्रजनप्रतिपादित्वान्वयः ।
‘रुण्यत गा व्रज’ इत्यादावन्वयस्योप-
दयमहनीयः ।

‘गुरु धर्मं पृच्छती’ (यादौ जिज्ञासाविषयकव्यापारो भावार्थः ।
 बोधे गुरुवृत्तित्वस्य जिज्ञासाया धर्मविषयकत्वस्यान्वयः । ‘गिर्य धर्मं ब्रूते’
 इत्यत्र ज्ञानानुबलशब्दप्रयोगा भावार्थः । ज्ञाने धर्मविषयकत्वेन गिर्य-
 वृत्तिविषयकत्वस्य इति तत्र आह्वयः । तथा सति यत्र जिज्ञासाविषयक-
 चैतजज्ञे-छया प्रकलादित्यशब्दाच्च सामग्रीवलेन मैत्रस्यापि पृच्छकविज्ञाया
 ज्ञानम्, तत्र ‘मैत्रं पृच्छती’ इति प्रयोगस्य, एव यत्र चैतजज्ञे-छया ब्रूते
 दैववशाच्च मैत्रस्यापि ज्ञानं तत्र ‘मैत्रं ब्रूते’ इति प्रयोगस्य व्यापत्तिः ।
 साक्षाद्भावार्थविशेषणज्ञानरूपकत्वाभ्यतया तत्र गुरोर्ज्ञाना प्रधानकर्मवशा
 “अवधानं दुरादीना” मि यनुज्ञाननविशेषेण ‘पृच्छतां गुरुधर्मं’ ‘गिर्य
 उच्यते धर्म’ मित्यादिस्थले च लकारादीना तत्कर्मव्याभिधानानुपपत्तेरर्थः ।
 परं तु किञ्चिन्नान्तरादेश्यकप्रवृत्त्यर्थान्तराद् पृच्छतेत्यर्थः । ज्ञाने गुरुवृत्ति-
 त्वस्य यत्र पृच्छे च धर्मविषयकत्वस्य न्वयः । शब्दस्य च विषयता
 व्यापारगुणधर्मी, ज्ञानस्य परमवशा शब्दक्याभावार्थविशेषणवात् ।
 तदर्थं भूतगुरोर्गौरवमेता, धर्मस्य च धर्मविशेष्यतया प्रधानता, प्रथमं
 ज्ञानादवशकप्रवृत्त्यर्थोपपत्तेरर्थः । ज्ञानं गिर्यवृत्तिविषयं शब्दे

च भर्मविषयकत्वस्यान्वय । 'अजा ग्रामं नयती' त्यादौ 'ग्रामं भारं वहती' त्यादौ च उत्तरदेशसमायावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापाररूप प्रापण घातोरर्थः । तत्र उत्तरदेशसमाये गामस्य गौणकर्मणः क्रियारूपे च फले अजादिप्रधानकर्मणाऽन्वयः । तथा च ग्रामवृत्तिसंयोगजनकाजादिवृत्ताक्रिया नुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानित्वन्वयबोधः ।

'अजा ग्रामं नयते, उद्यत भारो ग्रामं चैत्रेण' इत्यादौ उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियारूप फल कर्मात्प्राप्त्यर्थः, तत्र च घातवर्धस्य तादृशव्यापारस्य जन्यतासम्बन्धेन तस्य आश्रयतासम्बन्धेन अजामारादिरूपप्रधानकर्मस्यन्वयः । ग्रामादिवृत्तित्वान्वयस्तु संयोग एव । एव च चैत्रकृतिजन्यो न संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्तज्जन्यमनुष्ठानसंयोगानुकूलकर्मप्रधानादिरित्यन्यपराधः । न च कारकविभक्त्यर्थस्य घातवर्ध एवावयवनिर्णयमात्रसमापत्त्याऽन्यसंयोगे कथं ग्रामादिवृत्तित्वान्वय इति वाच्यम्, 'भूतले घटः' इत्यादौ घटादिपदार्थे व्यधिकरणसमर्थान्वयतादृशनिर्णयमात्रादेः ।

अस्तु वा घातवर्धताप्रच्छेदकत वच्छेदकतय भावमाने संयोग एव तदन्वयः । फलव्यापारयोः पृथक्कृतमित आश्रयपरमेयात्तन्नेपदार्थः । संयोगावच्छिन्नक्रियारूपघातवर्ध एव व्यापाररूपघातवर्धवशाच्चतया आश्रयत्वविशेषणस्य चान्वेति । तदेकदेशे संयोग एव ग्रामादिवृत्तित्वान्वयः । चैत्रीयकृतिजन्यव्यापारजन्यग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियाश्रय अजादिरित्याकारको बोधः ।

ज्ञानानुकूलशब्दश्च 'द्रव्यं निरूपयती' त्यादौ घातोरर्थः । तादृशसिगष्टेनार्थस्य एकदेशे ज्ञानागे आश्रयत्वान्वयबोधे च न द्वितीयायाः साक्षाद्भूता स्वीकृते, अपि तु विषयतया अन्वयबोध एवेति 'शिष्यं द्रव्यं निरूपयती' त्यादिर्न प्रयोगः ।

यत्तु घातवर्धो ज्ञानमेव, तदनुकूलव्यापारश्च निजवर्ध इति-तदस्तु, घातास्तुराय-तगततया स्वाये एव तत्र विधानात् । अन्यथा 'निरूपयती' तस्य आपयतीत्यादिसमशोक्तया 'शिष्यं आपयती' त्यादिष्वच्छिष्यं निरूपयतीति प्रयोगस्य दुर्गोचरात् । 'अजा ग्रामं आपयति' 'शिष्यं शास्त्रं आपयति' 'ब्राह्मणमन्नं भोजयति' 'पचमानं मन्त्रं पाठयति' 'घटः

जनयति, नाशयती' त्यादौ णिच्प्रत्ययप्रकृतिभूतधात्वर्थकर्तृवाचकानादि-
पदोत्तरद्वितायाया. मुख्यभाक्तसाधारण कर्तृत्वमेवार्थः । "गतिबुद्धि" इत्यादि-
सूत्रेण कर्तुं. कर्मतशाविधानात् । गतिज्ञानोत्पत्त्यादिनिरूपित कर्तृत्व चाभ-
यत्वमेव यत्तावत्संयोगानुक्तक्रियानुबलव्यापाररूपभोजन कण्ठतात्वाद्य-
भिघातरूपपाठनिरूपित च तदनुकूलकृतिमत्त्व नाशनिरूपित च प्रतियोगि-
त्वम् । तस्य च निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थे ऽन्वयः ।

नव्यमते च यत्राभयत्व कर्तृत्व तत्राद्येयत्व द्वितीयार्थः । यत्रानुकूल-
कृतिमत्त्वं तत्र कृतिजन्यत्व यत्र प्रतियोगित्वं तत्रानुयोगित्वम्, तेषां चाभय-
तासम्बन्धेनैव धात्वर्थेऽन्वयः । गत्यर्थादिभ्यो ऽन्वयः णिच्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थ-
कर्तृवाचरूपदात् न द्वितीया, तादृशकर्तुः कर्मतशित्देशाविषयत्वात् । तेन
'पाचयत्योदनं सहायेन' त्यादय एव प्रयोगाः, न तु 'पाचयत्योदनः
सहाय' मित्यादयः ।

के चित्तु = पाकादिकर्तुं पाकादिकर्मत्वविरहे ऽपि ष्यन्तसमुदायस्यापि
धातुत्वेन तत्कर्मतया सहायादेः पाचयत्योदनं सहायमित्यादयः प्रयोगा
अपि साधवः । अत एव "अजिमहत् जनो धनुस्तत्" इत्यादयो,
भट्टिप्रयोगाः । "गतिबुद्धी" त्यादिभ्यस्तु च नियमपरतया गत्यर्थधातु-
योगे कर्तृप्रत्ययासाधुत्वशापकम् । तेन 'पाचयत्योदनं सहायेन' इत्या-
दिवत् 'अजया जम यापयती' त्यादयो न प्रयोगा इत्याहुः ।

एषामयमाशयः = "हेतुमति चे" त्यनुशासनात् णिजर्थो हेतुकर्तुः नम् ;
तच्च स्वतन्त्र कर्तृप्रेरणा, अन्यनिष्ठकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापाररूपा, कर्तृत्व क चित्प्रबलः
क चिदाभयत्वादिकम्, यादृशधातुतराख्यातेन यादृशकर्तृत्व बोध्यते तदुत्तर-
णिच्प्रत्ययेन तादृशकर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो बोध्यते । अत एव 'पाच-
यती' त्यादौ पाकादिकृतिनिर्वाहकः, 'जापयती' त्यादौ ज्ञानाभय-
त्वनिर्वाहकः, 'नाशयती' त्यादौ नाशप्रतियोगित्वनिर्वाहको व्यापारः
प्रतीयते । निर्वाहकत्व च स्वरूपसम्बन्धविशेषः, न तु जनकत्वम् ।
अतो न 'नाशयती' त्यादावन्यवानुपपत्तिः । एव च ष्यन्तधातुप्रतिपाद्यता-
कण्ठेदक एव कर्तृत्वमेव, निर्वाहसौत्रेण कृतत्वात्, तदाभयतया अस्वतन्त्र-

स्य कर्तुं कर्मता, तादृशफलविशेषणतया अस्वतन्त्रकर्तृवृत्तित्वविरक्षाया
पाचयत्योदन सहायमित्यादयः प्रयोगाः । यदा ॥ पाकादिविशेष
णतया सहायादिकर्तृत्व विवक्षितम्, तदा 'पाचयत्योदन सहयेने'
त्यादयः ।

अथ यत्र चैतन्यैश्वर्यमयकर्तृक एक एव पाकस्तत्र चैतन्यमात्रं प्रयोजयति यस्तदन्तो मैलेणात्र पाचयतीति प्रयोगापत्तिरिति, तत्रापि त्वर्थं
कृतावेव तृतीयान्तार्थमैलादिवृत्तित्वस्यान्वयो वाच्यः । एव च मैलं पाचयतीत्यादिकाक्यजन्ययोर्भावैलक्षण्यात् द्वितीयातृतीययोस्तात्पर्यभेदेन व्यवस्था
या न सङ्गतिरिति चेन्न, अगत्या तत्र पाकादिविशेषणकृते पारतन्त्र्येण
व्यापारविशेषणीभूतनिजार्थकृतावभेदान्वयमुपगम्योक्ततिसप्रकृतस्य वारणीयत्वात् ।
पदार्थैकदेशे कृतौ पाकादेरिव कृतेरप्यन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् ।

चस्तु कर्तृत्व व्यापारश्च पृथगेव निजार्थः । विशिष्टलाभोऽन्वयवशत्वात् ।
केचित्तु, अनुपूलक्यापार एव निजार्थः, तदन्वयिनी गमनज्ञानभोजनादिक्रियैव
श्चात्वर्थतावच्छेदकं फलम्, तत्सम्बन्धिनस्तादृशक्रियाकर्तृत्वर्यं तत्कर्मता,
तादृशक्रियासम्बन्धस्याभयवृत्तिमत्त्वाद्यन्तर्गतो ग्राह्यः । अतो गमनादिसम्बन्धिनः
लाभो नातिप्रसङ्ग इत्याह । अत्र च तादृशकर्मतावाच्यत्वात् कदाचिद्
द्वितीया कदाचित् तृतीया इत्यत्र नियामताभावः । तादृशपदोत्तरयोस्तयोस्तु
त्यार्थकतया विवक्षाभेदरूपनियामकाभावादिति तु चिन्तनीयम् ।

'अज्ञा ग्रामं याप्यते चैत्रणे' त्यादौ चैतन्यकर्तृव्यापारनिर्वाह्यवद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुपूलकक्रियाकर्तृत्व तदाभयं अज्ञा इति बोधः । तत्र
संयोगानुच्छिन्नक्रिया घातुलभ्या, संयोगे ग्राममित्यादिद्वितीया तार्थग्रामादि
वृत्तिनाशपरत्वात् ग्रामादिवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रिया लभ्यते । तादृशानिजार्थकर्तृत्वे
ऽन्वयः । कर्माख्यातादिसमगिव्याहारनियन्त्रितव्युत्पत्तिबलाच्च तादृशक्रियान्वितकर्तृत्व
तृतीया तार्थचैत्रादिकर्तृत्वविशेषितव्यापाररूपादरनिजार्थेन निर्वाह्यत्वसम्बन्धेन
विशेषितम् । अज्ञादिरूपकर्माभूत कर्तारिणोद्विष्टोपणीभरदाख्यातार्थाश्रयत्वे
विशेषणतया भाषते । ननु 'गतिमुद्धी' न्यादि

सूत्रस्य सज्ञाविधायकत्वं गण्यन्ति, तेषामयमाशयः = व्यापार एव निजर्थः, तत्र धात्वर्थक्रियायाः स्वकर्तृत्वनिर्गोहकत्वं ससर्गः । अतो न कर्तुं कर्मत्वसूत्रान्तरप्राप्तम् । 'वाच्यते ग्राममजा' इत्यादौ = स्वनिर्वाह्यकर्तृत्वानिरूपकत्वसम्बन्धेन व्यापारविशेषितो धात्वर्थः कर्तृत्वे ऽन्येति । तच्चाश्रयत्वसम्बन्धेन अजादौ विशेषणतया भासते । तादृशव्यापार तृतीयान्तार्थस्य चैत्रादिकर्तृत्वस्य धात्वर्थैकदेशे सयोगादिरूपपक्षे च द्वितियान्तार्थस्य ग्रामवृत्तित्वस्य विशेषणतया भानम् । ण्यन्तोत्तराख्यातस्यापि कर्तृत्वमेवार्थः । तत्र च तस्य वृत्तिः कन्दूतैर । तच्च उक्तस्य धात्वर्थस्य विशेष्यतया प्रथमान्तपदार्थस्य च विशेषणतया भासते ।

न च यक्समभिध्याहृताख्यातोपस्यायकर्तृत्वस्यान्वयोधोपगमे 'गम्यते चैत्र' इत्यतो ऽपि 'गमनकर्ता चैत्र' इत्यन्वयप्राप्तः स्यादिति वाच्यम्, ण्यन्तोत्तरयक्समभिध्याहृताख्यातस्यैव कर्तृत्वान्वययोधनियामरत्वात् ।

अथैवमपि 'अजा वाच्यते' इत्यादौ कर्तृत्वस्याख्यातशोभ्यत्वे "कर्तरि शप्" इत्यपवादविषयतया यको ऽसाधुतापत्तिः । न च तादृशधातूत्तर यत्सर्वधातुकविहित तादृशधात्वर्थनिरूपितकर्तृत्वस्य तेन विरुद्धायामेव "कर्तरि शप्" स्यादः आवादिविधायकत्वात्, प्रकृते ण्यन्तसमुदायस्य उत्तरमेवाख्यातम्, तेन तदर्थनिरूपितकर्तृत्व च न बोध्यते, अपि तु व्यर्थविशेषितधात्वर्थान्वितकर्तृत्वमेवेति न तादृशपवादविषयतेति वाच्यम्, कर्माख्यातस्थले विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येन व्यापारविशेषितक्रियाया अपि ण्यन्तधात्वर्थत्वात् =

भैरम् । लकारसामान्यवृत्त्या यत्र कर्तृत्व प्रतीयते तत्रैव "कर्तरि शप्" इत्यस्य शप्विधायकता, अत्र कर्मत्वसमशीले कर्तृत्वे आत्मनेपदत्वेन शक्तिः । वस्तुतः पल्लव्यापारयोः पृथक् धात्वर्थतामते गच्छतीत्यादाविव 'गम्यते' इत्यादावपि लकारेणाश्रयत्वरूपकर्तृत्वाभिधानं यत् अनुपपन्न इति परस्मैपदसमभिध्याहृतधातुना तादृशविशिष्टो ऽर्थः प्रत्याच्यते, तादृशविशिष्टार्थान्वितकर्तृत्वाभिधानमव शब्धिष्य, एव च प्रकृते ऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम् ।

‘ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते’ इत्यादौ भावनाविशेष्यतया ग्रामा-
देर्भावे ऽपि गमनादिकर्तुं कर्मत्वविषयत्वाया तस्यैवाख्यातार्थविशेष्यतया बोधो
व्युत्पन्न - “प्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः” इत्यनुशासनात्, अतो ‘ऽज्ञा ग्रामो याप्यते’
‘क्षिप्यमर्थो बोध्यते’ इत्यादयो न प्रयोगाः । ‘ग्रामो याप्यते, अर्थो बोध्यते’
इत्यादौ फल विषयत्वादिरूप च मुख्यभावासाधारण कर्मत्वमेवाख्यातार्थः ।

फलव्यापारयो पृथक्धात्वर्थतामते आश्रयत्वमेवाख्यातार्थः । धात्वर्थ-
व्यापारविशेष्यतया तादृशाश्रयत्वविशेषणतया च धात्वर्थफलस्य भानम्, प्यर्थ-
व्यापारस्य अन्यतासम्बन्धेनैव धात्वर्थनिर्यातानादिविशेषणत्व पूर्वपदेव । “अज्ञा
ग्रामो याप्यते” इत्यादिकस्तु न प्रयोगः, द्वितीयया कर्मत्वबोधने धात्वर्थव्यापार-
विशेष्यतया प्यर्थबोधमागम्या प्रयोजनत्वात्, यथादिसमभि-व्याहारस्थले
च धात्वर्थविशेषणतयैव प्यर्थस्य बोधात्, प्यन्तधातोः सर्मन्तत्वेन तदुत्तर-
भावाख्यातस्य “भावे चाकर्मणेभ्यः” इत्यनुशासनेनासाधुत्वाच्च न तादृशप्रयोगः ।
ग्रामो याप्यते इति भावाख्यातप्रयोगस्त्वष्ट एव । प्यन्तस्य कर्मासमभि-व्याहारात् ।
एकदा कर्तृत्वकर्मत्वबोधकृताया आख्यातस्याव्युत्पन्नतया ‘अज्ञा ग्रामो याप्यते’
इत्यादयो न प्रयोगाः । एषम् तण्डुलं सहायेन पाच्यते चैत्रेणेत्यादौ
धात्वर्थे सहायादिकर्तृत्वस्य तादृशोपण्यर्थव्यापारे विशेषणतया च चैत्रादि-
कर्तृत्वस्य तृतीयान्तार्थस्य बोधः । शेष पूर्ववदिति दिक् ।

ग्रामं गच्छतीति स्व गच्छतीति प्रयोगवारणाय परसमवेतत्वमपि
द्वितीयार्थ इत्यते । तस्य च धात्वर्थे ऽन्वयः । परत्ये चैकदेशे ऽपि
आनादृक्षाभेदिन्यात् प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगितयान्वयः । एव च ‘ग्रामं
गच्छति चैत्र’ इत्यादौ ग्रामभिन्नसमवेता ग्रामनिष्ठसयोगजनिका या क्रिया
तदाश्रयतावाधैव इत्यन्वयबोधः । स्वनिष्ठसयोगजनकक्रियाया स्वभिन्नसमवे-
तत्वस्य तादात्तत्वात् स्वमात्मानं गच्छतीति न प्रयोगः । यथा चोभयकर्मभ्यां
मह्ययोः सयोगस्तत्र मह्यन्तरसमवेतक्रियायाः स्वनिष्ठसयोगजनिकाया स्व
भिन्नसमवेतत्वे ऽपि तादृशक्रियाश्रयताया स्वस्मिन् बाधत् मह्यं स्व गच्छतीति
न प्रयोगः । न च स्वनिष्ठसयोगजनकत्वसमवेतक्रियाया स्वभिन्नसमवेतत्वस्या-
संभ्यतया तदभावेऽप्यश्रयित स्वनिष्ठसयोगजनकत्व विषयीकृत्य शब्दबोध-
सम्भवात् तदर्थमावतात्पर्येण स्व गच्छतीति प्रयोगो दुर्वार एवेति

वाच्यम् ; परसमवेतत्वाद्यविषयकस्य द्वितीयाधीनफलजनकत्वरोधस्य कुत्रापि नभ्युपगमेन तादृशरोधे तद्भासकसामान्या अप्यपेक्षणीयत्वात् ।

अथ स्वस्यापि द्वित्वावच्छिन्नस्वभेदवत्त्वात् स्व गच्छतीति प्रयोगस्य दुर्वारं तथा द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थस्य प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनैव भेदे ऽन्वयो वाच्यः । तथा च चैत्रो द्रव्य गच्छति, महो मह गच्छति, इत्यादिवाक्यस्याप्रमाणतापत्तिः । चैत्रमहोदिनिष्ठत्रियाया प्रवृत्त्यर्थतावच्छेदकी भूतद्रव्यत्वमस्त्याद्यवच्छिन्नभिन्नासमवेतत्वात् । तत्तद्व्यतिस्त्वानुरक्षितावपि शब्दरोधोदधेन तत्तद्व्यतिस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनान्वये पगमासम्भवात्, उत्तयुक्त्या सम्बन्धघटकोपस्थितेरपि शब्दबोधे ऽपक्षितत्वात्, एकधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताया अन्यधर्मावच्छिन्नसर्गात्वे मानाभावाच्च, प्रतियागि विरोधिताभावनुर्देहिनिष्ठवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् अन्वयितानवच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया, सम्बन्धत्वासम्भवाच्चेति चेत्तर्हि, क्रियान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव द्वितीयार्थो ऽस्तु । भेदे प्रवृत्त्यर्थस्याधेनता सम्बन्धेनावय इति न का चिदनुपपत्तिः । न चैवमपि विहगो भूमिं प्रयातीतिवत् विहगो विहग गच्छतीति प्रयोगो दुर्वारः, विहगनिष्ठभूमिसयोगजनकतत्क्रियाया विहगा-निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वया विहगे एव विहगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकविहगवृत्तिसयोगजनकतत्क्रियाश्रयत्वस्यावधितत्वादिति वाच्यम्, विहगो विहग गच्छतीत्यादौ विहगादिप्रवृत्त्यर्थवृत्तित्वविशिष्टसयोगस्य क्रियाया स्वजनकत्वस्वाभयनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनान्वयो पगमात्, विहगनिष्ठक्रियायास्तद्विहगनिष्ठसयोगजनकत्वेन तज्जनकतासम्बन्धेन तत्सयोगवत्त्वे ऽपि विहगवृत्तित्वविशिष्टतत्सयोगाभयताद्विहगनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाच्चेतोभयसम्बन्धेन विशिष्टसयोगवत्त्वमित्यनतिप्रसङ्गात् । एव सति परसमवेतत्व सम्बन्धघटकमेव न तु द्वितीयार्थ इति चेत् का क्षतिः । “विहगो विहगेन गम्यते” इत्यादावपि स्वययत्वस्तावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन क्रियाया सयोगे ऽन्वय इष्यते, तत्तत्क्रियावच्छिन्नभेदवति भूम्यादावेव तादृशभेदसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तत्क्रियाविशिष्टसयोगादिमत्त्वापगमात्, तत्र तत्क्रियाश्रयविहगे तद्भावेन नातिप्रसङ्ग इति ध्येयम् ।

ज्ञानादिरूपसविषयकवस्त्वभिधायकधानुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः प्राची
नमते निरूपकतासम्बन्धेन धात्वर्थान्वयि विषयत्वमर्थः । तत्त प्रकृत्यर्थ
स्याधेयतासम्बन्धेनान्वयः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकतया ' घट जानाति, पट न ' इत्यादावनुपपत्तेस्तत्त विषयित्वार्थकत्व-
मेव नवीना उपवर्णयन्ति । तत्तच प्रकृत्यर्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन,
तस्य च धात्वर्थे अभ्ययतासम्बन्धेनान्वयः । घटादिनिष्ठ ज्ञानादिकर्मत्व
च ज्ञानादिविषयित्वमेव । विषयित्वादौ च द्वितीयाया लक्षणैव न तु
शक्तिरिति साम्प्रदायिकाः ।

वस्तुतस्तु विषयितात्वस्य सयोगस्यादपेक्षया आधेयत्वाद्यपेक्षया
चाऽगुरुतया किमर्थावच्छिन्ने शक्ति कल्प्यते इत्यत्र विनियमक दुर्लभम् ।
एकस्मिन् योगभूयस्त्वमन्यशक्यनिर्णयमिति तत्रापि शक्तिः सिद्धय
तीत्यवधेयम् ।

' चैनेन ज्ञायते घट ' इत्यादौ कर्माख्यातस्थले आख्यातेन घटादौ
धात्वर्थनिरूपितविषयत्व बोध्यते । चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नवाचकदृश्यादिसम
भिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयित्वम्, तादृशकर्माख्यातस्य लौकिकविषयत्व
मर्थः । उपनीतसौरभादिविषयकतुरभिचन्दनमित्याद्याकारकचाक्षुषादिदशायाः
' सौरभ पश्यती ' ति, ' सौरभ दृश्यते ' इत्याद्यप्रयोगात् ।

अधेयम् ' पुष्प जिघ्रती ' त्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । घ्राणजप्रत्यक्षस्य
पुष्पाद्यंशे लौकिकत्वनिर्हात् । तादृशधातुयोगे विषयित्वादिसामान्यस्य
कर्मप्रत्ययार्थत्वे गन्धसाक्षात्कारे उपनयमर्थादयाकाशादिभाने ' आकाश
जिघ्रती ' ति प्रयोगप्रसंगेन तत्रापि लौकिकविषयिताया एव कर्मप्रत्य
यार्थतयोपगन्तव्यत्वादिति चेत्, माधातोर्हि गन्धलौकिकप्रत्यक्षत्व शक्यताय
च्छेदकम्, " प्रा गन्धोपादाने " इत्यनुशासनात् । तत्तमभिव्याहृतद्वितीयायाश्चाधेय
त्वमेवार्थः, तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्येण गन्धादिरूपधात्वर्थकदेहेनान्वयः ।
एव च ' पुष्प जिघ्रती ' त्यादित पुष्पवृत्तिगन्धलौकिकप्रत्यक्षाभयतावा-
नित्याकारक एवं शब्दबोधो न तु पुष्पनिरूपितलौकिकविषयिताशालिप्रत्य-
क्षाभय इत्याकारक इति नानुपपत्तिः । न चैव सविषयार्थशोधकधातु

समभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्य विषयितार्थकत्वनियमभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यम्; विषयानवच्छिन्नतादृशस्त्वभिधायकधातुसमभिव्याहृतकर्मप्रत्ययस्यैव तदर्थक-
त्वनियमात् । अस्य च, गन्धात्मकविषयावच्छिन्नप्रत्यक्षवाचकतया तादृ-
शनियमस्याबाधितत्वात् । न च प्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया गन्धान्वि-
ताधेयत्वार्थकत्वे 'आभोदमुपजिघ्रती' त्यादेरनुपपत्तिः, गन्धविशेषरूपा-
भोदपदार्थाधेयत्वस्य गन्धे बाधादिति वाच्यम्; विषयावच्छिन्नप्रत्यक्षार्थ-
कप्राधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया एव आधेयतार्थकत्वनियमात्, तत्
विषयानवच्छिन्नस्यैव प्रत्यक्षविशेषस्य लक्षणया प्राधात्वर्थतोपगमेन विषयि-
ताया एव तदर्थत्वात् ।

वस्तुतस्तु 'पुष्प जिघ्रती' त्यादौ समवायावच्छिन्नाधेयत्वसेर्गावच्छि-
न्नविषयतानिरूपितप्रकारतैव द्वितीयार्थः, तस्याश्च गन्धनिरूपितलौकिकविष-
यिताद्यालिप्रत्यक्षात्मकधात्वर्थैकदेशे विषयिताया निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः ।
तेन 'इदानीन्तनपुष्पे गन्ध' इत्यादिप्रत्ययस्याधेयतासंज्ञेन फालादिप्र-
कारकत्वे ऽपि तादृशप्रत्यक्षदशाया न 'काल जिघ्रती' त्यादिप्रयोगः ।
तादृशशान्तीयगन्धादिविषयिताया कालादिप्रकारतानिरूपितत्वविरहात् । अत
एव "तदानन मृत्सुरभि क्षितीश्वरो रहः समाग्राय न तुमिमाययौ"
"आग्रातवान् गन्धवह सुगन्ध" मित्यादौ उपाधिनिष्ठगन्धग्रहतात्प-
र्येणैव जिघ्रते. प्रयोगात्, तादृशगन्धे च आनन गन्धवहादिश्रुतित्वस्य बाधे
ऽपि न क्षतिः । तादृशगन्धस्याननाद्यश्रुतित्वे ऽपि 'आनने गन्ध'
इत्याकारकशोधीयगन्धविषयिताया आननादिप्रकारतानिरूपितत्वेन वाक्यार्था-
बाधात् । वार्वानीतचम्पकगन्धस्य यत् वाय्वादिश्रुतित्वेनैव ग्रहः, तत्र
'चम्पक जिघ्रती' त्यादिप्रयोगो नेष्यत एव ।

यत्तु आधेयतामात्र द्वितीयार्थः, न तु समवायावच्छिन्नत्वविशेषित
माधेयत्वम् । तथा च मुरादिससृष्टमृत्तिकादिगन्धे परपरासम्बन्धेन
मुरादिवृत्तित्वस्य सत्त्वात् न तादृशस्थले ऽनुपपत्तिरिति = तदसत्; तथा
सति 'कालं जिघ्रती' ति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । 'पुष्पमाग्रायते'
इत्यादौ च निरुक्तप्रनारत्वमाख्यातार्थः । आश्रयतासम्बन्धेन पुष्पाद्य-

निते तस्मिन् घात्वर्थप्रत्यक्षस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन तद्विशेषणतापन्नगन्धविषयितायाश्च तादृशसम्बन्धेनान्वयः । एवमर्थविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येणान्यविशेषणतयान्वयबुद्धेरेवान्युपपन्नत्वात् । अतः च प्रत्यक्षपारतन्त्र्येणैव गन्धविषयिताया आख्यातायै ऽवयव न्युत्पत्तिविराधविरहात् ।

अस्तु वा गन्ध लौकिकविषयताप्रत्यक्षं च निश्चकारित्वमेव घातोत्तरं । कनोख्यातादिसमभिव्याहारे गन्धविषयिताया प्रत्यक्षविशेषणतया कर्माख्यातसमभिव्याहारस्थले च प्रत्यक्षविशेषणतयान्वय इति न कश्चिदोप । जिप्रत्यर्थं गन्धविषयिता (निरूपितनिरूपकप्रकारता) निरूपकत्वमेव पुण्यादिनिष्ठ जिघ्रति कर्मत्वमिति हिक् ।

अथ इत्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया लौकिकविषयितार्थकत्वे सौरभं न पश्यतीत्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयिताशालिचाशुपादप्रसिद्धया 'आकाशं न पश्यती' त्यादौ चाकाशादिनिरूपितलौकिकविषयिताया एवा ऽप्रसिद्धया तादृशविषयिताशालिचाशुपादप्रत्यक्षभावस्वरूपराक्ष्यार्थप्रसिद्धिः । न च 'सौरभं न पश्यती' त्यादौ सौरभादिनिरूपितलौकिकविषयित्वामात्रं चाशुपादौ प्रतीयते इति वाच्यम्, एवमप्याकाशादिनिरूपितलौकिकविषयि वा ऽप्रसिद्धया 'आकाशं न पश्यती' त्यादावप्रतीकारात् । न च लौकिकविषयिताया निरूपितत्वसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशाभावात् प्रतीयते इति वाच्यम्, वृत्त्यनियामकसम्यग्धस्य ससर्गमानप्रतियोगितानवच्छेदकतया तादृशभावस्याप्रसिद्धेः । एतेन निरूपकत्वसम्बन्धेन चाशुपादिनिष्ठलौकिकविषयिताया अभावस्तत्राकाशादौ प्रतीयते इत्येति निरस्तम् । जन्मवशेषस्य प्रथमान्तार्थमुत्पत्तिविशेषकताया यार्थानुभवसिद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च, चाशुपादिनिष्ठलौकिकविषयितात्वावच्छिन्नस्य पदाद्रास्याच्चाशुपस्थितत्वेन तदभावस्याकाशादौ भानात्सम्भवाच्च । भावाव्यवसाये च लौकिकविषयिताप्रकारेण चाशुपादभावात् नाऽभावाव्यवसाये चाशुपप्रकारेण तस्या भानम् । अस्तु वा वृत्त्यनियामकोपि सम्यग्धोऽभावप्रतियोगितावच्छेदकः, तथापि निरूपितत्वसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यवसाये विषयिताविशेषनिष्ठाकाशाद्यभावस्य भानोपगमो न सम्भवति । तथा सति

‘आकाश पश्यति चैत्र’ इत्याकारकवाक्यजन्ययोग्यताभ्रमदशायां ‘आकाशं न पश्यति चैत्र’ इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधप्रसङ्गात् । ‘आकाश पश्यति मैत्र’ इत्यादिभ्रमदशायां ‘आकाश न पश्यति चैत्र’ इत्यादिवाक्याच्छाब्दबोधस्य दुरपह्वतया लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्येनैव तादृशाभावबोधकतद्वाक्यमुपगन्तव्यम् । तादृशबोधश्च लौकिकविषयतात्वसामानाधिकरण्यभावेनैवाकाशादिनिरूपितत्वावगाही दर्शितयोग्यताज्ञानाप्रतिग्रह्य एव । न च चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयतात्वावच्छेदेनैव तादृशाभावो दर्शितवाक्येन प्रत्याख्यत इति चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठलौकिकविषयितायां आकाशीयत्वाद्यवगाही ‘चैत्र आकाश पश्यती’ ति वाक्यजन्यबोधः प्रतिषम्भत्येव तादृशवाक्यजन्यधियमिति वाच्यम्, तादृशविषयितात्वेन विषयितायां अनुपस्थितेस्तदवच्छेदेनाभावप्रत्यायनासम्भवात् ‘चैत्र आकाश पश्यती’ तिवाक्यजन्यबोधे चैत्राद्ये दर्शनाश्रयत्वं विशेषण दर्शनाद्ये लौकिकविषयिता विशेषणमितिरीत्यैव पदार्थानां मानात् चैत्रीयचाक्षुषादिनिष्ठविषयितात्वनाकाशादिर्धर्मितावच्छेदकम्, किन्तु शुक्ललौकिकविषयितात्वमेवेति तस्य शुद्धलौकिकविषयितात्वावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया अनुरूपमावच्छेदेनाकाशाद्यभावावगाहिज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वाच्च । एतेन तत्राकाशादिपदस्याकाशादिनिरूपितत्वार्थकता (द्वितीयायां स्रग्दशो निरूपितत्वलौकिकविषयतात्वोभयार्थकता वा) स्वीकृत्य लौकिकविषयितायां माश्रयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावोपगमेनापि न निस्तारः । ‘घट आकाश न पश्यतीत्यादौ’ नितरामेवाऽऽगतिः ।

यत्तु तत्रार्थस्य द्विधा भानोपगमेन आकाशादिनिरूपितत्वाभावधलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभाववान् घट इत्याकारकस्तत्रान्वय बोध इति = तदपि न ; ‘चैत्रो घट न पश्यति’ ‘मैत्र आकाश न पश्यती’ त्यादिवाक्यजन्यशाब्देयोधाद्विलक्षणबोधस्य सर्वानुपपत्तिद्वयस्य तादृशवाक्यादनुपपत्तेः । न हि तत्रापि तादृश एव शाब्दबोधः । तथा सति चैत्रो यदा घटादिक न पश्यत्यपि तु पटादिकमेव, तदा घटाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशालिचाक्षुषाश्रयत्वाभावस्य तत्र बाधात् ‘चैत्रो घट न पश्यती’ ति प्रयोगा-

नुपपत्ते । यदा च भावमान पश्यति तदा भावानिरूपितलौकिकविषयता-
शालिचाक्षुषाभ्रयत्वाभावसत्कात् 'भाव न पश्यति चैव' इत्यादिपूयोगा
पत्तेश्च । एव 'आकाश न पश्यति घट' इत्यादौ आकाशाद्यनिरूपितलौकिक
विषयताशालिचाक्षुषाभ्रयत्वाभावस्य वाक्यार्थत्वे यदाऽऽकाशाद्यतिरिक्तपदार्थविष-
यकचाक्षुषाभ्रयत्वभ्रम घटादौ, तदा आकाशाद्यनिरूपितलौकिकविषयताशालि-
चाक्षुषाभ्रयत्वनिरूप्यरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन तादृशवाक्यज यशाब्दबोधानुपपत्तिः ।
यथा 'चैत्रो घट पश्यती' त्यादिनिश्चयदशाया 'घट न पश्यति चैव'
इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दनाघोत्यादोऽनुभवसिद्ध, तथैवोक्तभ्रमदशाया 'आ-
काश न पश्यति घट' इत्यादिवाक्यजन्यरोधोत्यादोऽपत्ति न तत्तदपत्ति
सम्भवति ।

यच्चा लौकिकविषयताशून्यचाक्षुषत्वाच्च-च्छेदेनाकाशादिविषयकत्वघटा-
दिदृष्टित्त्वोभयाभाव एव आकाश न पश्यतीतिवाक्यात्प्रतीयते, उप-
नीताकाशादिविषयकचाक्षुषे आकाशादिविषयकत्वधैतादिदृष्टित्वोभयसत्त्वेन
चैव आकाश न पश्यतीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । घटादौ तादृशचाक्षुषाद्या
भ्रयत्वभ्रमदशाया घट आकाश न पश्यतीति वाक्याच्छाब्दरोधानुपपत्तिश्चेत्य-
लौकिकविषयताशून्यत्वेन चाक्षुषादिक विशेषितम् । आकाशविषयकचाक्षुषा-
द्युपनीतभानस्यापीतराशौ लौकिकत्वात् तादृशानुपपत्तित्वादवस्थम् । अतः लौ-
किकत्वविशेषणमुपेक्षितम् । अत्रागैरिकविषयिता शून्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नस्य
घट आकाश न पश्यतात्यादौ शक्यं वा धात्वर्थवासम्भवे ऽपि प्रकृते तस्यैव
लक्षणमा धात्वर्थत्वमुपेयते, विषययितासामान्यमेव च द्वितीयार्थः ।
आश्रयत्व द्वित्व निरूपकत्वं चारवातार्थः । आश्रयत्वे व्युत्पत्तिवैचित्र्याप्रथमा
न्तपदार्थघटादेस्तस्य निरूपकत्वे विशेषणतयान्वयः । तादृशनिरूपकत्वद्वितीयात्ता-
याकाशादिविषयकत्वयोश्च (प्रसारतया) द्वित्वाच्च, द्वित्वाग्रवच्छिन्नप्रति-
यागिताकत्वसम्भवेन तादृशोभयस्य नञर्थमावे तस्या वयितावच्छेदकनिरूप-
धर्मावच्छेदेन धात्वर्थेऽन्वयः । धात्वर्थस्य प्रकृते मुख्यविशेष्यतयैव भानम् ।

अयं वा स्वनिष्ठा यो शमावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकता-
सम्भवेन धात्वर्थस्य तादृशोभयमावे वयः । तस्य चाख्यातार्थनिरूप

कत्वे, तस्य च प्रथमान्तार्थपदार्थे घटादौ घटादेः, प्रतियोगितावच्छेदक
घटकतया तादृशभावनिरूपकत्वात् । एव चान्वयबोधस्य प्रथमान्तपदा
र्थमुख्यविशेषकत्वनियमस्यापि न छतीरति,

तदपि न । घटादिविषयकचाक्षुषादेः कालिकादिसम्भवेन घटा-
दिवृत्तितया घटो घट न पश्यतीति प्रयोगानुपपत्तेः । आकाशादि-
विषयकत्वावच्छिन्ने चाक्षुषे कालिकादिसम्भवेन घटादिवृत्तित्वेन भ्रमदशाया
'घट आकाश न पश्यतीति' वाक्यान्धबोधानुपपत्तेः । समवायेन
घटादिवृत्तित्वानाशादिविषयकत्वोभवाभावमानस्यैव स्वीकरणीयतया 'आभाव
आकाश न पश्यतीति' त्यादौ अभावसमवेतस्याप्रतिद्वन्द्व्या वाक्यार्थाप्रति
देर्दुर्वात्वात् । चैवादेरतीतचाक्षुषस्य घटादिविषयकत्वेऽपि समवायेशेपे
'चैत्रो घट न पश्यतीति' प्रयोगाद्वर्तमानतादृशचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन उभ
याभावमानस्य प्रतियोगिकेत्यौ वर्तमानत्वरन्तर्भाव्य निश्चयस्थिप्राभावात्मान
स्य वा स्वीकरणीयतया, यदा निश्चयशेऽलौकिकमेव घटादिचाक्षुष तस्य
वर्तते, तदा 'चैत्रो घट न पश्यतीति' त्यादि प्रयोगावच्छेदुर्वात्वात् ।
वर्तमानालौकिकविषयतागूढ्यचाक्षुषस्यावच्छेदेन चैत्रवृत्तित्वप्रतिविषयकत्वोभ-
वाभावात् । समानेन्द्रियत्वोपनीतधानादौ लौकिकप्रत्यक्षतामान्या
विरोधितस्य निष्प्रमाणतया लौकिकविषयतानिषामकोपपावकशानादितमव-
हितलौकिकमभिर्यात्, घटादिरूपितलौकिकालौकिकेभ्योव्यवयिताशालि
चाक्षुषादेरन्तया तादृशचाक्षुषादिदशावाप्तप्रयोगावत् । आकाशादि-
निरूपितालौकिक विषयिताशालिर्वर्तमानचाक्षुषादौ घटादिवृत्तित्वस्य आना
शयित्वादिना लौकिकविषयितायाश्च भ्रमदशाया घट आकाशे न पश्यती
त्यादिवाक्यान्धबोधोपात्तदुर्वात्वाच्च । घटादिनिरूपितालौकिकविषयिता
गूढ्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छेदेन घटादिविषयप्रतिषेधोभवाभावमानागमेऽप्यभि
र्यात् । एतत्, अन्तरागम्यवर्तमाने तावच्छिन्नप्रमाणमापावच्छेदाभयत्वाद्य
च्छिन्ने अकाशादिविषयकत्वोपनीतधनान्तरागम्य विषयितायाश्च चाक्षुषप्रति
योगिकत्वस्य चाक्षुषे कालिकादिसम्भवेन घटादिवृत्तित्वेन भ्रमदशाया
घट आकाशे न पश्यतीति' त्यादौ नानुपपत्तिः । तदा विषयितायां प्रति

योग्यत्वं द्वितीयार्थं , निरुक्तचातुर्यप्रतियोगिकत्वं चि व च धातो रर्थं । घटाद्यनुयोगिकत्वं न प्रथमान्तार्थं इत्यपि निरस्तमिति चेत् , अगत्या 'घट आराद्य न पश्यती' त्यादिवाक्यानामप्रामाण्यमुपगन्तव्यमिति ॥

॥ अति द्वितीयाकारक प्रथमस्यन्दः ॥

अनुमित्याश्रयचातुर्ययोगे विधेयत्वं विधेयित्वं वा द्वितीयार्थं , तेन बह्व्यादिपक्षरानुमितिपरस्य 'बहिमनुमिनोमी' त्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । यदि च बहिताध्यक्षपक्षरानुमितिपरस्य बहिमत्वेन पर्वतगनुमिनोमीत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यं मन्यते तदा तादृश चातुर्ययोगे उद्देश्यत्वमुद्दिश्य न द्वितीयार्थं तस्य च तृतीयान्तोपस्थाप्यताभ्यविधेयकत्वे निशिष्टे ऽन्वयः । अतो बहिगत्वेनेत्याश्रयमभिवाहारे तत्र पर्वतगनुमिनोमीत्यादया न प्रयोगाः । विधेयत्वाद्यर्थे तृतीयानुशासनविरहात् तृतीयान्तेन बह्व्यादिविधेयकत्वं कथमुपस्थापनमिति तु न शङ्क्यम् , वैशिष्ट्यरूपार्थे तृतीयानुशासनसत्त्वात् विधेयतादेरपि वैशिष्ट्यरूपत्वात् । अत एव 'रजतत्वेन शुक्तिं जानाती' त्यादौ ज्ञाने रजतत्वादिप्रकारकत्वस्य घटत्वेन बहिर्नास्तीत्यादौ सौदर्यमते अभवि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तृतीयान्ततो र्गोचः । तृतीयान्तायरजतादिप्रकारकत्वाद्वितीयान्तार्थशुक्त्या दिधिप्रकृत्ययो विशिष्टवैशिष्ट्यगोधमयादया ऽवच्छेदप्रत्येकदकभावभानम् 'रजतत्वेन शुक्तिं जानाती' त्यादौ निरतम , केवलमेकल द्रव्यमिति रीत्या तदुभयबोधस्य तत्राव्युत्पन्नत्वात् । अत 'इमे रज्ज्वरजते' इत्यादिप्रमाणपरस्य तादृशवाक्यस्य न प्रामाण्यम् ।

घटत्वाश्रयच्छिन्नबह्व्याद्यभावनिष्ठेन बह्व्यादिनिरूपितानुयोगिताविशेषरूपं बह्व्याद्यभावेन तदभावनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यावच्छेद्यावच्छेदकभावः स्वीक्रियते । घटत्वेन बहिर्नास्तीत्यादौ च तदुपसर्गबोध्यरीत्याऽऽवश्यत्वमिति घटत्वावच्छिन्नप्रमाणमात्रस्य बहिर्त्वावच्छिन्नघटाद्यभावसमनिरतत्वेन तदभिप्रेतया तत्र घटत्वाश्रयच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रदायभावत्वसत्त्वे ऽपि तादृशभावरस्य 'घटत्वेन घटो नास्ति, बहिर्त्वेन बहि

नान्ती' त्यादिवाक्यस्य न प्रामाण्यम् । उक्तस्थलेषु तृतीयान्ताद्यर्थे
स्य द्वितीया-न्ताद्यर्थे ऽवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धेनावय इत्यापि केचित्,
तत्र, विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।

न च 'रजतत्वेनेद शयते' इत्यादौ आख्यातार्थविषयताया तृती
या-न्तार्थप्रकारताया निरूपितत्वसम्बन्धेना वयानोक्तव्युत्पत्तिरूपनमिति वाच्यम्,
तत्र रजतवादिप्रकारकत्वविशिष्टधात्वर्थज्ञाननिरूपितत्वस्याख्यातार्थे भान
स्थोकोरैवातिप्रसङ्गभङ्गात् । न च 'तस्मात्पचति' 'तस्माच्चैत्रये'
त्यादौ विभक्त्यर्थे कृतिसम्बन्धादौ हेतुविभक्त्यर्थान्वयदर्शनाच्चारुयुक्ताव्युत्पत्ति
रिति वाच्यम्, हेतुविभक्त्यतिरिक्त्विविभक्त्यर्थस्यानन्वयनिवृत्त्यात् । न च
रजतत्वेनेद जानातीत्यादौ तृतीयाया, कारकविभक्तिरामाभावात् तदर्थस्य
क्रियामाम वयसम्भव इत्यगत्या द्वितीयार्थ एव तदन्वय उपगन्तव्य इति
वाच्यम्, मणिकारमत 'तस्माज्जानाती' त्यादौ ज्ञानादिरूपधात्वर्थ एव हेतु
विभक्त्यर्थश्च 'तस्मात् स्थीयते' इत्यादौ च सर्वमत एव धात्वर्थस्थित्यादौ
तस्यान्वयेन पष्ठार्थसम्बन्धस्यापि "गुरुनिप्रतपस्विदुर्गहाना प्रतिदुर्गताभिपन्न
स्वभेदने" इत्यादौ धात्वर्थे ऽन्वयेन कर्मासमभि यादृक् रजतत्वेन जानाती
त्यादौ धात्वर्थे तृतीयार्थान्वयस्यावश्यत्वेन कारकविभक्तिभिन्नविभक्त्यर्थस्य
त्रियायामनन्वय इत्यनिवृत्त्यात् ।

एव घटवेन वद्विर्नास्तीत्यादौ प्रथमतो गानुयोगित्वम्, प्रथमाया
सरदातिरिक्तार्थोपपत्तिरनिवृत्त्यात् । अत नप्रर्थाभावे सम्भव एव तत् ।
तत्र च न तृतीयार्थान्वयसम्भव । मम तु अनुयोगितासम्बन्धेन बहुधादि
विशिष्टाभावे तृतीया तार्थपटत्वावच्छिन्नप्रतीयोगितास्त्वर्थसिद्ध्यमानादिविष्ट
रसिद्ध्यर्थोपपत्तिरित्यादि बहुधाप्रतुयोगित्वस्यार्थस्यानुयोगितया सम्बद्ध
सम्बन्धेनादिसप्रतियोगिताकृतेनावच्छेद्यावच्छेदकभावाप्रमानोपपत्तेन गामय-
स्यात् । अनुयोगिताया नप्रर्थतावच्छेदकत्वे तत्रैव बहुधादे प्रतियोगिनो
ऽप्य । अतस्तत्र तृतीया तार्थपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया निरूपनत्वेनान्वय
मिदं पतिप्रसङ्गवारणं सम्भवति प्रतिभाति ।

रज्जे ऽभेदेन रजतारोपस्थले 'रज्ज् रजतेन जानाती' त्यप्रयोगात् तादात्म्यभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतैव तृतीयार्थः । तत्र च 'रज्ज् रजत जानाती' ति प्रयोगात्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारता कर्मत्वानुशिष्टद्वितीया देरेवार्थः । तस्याश्च तादृशप्रकारराचिपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यविशेष्यता विशिष्टाग्रामेव ज्ञानरूपक्रियायामन्वयः । तेन भेदारोपस्थले रज्जे रजतत्व जानातीतिवत् अभेदारोपस्थले रज्जे रजत जानातीति न प्रयोगः । उक्तस्थले च रज्जरजताद्यो समानविभक्तिकपदोपस्थाप्ययोरभेदान्वये तादात्म्ये ऽपि नायोग्यतया तादृशान्वयः ।

ननु-एव सति रज्जरजतादिपदयो सामानाधिरूप्यानुपपत्तिरिति चेत्, का क्षतिः ? न चैव रजतगतैकत्वबहुत्वाविवक्षाया 'रज्जाणि रजत जानाती' ति प्रयोगस्य, 'स्त्रिय पासुला जानाती' ति प्रयोगस्य च प्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यास्यैव समानवचनलिङ्गकत्वनियतत्वादिति बाध्यम्, सामानाधिरूपणयोरिव यत्पदार्थविशेष्यकत्वविशिष्टे ऽभेदसम्बन्धावच्छिन्नयत्पदार्थप्रकाररत्नत्वस्याभ्यस्तयोरपि समानलिङ्गवचनरूपनियमात् ।

पशुपतिमतानुयायिनस्तु- 'रज्ज् रजत जानाती' त्यादौ सामानाधिरूप्यानुरोधात् रजतादिपदस्य रजताभेदज्ञानरूपवे लक्षणा । अत एव भ्रान्तिज्ञविशेषदर्शिना प्रयुक्तस्य लोहितवह्नि जानातीत्यादिवान्मत्यापि प्रामाण्यनिर्वाहः । न ह्यसमासस्थले इव लोहितवह्निवाग्योरभेदानिवक्षा, ज्ञानाद्यो लोहितादेः स्वातन्त्र्येणान्वयो वा सम्भवति, कर्मधारयस्य साधुतानुपपत्तेः । लोहितपदोत्तरप्रकारताबोधकप्रतिभेदभावात् । भात्वर्थे साक्षात्प्रामाण्यस्या भेदान्वये ऽभ्युत्पत्तेः । द्वन्द्वस्थलवत्कर्मधारयोत्तरविभक्तेः पूर्वपदप्रकृतिकत्वाभावात् तस्या पूर्वपदार्थान्वितप्रकारतागोषकत्वायोगात् । न च द्वन्द्वसमास एतासौ, अणयो बहिपदस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । समाहारपक्षे पुल्लिङ्गताया इतरेतरपक्षे च एकवचनस्यानुपपत्तेः । एतन्मते शुद्धो बहिरित्यादि प्रमाया लोहिताभेदारोपविषयबहिविषयकत्वे ऽपि शुद्धो बहिलोहिता जयेति समूहालम्बनप्रमाया लोहिताभेदावगाहिस्वीनपक्षबोद्धीनपक्षकत्वे

इति च तदभावा लोहितवह्निं लोहित वह्निं वा जानातीति न प्रयोगः ।
 तदशपदोपस्थाप्यविषयताया धर्मिपारतन्त्रेण द्वितीयार्थविषयतायामभेद
 सम्भवेन विशेषणताया नियमोपगमात् । अथ वा लोहिताभेदविषयता
 निरूपितविषयतापन्नस्य बहुधादेर्ज्ञानावयविषयितानिरूपकत्वं भासते ।
 समूहालम्बनारौ च तादृशविषयतानापन्नस्यैव विषयतानिरूपकत्वमिति
 नातिप्रसङ्गः । विषयतापन्नस्य निरूपकत्वमित्यस्य च विषयताबन्धित्व
 निरूपकत्वमित्यर्थः । एतच्च विलक्षण विपरितानिरूपकतावच्छेदकत्वम
 विषयस्यापि विषयत्वस्योपेयत्वे, 'रक्तदण्ड्या' नित्यादौ दण्डादिरूप
 प्रसारणे उपपत्तेरपि रक्तत्वादिकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन दण्डादि-
 प्रसारताया अवच्छेद्यावच्छेदकभाववदित्याहुः ।

तत्र सोमाम्-, उक्तरीत्या विनैव लक्षणाभ्युपगमौ तस्या अथय
 नात् ।

ऽगत्योपगमात् । यथा प्रकृतिविकृतिभावस्थले वृक्ष पञ्चनौका भवतीत्यादौ प्रकृतिभूतवृक्षदेर्विशेष्यतया भावनावधित्वात्, तद्वत्सख्यायोधकतया प्रकृतिराचरूपदसमानवचनत्वात्प्राप्तस्य तथा 'एषा द्वे शयते' इत्याद्युभयाभेदारापस्थलीयवाक्ये एकादिपदार्थस्यापविशेष्यस्याख्यातार्थवशात्तथा-यथाविशेष्यतया रूपदसमानवचनत्वात्प्राप्तस्य ।

नचैरम् " जमानि तत्तेन निचायशोयुग द्विपालयद्धाश्चिदुरा शिर स्थितम् " इत्यत्र कयमारोप्यविशेष्यराचरूपदविद्वद्वचनत्वममानीति । न रापदस्थेति धान्यम्, तत्तायशोद्वयस्य वास्तवरन चिकुरभागद्वयस्य राज आरोप्यत्वेन कवेरुत्प्रेक्षितत्वात्, आख्यातार्थविशेष्यतान्वयविशेष्यत्वेन अयशोयुगस्यैव विवक्षितत्वात् ॥

इच्छार्थरूपातुस्थले मुख्यविशेष्यत्वरूप कर्मस्य द्वितीयार्थः, अतो 'वृष्टिस्थायं सुप्तं भवतु' इत्यादीच्छास्थले सुप्राप्तमिच्छती' त्यादिवत् वृष्टि मिच्छतीत्यादयो न प्रयोगाः ।

अथ 'जह सुप्ती स्या' मित्यादीच्छायाः सुप्तादिनिशेषणनतया तत्र सुप्तमिच्छतीत्यादिप्रयोगानुपपन्निरिति चेत्, 'मम सुप्तं भवति' त्यादिसुप्तविशेष्यनेच्छाया एव कदाचित्सुप्तादिप्रतिष्ठितमवाधनशब्देन विषयाभिलाषात् । स्वकृत्यधीनसिद्धिरूपस्वरूपसिद्धिसम्यक्त्वप्रकारकपानविशेष्यनेच्छाया एव पात्रं कृत्वा साधयामीति शर्कासिद्धयनुकूलकृत्यभिन्नवापारविशिष्टरूपोपक्रमशब्देन निषयाभिलाषवत् । यदि चादेश्यमुत्पादेर्निशेषणतयापि चिन्तनानमोनुभविकम् ? तदोद्देश्यादेव्यवहारनियामः क्वचित्कविशेषणसाधारणो निषयताविशेषो ऽप्युपेयः । अनुमितौ विशेष्यतया क्वचित्कमानविषयसाध्यनिष्ठविशेष्यताख्यनिषयतात् । स एव च सुप्तमिच्छतीत्यादौ द्वितीयार्थः । 'ग्राममिच्छती' त्यादौ ग्रामादिपद ग्रामस्वत्वादपरम्, अत एव च सिद्धस्य ग्रामादेर्भूतविशेष्यतया उपदर्शितविलक्षणविषयताया वा विरहापि न क्षतिः । ग्रामादेः सिद्धत्वे ऽपि स्वस्वराज्यमिदोपरत्तस्य इच्छया प्रायान्वेयं चिन्तनम्, विशिष्टस्यानिद्वयत्वात् । तेनैव च 'ग्राममिच्छती' त्यादिप्रयोग इत्यपि वदन्ति ।

‘पाक चिकीर्षती’ इत्यादौ द्वितीयाया विशेष्यतारूपकर्मत्वार्थक-
तया कृतिप्रकाररूपाकविशेष्यकेच्छा प्रतीयते । सा च . पाक कृत्वा
साधयामीतीच्छा । अथ वा सनो धात्वर्थविशेष्यकेच्छावाचित्वाकृति
विशेष्यकेच्छा चिकीर्षापदार्थः । सा च पाककृतिर्भवतिच्छैव ।
प्रवर्तिका च सा भवतु मा वेत्यन्यदेतत् । पाकादेश्च कृतिकर्मत्वमेव
द्वितीयया प्रत्याख्यते, न स्थि-ताया विषयत्वरूप कर्मत्वम्, एहसि-
त्ती-छामादाय एह तिग्रामतीत्यादिप्रयोगापत्ते ।

युक्त चेतत्—सनो धात्वर्थप्रकारेच्छावाचित्वे ओदनभोजने-
च्छादशायाम् ‘ओदनं भुञ्जते’ इति प्रयोगो न स्यात् । तत्र भोजन-
स्याप्रकारत्वात् । न च कर्मतासम्बन्धेन भोजनप्रकारिका यदा
ओदनविशेष्यकेच्छा तदैवैतादृशप्रयोग सा चेच्छा भोजनधर्मिण्येष्ट
साधनताज्ञानाद्भेदजनविशिष्टोदनधर्मिण्येष्टसाधनताज्ञानाद्वा । ओदनस्य सिद्ध
तादशायामपि विशिष्टधर्मिण्येष्टसाधनताज्ञानाद्विशिष्टधर्मिकासिद्धत्वज्ञानसहिता-
द्विधिरेच्छासम्भवात् । यत्र भोजनसिद्धतादशया भोजनोत्तरकालीनगमन
त्वादिप्रकारिका भुक्तौदनजन्यपुष्टित्वादिप्रकारिका वा इच्छा तत्र भुञ्जते
तदिति प्रयोगस्य न प्रसङ्गः । मुख्यविशेष्यविशेष्यतापक्षकर्मत्वादे इच्छा
प्रकारताया एव सन्त्ययप्रकृत्यर्थे भानोपगमादिति वाच्यम्, भोजनं भवति
‘इत्यादिभोजनविशेष्यकेच्छादशायामपि “भुञ्जते” इति प्रयोगस्य सर्वसिद्ध-
त्वेन धात्वर्थविशेष्यकेच्छासोध्यताया सन्त्ययस्यावश्यमुपपत्त्यात् ।
न च द्वयो व्युत्पत्तिरेवोपेयते, एवमुत्पत्त्यैव निवार्य व्युत्पत्तिद्वयक-
रत्वेन गौरवात्, अत एव च स्थित्यादिगोचरेच्छाया एहादिभिर्देशपरत्व
स्योत्तरीत्या सम्भवेऽपि एह तिग्रामतीत्यादयो न प्रयोगाः । भोजन
प्रकारोदनविशेष्यकेच्छाविशेष्यदशया भुञ्जते इति प्रयोगस्य तु उद्देश्यता
रूपविषयताया एव धात्वर्थे भानोपगमेन सन्त्ययनिर्वाहात् । न च
धात्वर्थविशेष्यकेच्छाया . सन्त्ययस्यार्थत्वे ‘पाकं चिकीर्षति, ओदनं
भुञ्जते’ इत्यादौ पाकनिर्देशादेर्द्वितीयाया कृतिभोजनादिरूपत्वप्रत्यायना
सम्भवेऽपि ‘पाकश्चिकीर्षते, ओदनो भुञ्जते’ इत्यादौ कर्मात्म्या-

तेन तत्प्रत्यायनासम्भवः, तत्प्रकृतिभूतसज्जतधात्वर्थकृतिमोजनेच्छाकर्मत्व
स्यैव तत्प्रत्यायनयोग्यत्वात्, प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थमोक्षकत्वात्,
इच्छानिषयत्वविशिष्टतत्कृतिमोजनादेश्च प्रकृत्या प्रतिपादनादिति वाच्यम्,
कर्तृप्रत्ययस्थले सन्प्रत्ययार्थेच्छाया धात्वर्थविशेष्यतया भानेऽपि कर्मप्रत्य
यस्थले तस्या धात्वर्थविशेषणतया भानोपगमात् ।

‘चिकीर्ष्यते पाक’ इत्यादौ इच्छाविशेषितकृत्यादेरेव सन्नन्तेन
प्रतिपादनात्, तादृशकृत्यादिकर्मताया आत्मनपदादिना प्रत्यायनसम्भवात् ।
आर्याताद्युपस्थितयत्तमानत्वादेश्च कृत्यादिविषयनेच्छा यत्र प्रकृत्यर्थः,
यत्र वा इच्छा विषयकृतिस्तत्ताभयत्नैरुच्यते । प्रकृत्यर्थैरुदशेऽपि
नीलतरो घट इत्यादिस्थले नीलरूपदौ तरागयातिशयान्वयानुराधात् ।
न चैव कर्मप्रत्ययस्थलेऽपि कृतिविशेषितनेच्छा सना प्रत्यायनात्,
विशेषणीभवन्ती कृतिरेव कर्मत्वेन अन्वीयताम्, भवन्मते ‘विशेष
णीभूतेच्छाया वर्तमानत्वाद्यपराऽर्यातार्थान्वयमिति वाच्यम्, एकत्र विशेष
णतयोपस्थितस्यान्वयविशेषणतयान्वयोऽयुत्पन्न इति प्रथमान्तार्थविशे
षणकर्मत्वे इच्छाया विशेषणतयोपस्थितस्य धात्वर्थस्य विशेषणतयान्वया
योगात् । विशेष्यतया चान्वयस्याऽप्रसक्तत्वात् । धात्वर्थविशेषणतया
इच्छाभानेपि तस्या वर्तमानत्वादिविशेष्यतयैव भानेनोक्तव्युत्पत्तिविरोध
विरहात् । एव धात्वर्थस्य इतरविशेषणतयोपस्थितस्य स्वातन्त्र्येण कर्मता
विशेषण समुत्तरमनेव । प्रकृत्यर्थैरुदशेऽपि प्रकृत्यर्थान्तर्गततया भासमान
एव प्रत्ययार्थान्वयदर्शनात्, न तु स्वातन्त्र्येण भासमाने । इच्छारूपविशे
ष्यदारतन्त्र्येण कर्मत्वान्वयोऽपि इच्छाया कर्मत्वान्वये दुर्घटः ।
विशेष्यान्वयिन्येव विशेषणस्य पारतन्त्र्येणावयस्य विशिष्टान्वयस्थले व्युत्पत्ति
सिद्धत्वात् न तु विशेष्यानवयिनि ।

अथास्तु निषयतारूपकर्मत्वे ‘चिकीर्ष्यते पाक’ इत्यादाविच्छा
यास्तत्परतन्त्रकृतेश्चान्वयः । उभयत्रैव पाकादेर्विषयत्वात् । स्थित्यादि
कर्मत्वाप्रसिद्ध्या च ‘गृहं तिष्ठारयते’ इत्यादेरप्रसङ्गादिति चेत्, ‘ओ
दनो बुभुक्षते’ इत्यादौ वा गतिः । तत्रेच्छाकर्मताया निषयतारूप-

त्वात् । भोजनादिकर्मतायाश्च तदन्यत्वात् । विशेषधीभवदिच्छान्वयिनि
 कर्मत्वे भोजनाद्यन्वयायोग्यत्वेन विशिष्टान्वयासम्भवात् । वस्तुतः पाक
 शिरीष्यते इत्यत्राप्यगतिरेव । कृत्यविशेषणतया पाननिष्ठेच्छाविषयताया
 कृतिविशेषणतया वचिष्टकृतिविषयताया भिन्नतया इच्छान्वयिनो विषयत्वरूप
 कर्मत्वस्य कृत्यन्वयायोग्यत्वात् । यदि च विशेष्यान्वयिस्तत्त्वादेव तत्पा
 रतन्त्र्येण विशेषणान्वय इति न नियमः, अपि तु तदन्वयिताव
 च्छेदकावच्छिन्न एवेति, तथा च विषयतात्वावच्छिन्नस्य उभयान्वय
 योग्यतया न पृथक् ऽप्यवयानुपपत्तिः । अत एवाऽरुणयेत्यादावा-
 रुण्यनिरूपितसाध्यताया गोनिरूपितसाध्यताभिन्नत्वे ऽपि न तृतीयाधे
 विशिष्टान्वयानुपपत्तिः । तत्र परम्परया विशेष्यान्वयिसोमन्वयस्यै
 परम्परया विशेषणान्वयिव्यक्त्यभेदवत् प्रकृते ऽपि परम्परयोभयान्वयिक
 मन्वयक्यभेदो ऽक्षत एवेत्युच्यते । तदा 'भोजनकृतिर्भवतु पानश्च भवतु'
 इति समूहात्मनेच्छामादाय 'पाकशिरीष्यते' इति प्रयोगस्य काला
 न्तरीयकृतिविषयतामादाय दुर्वारतैर । विषयितासम्बन्धेनैच्छाविशेषणी
 भवत्कृतिवृत्तिकर्मत्वस्यैव तदिच्छान्वयिनि कर्मण्यवयवमात्राप्रतिप्रसक्त
 इति चेत्, तथापि तदिच्छाराजे 'पान इदानीं न चिरीष्यते' इति
 प्रयोगानुपपत्तिः । अन्वयितावच्छेदककृतिविषयतात्वकृतिगोचरवर्तमानेच्छा
 विषयतायावच्छिन्नाभावोस्तदा पदे ऽन्वयात् । न च वर्तमानका
 लवच्छिन्नकृतिविषयत्वान्वच्छिन्नाभाव एव तत्र प्रतीयते, स च पदे
 अनापित इति ग्राह्यम्, यदाऽनीतेच्छाधीनपानकृतिरपि तत्र वर्तते, तदा
 तादृशाभावस्यापि तत्र साध्यात् । पानकृतीच्छायामवयवामुक्तेच्छावृत्ते ऽपि
 च तथा प्रयोगात् । कृत्यमन्त्रे ऽपि पानकृतीच्छामन्त्रे तथा प्रयो-
 गविरहात् कृतिविषयतामात्रमात्ररोधस्य तत्राभ्युपगमागमनाधीत कर्मत्वव्य
 स्थले इच्छा धात्वर्थोपेक्षयागमः ।

इदन्तु तत्त्वम् । कर्मत्वव्यवस्थेऽपि धात्वर्थविशेषणतयैरेच्छा सन्-
 प्रापयेत् प्रत्यावर्तत । तत्र कर्मत्वमेव कर्मात्वात्तर्कः । तत्र धात्वर्थ-
 मन्त्रेण तद्विषयत्वम् । 'आह्ननर्हन्भावा भवतु, पानविषयककृतिर्भवतु'
 इत्यादाव्याय च पाकशिरीष्यते तथेच्छाविषयता, तत्कर्मत्वप्रसङ्गम् ।

ग्रहोत्थितादीच्छाया च गृहादे स्थित्याधारत्वादिनैव विषयत्वमिति न
गृहादेस्तिष्ठासादिनर्मत्वम् । अत एव यदोदनव्याक्तकर्मनभोजनमप्र
सिद्धम्, अथ च भोजनकर्मतया तदिष्टम्, तत्र 'अयमादनो बुभुक्षते'
इत्यादेर्दर्शनादिविषयत्वेन गगनादिगात्रोच्छास्यले च गगनं दृश्यते
इत्यादेश्च प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । न वा आदनादिरूपकर्ममात्रोपरा
गेण यत्र भोजनादीच्छा दैवप्रशेन च तद्भोजनादिकं विधादिकर्ममपि
तत्र विषयं बुभुक्षते इत्यादयः प्रयोगाः । कतृत्वव्ययस्थले ऽपि च तादृ
शविषयताश्च सम्भवमेव इच्छाप्रतिपन्नतया भावितं न तु धात्वर्थकर्म
त्वम् । धात्वर्थप्रशेषणतया तत्तत्पदार्थकर्मत्वविशेषभोजनादिनिरूपित-
विषयितायां नियमत इच्छाया भावोपगमेनाक्षरस्थले विषयं बुभुक्षते
चैन इत्यादिपूयगगारणे ऽपि गगनं दृश्यते चैव इत्यादिप्रागस्य
दुरपपादत्वात् ।

इदं तु शेषम् । संप्रतिपाद्येच्छाया धात्वर्थकृतिभोजनादेः केवल
विशेषतासम्बन्धेन न विशेषणत्वम् । तथा सति परस्मैकृतिभोजनादि
गोचरेच्छावति 'अयं चिकीर्षति, बुभुक्षते' इति प्रयोगप्रसङ्गात्, किन्तु
विशेष्यतासमानकर्तृकत्वोभयसम्बन्धेनैव, उक्तातिप्रसङ्गवारणाय इच्छासमान-
कर्तृकत्वे ऽपि संप्रत्ययप्राच्यता स्वीकृत्य त्रिधाया तदन्वयौपगमो न
साध्यान् । इच्छान्तरसमानकर्तृकत्वमादाय दर्शितस्थले ऽतिप्रसङ्गताद
वस्थ्यात् । स्वसमानकर्तृकत्वस्य बाधत्वे तमादिच्छारूपस्वपदार्थानामननुगमन
व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः । न च समानकर्तृकत्वस्य सम्बन्धत्वोपगमे तत्र शक्ति
प्राह्मणानुशासनासिरोधः, यतो "धातोर्नभं समानकर्तृकादिच्छाया वै"
ति संप्रत्ययविधायकसूत्रेण सा समानकर्तृकत्वार्थकता न प्रतिपादयति ।
तस्य हीच्छाकर्मत्वेन तसमानकर्तृकत्वेन न स्वार्थपरत्वात्तेरिच्छारूपार्थे सन्
भवति त्वेवार्थः । इच्छाधात्वर्थस्य सप्तम्यतया समानकर्तृकत्वविषयभायामपि
समानकर्तृकत्वोपरत्वात्परत्वं धातोर्निर्गन्तव्यं, इच्छामात्रे शक्तिप्राहक
तत्त्वमिति ॥

मुच्यन्तोत्तरेच्छार्थविहितस्य च्छाभ्यन्तस्य धातोर्निच्छार्थकतया संप्रत्य

यान्ताविशेषेऽपि सन्नन्तधातुवन्न सकर्मकता । तदन्तर्गतप्रातिपदिकस्यैव इच्छा
 कर्मरोधकतयेच्छाया कर्मावाङ्मयविरहात् । न च “पुत्रीयति, पुत्रकाम्यती”
 त्यादौ क्यजादिप्रकृत्यर्थपुत्रादे क्रियात्वाभावेनासकर्मत्वेऽपि “आत्मन
 पाकमिच्छति, पाकीयती” त्यादौ प्रकृत्यर्थपाकादे सकर्मकतया सन्नन्त
 समुदायवत् क्यजाद्यन्तपाकादिसमुदायस्य सकर्मकताया दुर्वारतया तण्डुल
 पाकीयतीत्यादिप्रयोगापत्तिरिति याच्यम्, कृधातुसमानार्थन्यतेरिव सन्नन्त
 समानार्थकस्य क्यजन्तादेरपि कर्मताबोधकमुप्ताकाङ्क्षत्यानुपगमेन तथा
 प्रयोगाप्रसङ्गात् । कृदन्तकर्मत्वविवक्षाया नु वष्ट्या बाधाद् द्वितीयाया
 अप्रसक्तिः ।

न च धात्ववयवसङ्गो “कर्तुर्मणो कृती” त्यस्य द्वितीया
 बाधनत्वे ‘कसकर्मकवधमाचष्टे, कस घातयती’ त्यत्र द्वितीया न स्यात् ।
 कसस्थाख्यानकर्मत्वायोगेन वधनमायैव तदुत्तर द्वितीयासमर्थनादिति याच्यम्,
 कृदन्तोत्तर यन्नाख्यानाथे णिच, तत्र “प्रकृतिवच फारज” मित्यनेन
 कृदन्तफारजस्य ण्यन्तप्रकृतिप्रतिपाद्यत्रियान्तरकतुल्यत्वातिदेशात् “राजान
 गमयति, सूर्यमुद्रमयती” त्यादौ ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृत्यर्थक्रियार्तु
 कर्मत्व तथा कृदन्तोत्तरणिचप्रयोगे ऽतित्याख्ययगत्युक्त्यादिनर्तु कर्मतया
 तदुत्तर द्वितीयेति, ण्यन्तधातुयोगे यथा प्रकृते कर्मणे द्वितीयान्तता तथा
 णिचप्रत्ययन्तकृदन्तकर्मणो ऽपीति लाभात् कृदन्तकर्मण कसादेर्द्वितीयोप
 पत्तिः । तथा विवक्षाया ‘तण्डुलस्य पाकीयती’ ति प्रयोग इष्यत एव ।
 फारजविभक्त्यर्थस्य कृत्वेकदेशेनाप्येवस्य व्युत्पत्तिश्चात् । सम्बन्धविवक्षाया
 च न तथा प्रयोगः ॥

यद्युक्त सम्वन्धविवक्षायाभिनि तथा प्रयोग इष्यत एव । न च तत्र
 कृत्वेकदेशेन ण्यन्तार्थान्वये प्रतियोगिपदादन्यदन्त्यकारकादपीति व्युत्पत्ति
 विरोध इति वाच्यम्, तादृग्युत्तरभेदा उपस्थान एव स्वीकारात् । कृत्वेक-
 देशेन भेदान्वय ग्राहकभावात्, अत एव ‘कृदस्य राजमातङ्गा’
 इत्यादिप्रयोगा नप्यत । इष्यते च ‘पितु मर्गनाम’ इत्यादिप्रयोगः ।

न च काररूपप्रतियोगिपदवाभदानवेद्यनमपत्तिरिति वाच्यम्, तत्रिवेशस्य
दृष्टान्तनिधयोक्तत्वात् । यथा प्रतियोगिपदाग्रवस्य कुत्रापि अभेदावयवो न
भवति तथा वृत्तेरदेदेना-यपदार्थस्यत्यर्थं ता पयादिति ध्येयम् ।

अभेदविवक्षाया 'पण्डित पुत्रीयति, प्रचीर पुत्रकाम्यती' इत्यादि
प्रयोगानावदत् परपुत्रादिगात्रेच्छायां पुंसि पुत्रीयती' इत्यादया न
प्रयोगाः । "सुप्त आत्मन क्वच" इत्यादिना इच्छाकर्तृसम्बन्धि यदि
च्छाकर्म तद्दोषस्तुमुन्तात् क्वचस्याप्यचोर्निधानम् । सम्बन्धित्वं च सम्बन्धि
त्वेन भातव्यम् । अन्यथा यस्येच्छारक्तु पुत्रोऽसिद्धस्तस्यापि स्त्रीयत्वेन
पुत्रेच्छादशाया 'पुत्रीयती' इत्यादिप्रयोगस्य सर्वसिद्धस्यानुपपत्तेः । उक्त
स्थले पुत्रीयतीत्यादिवाक्यस्य प्रमाणधारणाय च क्वजात्रयेच्छाया पुत्रादे-
विषयित्वमात्रं न सम्बन्धः, किन्तु स्वादो भावमानसम्बन्धस्य प्रतियोगितया
यो विषयस्तादृशपुरुषवृत्तिप्रसरितमित्युच्येयम् । स्वसम्बन्धस्य क्वजात्र
वाच्यत्वेऽप्युक्तसम्बन्धेनैवेच्छाया सुप्तार्थस्यान्वय इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनार्थं
सूत्रे 'आत्मन' इत्युपात्तम् । 'आत्मन' इति वक्ष्यर्थसम्बन्धश्च न
"धातो कर्मण" इत्यादिसूत्रानुवृत्तायामिच्छासामन्वेति, अन्यावर्तकत्वा
दुक्तार्थलाभाप्रयोजकत्वात्, अपितु सुप्त इत्यर्थे मुवन्तादित्वेन । तथेच्छा-
कर्तृ सम्बन्धितयेच्छाविषयार्थकम् । एवं च "इच्छाकर्मणः सुवन्तादि-
च्छाकर्तृरिच्छाया" इति सूत्रावर्षाच्छाकर्तृ सुवन्तादित्वेव योजना कार्या ।
मवाश्रुते दक्षितानुपपत्तेरिति ध्येयम् ।

'भृत्य पुत्रीयती' इत्यादागात्रार्थविहितक्यजन्तस्य सकर्मकत्वं
युज्यत एव । तथाहि = तमिगात्रतीत्यर्थे उपमानवाचिने क्वप् विहितं,
तमिगात्रतीत्यस्य तत्तुस्य जानातीत्यर्थः । आचारपदस्य व्याहारमूलज्ञान-
परत्वात् । तुल्यतया ज्ञानं च क्वज्यर्थः । तच्च सकर्मकमेव । तत्र
तुल्यत्वे प्रतियोगिनया पुत्रादेरन्वयः, पुत्रादिपदमेव वा गोण्या पुत्रादि-
तुल्यपरम् । ज्ञानमार्त्तं क्वज्यर्थः, तत्र च स्वभेदावगाहितसम्बन्धेन पुत्रादि-
तुल्यस्यान्वयः ।

इत्यर्थकधातुयोगे इष्टसाधनत्वादिज्ञानप्रशेषताप्रयोज्यसाध्यताख्याविप-
नताविशेष एव कर्मत्व द्वितीयादेरर्थ न तु विषयतामात्रम् । यत्र घट
करोतीति प्रयुज्यते तत्र कपालं करोति कलाङ्गं करोताया उपयोगात् ॥

अथैवम् 'जाज्ञान् कृत् करोति, - उ भस्म करोति' च न काशकाष्ठादि
पदोत्तरद्वितीयानुपपत्तिः । तत्र ज्ञानान्न तपत नाप्यपनाशक इत्यादि चेत् ?
उपादानाद्यविलम्बानुपपत्तयः । ता च । इत्यत्र तरोपस्थाप-
णार्थविषयताविशिष्टायामेव ज्ञानं गतिः । अतः कटादिरूपकर्मान्तरा-
समभिधाहारे जाज्ञान् करोतीत्यादया न प्रयागाः ।

अथैवमपि 'काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दाध करोती' त्यादौ
काष्ठदुग्धौ कर्मत्वानुपपत्तिः । तस्य भस्मं यादयुपादानताविरहात्,
काष्ठदुग्धादिनाशानन्तरमेव तदारम्भपरमाणुभर्मसदयस्वारम्भादुत्पत्त्याभय-
स्यैवोपादानत्वात्, विभिन्नमालीनयोश्चाधारधेयभारविहात्, कारणस्यैवो-
पादानत्वमिति नियमाच्च । न च परिणामादभिप्रायणा नैयायिकानां
काष्ठादेर्मसादिरूपद्रव्यान्तरं कारणत्वमपि तु प्रतिद्वन्द्वत्वेन, द्रव्यवति
द्रव्यान्तरानुपपत्तेरेति चेन्न, न हि शिवाय भवति = पापं प्रकृतिनिवृत्ती
च । तत्र प्राग् कर्म निवृत्तयश्च कालि गन्धादेर्गन्मादि, शानादेर्विषयश्च
क्रियानिष्पाद्य वत्तद्विक्रान्तरम् । यथा पाशादरेदनादि, यथा वा कृतेर्मा-
ध्याद, कटादि च । प्रथमे तण्डुलादिरूपपूर्वद्रव्यं विनाशोदनादेर्निर्वर्तनम् ।
द्वितीये पुष्पादिरूपपूर्वद्रव्यमविनाशेन तन्वर्मादिरूपविशेषनिष्पादनेन
विशिष्टस्य माध्यादेर्निर्वर्तनम् । तृतीये च काशादिरूपपूर्वधर्मिणमविनाशेन
तत्रैव कटादिरूपधर्मिण्यदनम् । ईदृशं च कर्म प्रकृतेरसमभिव्याहारस्यले-
निर्णयमुच्यते । 'तण्डुलानोदनं पचति, कुसुमानि सूत्रं करोति, काशान्
कटं करोती' त्यादौ प्रकृतिसमभिव्याहारस्यले ऽपि निर्णयते निष्पाद्यते
यदिति व्युत्पत्त्या, यद्यप्योदनादेरापि निर्णयताऽस्ति, तथापि तस्यावृत्तमेव
पारिभाषिकं निर्णयनम् ।

तदुक्तमभियुक्ते =

"सती वा प्रविशमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाप्रीयते तस्य निर्णयत्वं प्रचक्षते" इति ।

यस्य-विकृतिकर्मणः, नाभीयते-न प्रयुज्यत इत्यर्थः । एवं च तत्र
तथोदनादेर्विकार्यकर्मण्येवान्तर्भावः । तदुक्तम्—

“ क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।
दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्त्यमिति पश्यते ॥
यदसंजायते पूर्वं जन्मना यत्प्रकाशयते ।
तन्निरर्थस्य विकार्ये तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसंभूत किञ्चित्कागादि भस्मरत् ।
किं चिद्गुणात्तरोत्पत्त्या सुवर्णादावस्मरत् १” ॥ इति ॥

अत्र प्रकृतिरपि ग्राह्या, अन्यथा काष्ठगुवर्णादेस्तुरीयतापत्तेः ।
विकार्यपदेनैकव्युत्पत्त्या प्रकृतिविकृत्युभयाबोधने ऽपि उभयव्यवधारणरूपान्विष्टे
प्यारिभाषिकमेव विकार्यपदम् । प्रकृतिरूपं कर्म च क्रियाया वस्तुवन्तरनिष्पत्तये
पूर्वभाषविशिष्टस्य यस्यासत्त्वरूपो विकारो निर्वाह्यते तद्यथा पाकादेः
तण्डुलादि, कृतेष्व पुष्पराशादि । तत्र प्रथमस्थले तण्डुलादिरूपधर्मिनाद्यादेव
पूर्वभाषविशिष्टं तदवस्थासंज्ञादिरूपधर्मान्तरनिष्पादकम्, इतरत्र धर्मिणः
काशकुसुमादेः सत्त्वे ऽपि कटसन्दर्भादविरह रूपपूर्वभाषासत्त्वेन तद्विशिष्ट-
स्यासत्त्वं कटसन्दर्भादिनिष्पादकक्रियातो निर्भरति । एव च ‘तण्डुला-
नोदन पचती’ त्यादौ प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयाया नाशकत्वमर्थः, तण्डुलाग्रन्वितं
नाशकत्वं च पाके ऽप्येति । प्रकृतिरमोत्तरद्वितीयायाश्च उत्पादकत्वमर्थः ।
ओदनाग्रन्वितस्य तस्य नाशकत्वविशिष्टे पाके ऽन्यथा । नाशे चोत्पत्तेः
प्रयोजकत्वमुद्देश्यतामच्छेदविधेयभावमहिम्ना नियमतो भासते । अतः
पाकस्य तण्डुलाग्रान्भक्तनयोगनाशजनकत्वेऽपि तत्राशस्य द्रव्यान्तरोत्पत्तौ
द्रव्यनाशेनान्यथासिद्धतया प्रयोजकत्वाधेन ‘सयोगमोदन पचती’ ति न
प्रयोगः ।

यस्तु तन्मूर्तिर्वर्त्यकर्मसमाभिव्याहारस्थले ‘सयोग पचती’ ति प्रयो-
गवाराण्य ‘सयोगनाशद्वारा नाशकत्वमेव द्वितीयाथो वक्तव्यं इति
नूत प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधनेन ।

‘तण्डुलमोदनं करोति, काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोती’
त्यादावपि प्रकृतिकर्मोत्तरद्वितीयया तत्राशङ्क्य कृतौ प्रत्याख्यते, विवृतिक
मोत्तरद्वितीयया च विषयताविशेष उर्यादकत्व वा भिलितं मुभय वा कृतौ
बोध्यते । ‘काष्ठान् कष्टं करोति, कुसुमानि मौक्तिकानि वा स्रजं
करोती’ त्यादौ काशादिपदोत्तरद्वितीया कृतौ विषयताविशेषमेव बोधयति ।
काशानुच्छेदकतायास्तत्र बाधात् । कष्टमित्यादौ द्वितीयार्थं पूर्ववत् ।
स्रगादिपदोत्तरद्वितीयाविशेषविशिष्टकुसुमादेर्न कुसुमादयुपादानरूपकृतिविषयता,
अपि तु निव्यासादिरूपाविशेषणस्यैव, तस्यैव कृत्यधीनोत्पत्तिरिति नञमि
त्यादिद्वितीयान्तस्य विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमर्थं । विशेषणोत्पादकस्यापि
स्वरूपसम्बन्धविशेषरूप विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमस्तमेव

‘अग्निं श्यामं रक्तं करोती’ त्यादारचेतनरतुग्यापारोपककरोति
समभि यादृशस्यामादिपदोत्तरद्वितीयाया अपि नोपादानताख्यविलक्षण
विषयतार्थनन्तराभ्यव, अपि तु तादृशद्वितीयान्तेन श्यामरूपादिप्रतिष्ठा
सत्त्वनिर्वाहकतारूप विशिष्टोच्छेदकत्व तादृशस्यापारे प्रत्याख्यते । ‘घटं
रक्तं करोती’ त्यादानाप घटादिपदस्वारस्यैवविशिष्टघटादिप्रतिष्ठाकृतया
विशिष्टघटादिसत्त्वनिर्वाहकत्व प्रतीयते । प्रकृतिविकृतिभावस्थले कर्मो
ख्यातेन प्रकृते कर्मत्वमेव प्रत्याख्यते, अतः ‘काष्ठानि भस्मराशि-
नियन्ते’ इत्यादावाख्यातार्थविशेष्यराष्ट्रादिवाचकपदसमानवचनत्वमाख्यात
स्य न ॥ निर्वर्त्यभस्मादिरूपविकारवाचरूपदसमानवचनता ।

अथैव निर्गलकर्मप्रधानकपदाग्रथमा न स्यात् अपि तु द्वितीयैव,
उत्कर्मताया लकारेणानभिधानात् । यत्तु—उभयकर्मत्वमेव लकारेणाभिधीयते,
प्रधानाप्रधानरमसमभि यादृश-नीषहाद दुहादिरूपादिकर्मकोत्तरकर्म तस्यैवैव व-
मत्वद्वयानभिधायकत्वनियमात्, प्रकृते च कर्मद्वयस्यैव तुल्यत्वात् । विवृते-
राख्यातार्थविशेष्यत्वेऽपि आख्यातस्य त समानवचनत्वानियमः “गृह्णा-
ति वाचकः सख्या प्रकृतेर्विकृतेर्न ही” तनुशासनसिद्धप्रवृत्तिविकृतिसम
भिव्यादृतलकारीयविरासख्याबोधकत्वाभाव-युत्पत्तिनिर्वाह इत्युपस्थले न
क्रियापदस्यैववचनान्तता । तदर्थान्विततदुत्पत्त्याबोधकस्यैवाख्यातस्य तादृश-

अजो नीयते ग्राम ' मित्यादौ दोहननयनादिप्रियाया शीरग्रामादिकर्मकत्वान-
न्ययप्रसङ्ग इति वान्यम् ; प्रकृतिविरुद्धभयकर्मकस्थले तथा व्युत्पत्तेः ।
यथोक्तातिप्रसङ्गवारणाय दर्शिता व्युत्पत्तिः कल्प्यते, तथा कर्तृत्वविशे-
षणतयाऽभासमानायामेव क्रियाया तृतीयार्थकर्तृत्वान्वय इत्यपि व्युत्पत्तिः
कल्पा । अन्यथा प्रकृत्यर्थविशेष्यतया कर्तृत्वविवक्षया 'काष्ठ भस्मना
भवती' ति प्रयोगस्य दुर्गतरत्वात् । उत्पत्तिप्रयोजकनाशप्रतियोगित्वरूपविकार
एव ' काष्ठ भस्म भवती ' त्यादौ घात्यर्थः । आघेयत्वरूप तत्कर्तृ-
त्वमेव सम्बन्धमयादया भासते । ' काष्ठेन भस्मना भूयत ' इत्या-
दौ भस्माद्याघेयऽनुवृत्तौ काष्ठाघेयत्व च नाशप्रतियोगित्वे तृतीयोपस्थाप्य
प्रकारतया भासते । कर्तृत्वविशेषणतया भासमानस्य निरुक्तभवनस्या
न्तर्गतायामेवात्पत्तौ भस्मादेराघेयऽ सम्बन्धतया भासत इति व्युत्पत्तेः,
काष्ठेन भस्म भूयत ' इत्यादयो न प्रयोगाः । भागख्यातस्य कर्तृत्वा-
वोधकत्वात् । कर्मत्वात्तरविशेष्यतापन्नत्वादौ कर्मत्वस्य वसर्गतया
भानमव्युत्पन्नमिति ' काष्ठ भस्मराशि करोती ' त्यादयो न प्रयोगाः ॥

" अधिष्ठीह्यसाक्षा कर्म " त्यादिना यथाधारस्य कर्मसज्ञा तत्रा
धारत्वमाधेयत्व वा द्वितीयार्थः । ' स्थलीमधिष्ठत ' इत्यादौ तादृशार्थे
द्वितीयाया ' स्थत्या अधिष्ठयिते ' त्यादौ वृत्त्ययोगो पृच्छयाश्च साधुत्वार्थमव
कर्मसज्ञाविधानात् । अथ कृमयव्यापारात्तर घात्यर्थे इन्तर्भाव्य शयनादि-
रूपफलविच्छिन्नव्यापारार्थकृतोपसर्गशीङ्प्रभृतिधात्वर्थतायच्छेदकशयनादिरूप-
लाभयतयाऽऽधारस्य कर्मत्वोपपादनसम्भवात् तादृशसूत्राणां वैयर्थ्यमेव ।
अथादुपपत्त्यशीङ्प्रभृतीनामेव च तादृशार्थे निरुदलक्षणा, न त्वनुप-
सृष्टानाम्, अतो न ' स्थलीं शेत ' इत्यादयः स्वारसिकप्रयोगा इति चेन्न, घातो-
मुख्यार्थपरत्वे ऽपि दर्शितप्रयोगनिर्वाहाय भगवता पणिनिमुनिना तादृश-
सूत्रप्रणयनात् । तदप्रणीतवता सर्ववर्मप्रभृतीनां मुख्यार्थपरत्वात् ' स्थत्या-
मधिष्ठत ' इत्यादिप्रयोगानां साधुताया दुर्वारत्वाच्च ।

कालापदेशानामकर्मसंक्रियायोगे वैश्विकर्मप्रत्ययार्थे विभाषया कर्मत्व-
मनुशिष्यते । अन्ये तु क्रियान्तरान्तर्भावान्नोक्तरीत्या तत्र पाश्चिक् कर्मप्रत्यय
मुपपादयन्तस्तत्रानुशासति । उक्तं च तै —

गत्या सहस्र्याया पदार्थान्तरत्वोपगमाच्च, सहस्र्यादिरूपनानादिनादि-
निशानुगतविशेषत्वादे गुणत्वात् । एव 'मासमधीते चैत्र' इत्यादाव-
भिरुक्तैव द्वितीयार्थः । मासादिपदावतावच्छेदकदिनपर्याप्तविशेषत्वादेर्धर्म-
विशेषणतापन्नस्य द्वितीयार्थाधिकरणतया चैत्रकृतृकाध्ययनाधारतात्वादित्याप्य-
धर्मावच्छिन्न स्वरूपसम्भयरूपमवच्छेद्यत्व ससर्गतया भासत इत्युपगमेन
सामञ्जसात् । यत्किञ्चिदेकमास व्याप्य यत्राधीतम्, तत्राध्ययनाधारतानाम
वच्छेद्यतावच्छेदकाधारतावृत्त्यन्यतमत्वाज्जोपादिरूपोक्तधर्मावच्छिन्नाऽनतिप्रसक्त-
न तद्भूतिनिशानेनावच्छेदात् । न्यूनकालाध्ययनखले च अतिप्रसक्त
तया तादृशस्य मासावस्योक्तस्यावच्छिन्नाधारतानवच्छेदकत्वाच्चाऽप्रज्ञाति
प्रसङ्गयोरनङ्गात् । मामादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मे चैत्राध्ययनाधारताया
व्याप्यत्वस्य तादृशलाभेऽप्यर्थतत्प्राप्त्यभात् द्वितायाया अत्यन्तसंयोगार्थपरत्व
मिति नातुशासनविरोधः ।

न च 'भूतले घट, भूतल धन्य' इत्यादिप्रत्ययबलदतिप्रसक्तौऽपि
धर्म आधेयताधारत्वयोरवच्छेदक इति व्याप्यम्, तादृशप्रत्ययेऽनवच्छेदक
त्वमानुपगमात् । आधेयताया अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे साव्यसामाना
धिकरण्यावच्छेदधर्मात्मकत्वाति शरीरे मिश्रादीना स्वरूपसम्भयरूपा
वच्छेदकत्वनिषेधस्य व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमिति
तत्पक्षीयच्च तामणिवरिष्कारविरोधादसम्भनदुत्तिकापत्तेः । आधारताया
अतिप्रसक्तधर्मावच्छेद्यत्वे यदेत्वभिरुक्तत्वं साध्याधिकरणतावच्छेदकमिति
तत्पक्षव्याख्यापने स्वरूपसम्भयरूपावच्छेदकत्वनिषेध व्यभिचारिण्यतिव्याप्त्या
ऽपूपयित्वा "निष्कृद्दिक्कालावच्छिन्नवृत्तिकस्य" इत्यादिदूषणा-न्तरेण तत्परित्यज्य
दीधितिभूतागमनतिरिक्तवृत्तिस्वरूपावच्छेदकत्वनिवन्धाया अवज्ञलापत्तेः ।

अस्तु नाऽव्यासज्जवहृदिधर्मस्यातिप्रसक्तत्वापि दर्शितप्रतीतिरलादा-
पाराधेयभागावच्छेदकत्वम्, व्यासज्जवहृनेस्त्वतिप्रसक्तस्य तदवच्छेदक
त्वमप्रसक्तम्, 'क्षितिजलोभय गन्धवत्, जेहगन्धोभय क्षिता' इत्याद्य
प्रतीतिः ।

अथ वा, द्वितीयाद्यर्थे ऽप्ययनाधारत्वे तत्तन्मासादिरूपप्रकृत्यर्थविशेष-
णतापन्नं तच्च-मासत्वादिव्यक्तीनां व्यापकतासम्बन्धेन स्वपारतन्त्र्येण विशेषणत्व-
मुपेयते । तादृशं च व्यापकत्वं स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्त्वभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयधर्मवत्त्वम्, तादृशधर्मश्च
'चैत्रो मासमधीत' इत्यादौ चैत्रीयाध्ययनाद्यापारतात्वं विशिष्यैव सम्बन्धे
ऽन्तर्भावनीयम् । मासा-न्तरनिष्ठतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृश-
धर्मे सत्वे ऽपि तत्तन्मासत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानयवच्छेदकतादृशधर्मे
लुप्तसम्बन्धेन तत्तन्मासत्वाद्यवच्छिन्नस्य यो भेदस्तदाश्रयधर्मवत्त्वमेवेति
परिकृच्छिदेकमासादिमासव्यापकाध्ययनादिस्थले ऽपि तादृशप्रयोगनिर्वाहः ।
'प्रतिमास मधीत' इत्यादौ प्रत्यादिशब्दानां मासादिपदोपस्थान्यानुगतरूपा-
वच्छिन्नमासत्वादिसंनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाववृत्तिव्यापक-
तावोधकतया परिकृच्छिदेकमासव्यापकाध्ययनादिस्थले न तददृशः प्रयोगः ।

अथात्यन्तस्योपार्थक्यद्वितीयाया एकादिपदं विनापि परिकृच्छिदेक-
मासादिव्यापकतावोधकत्वे "उपसन्निश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोती" त्यत्र
एकपदवैयर्थ्यमिति चेन्न, तत्र यासाधिककालव्यापकत्वे ऽपि मास-व्यापकतया-
ऽधिककालव्यापकस्य होमस्य शास्त्रार्थतावारण्यैकपदोपदानात् । तथा सति
दृश्यं केवलार्थकृतया मासमास-व्यापकतालभात्तादृशप्रयोजनोपपत्तेः । अत-
एव च "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती" तिभूतिबोधिताग्निहोत्रानुवादेन
सतिलग्रीहिचद्वयद्रव्यस्य मासैकरूपकालस्य च विधाने वाक्यभेदः स्यादिति
तादृशद्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणान्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य कर्मान्तरस्यैव विधा-
यिका तादृशी भूतिरिति सिद्धान्ते यावज्जीवकालान्तर्गतमासैकरूपकालादौ
ऽप्यनुवादकतासम्भवाज्जाताग्निहोत्रानुवादेन द्रव्यस्यैव विधानमुचितमिति
पूर्वपक्षो निरस्तः । 'यावज्जीव' मित्यादिभूत्या यावज्जीव-व्यापकत्वे बाधिते
इर्धतो मासैकव्यापकतालाभे ऽपि उपसन्चरुकरणकत्वविशिष्टहोमे तन्मात्र
व्यापकताया अलाभेन तस्यापि विधेयतया वाक्यभेदस्य प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन
द्रव्यविधिपक्षे दुर्वारत्वात् ।

अथ तादृशभूतेर्द्रव्यकालोभयविशिष्टस्य गौणान्निहोत्रपदप्रतिपाद्यस्य वि-

भाषकत्वे ऽपि न कथं वाक्यभेदः । विधेयभेदस्यैतावताध्यपरिहारात् । प्रत्युत धर्मिणो ऽप्यधिकस्य विधानात् । एव च “प्राप्ते कर्मणि मानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येकवचनतः” इत्यपि निर्युक्तिकमिति चेन्न, यत् विधेयाद्यो युगपदनेकधर्माणाम् विशेषणतया भानं तत्र विधेयविशेषणभेदे ऽपि विशिष्टनिष्ठविधेयत्वाभेदेन वाक्यभेदविरहात् । अन्यथा ‘भूतलं नीलपटवः’ इत्यादावपि ‘नीलपटवदवत्’ इत्यादाविव वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अनुवाद्याद्यो विशेषणतया यत्रानेकेषां विधानं तत्र तेषां विधेयता भिन्नैवेति वाक्यभेदः ।

यद्यपि ततोपलब्धकरणकहोमाधिकरणतात्वेन वा अधिकारिविशेषकृततादृशहोमाधिकरणतात्वेन वा भासेकव्यापकता मासम्यूनकालहोतृकृतहोमाधिकरणतावामप्यन्यान्वादिने पुरुषान्तरकर्तृकहोमाधिकरणतासत्तेनाश्रयः, तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशहोमाधिकरणतात्वेन व्यापकतायाः भुक्तितात्पर्यवियमत्वे च विधेयानन्त्यम् ; तथापि विभिन्नपुरुषकर्तृकहोमाधिकरणताद्वयावृत्तितादृशचरहोमाधिकरणतामात्रवृत्तिधर्मत्वेनानुगतोक्तस्य तत्तत्पुरुषकर्तृकतादृशचरहोमाधिकरणतात्वावच्छिन्नव्यापकतानां ससर्गविधया विवक्षितत्वाच्च दोषः । तादृशाधिकरणताद्वयावृत्तित्वं च, स्ववृत्तित्वस्वनिरूपकहोमकर्तृनिष्ठभेदप्रतियोगिककर्तृकहोमाधिकरणतावृत्तिस्त्वोभयसम्बन्धेनाधिकरणताविशिष्टान्यत्वरूपमनुगतोभ्यम् ।

‘मासमधीतः’ इत्यादावपि चैत्रादिकर्तृकाप्यवनधिकरणतात्वरूपव्यापकतावच्छेदकधर्मस्योक्तानुगतरूपेणैवानुगमः कार्यः । अतो ‘मासमधीयानो दृष्टः’ इत्यादौ विशिष्य कैत्रत्वाद्यनुषंगित्वाद्यपि नावयवीधानुपपत्तिः । अन्यत्वेयमूहनीयम् ।

‘दण्डं विना न घट उत्पद्यते, रासमं विनापि घट उत्पद्यते’ इत्यादौ विनापदार्थो ऽभाववान् । तत्पदसमभिव्याहृतद्वितीयाया अभावान्वयिप्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वाऽर्थः । अभाववतभोत्पत्त्यावाधारत्वेनान्वयः । तथा च दण्डाभाववद्दृष्ट्युत्पत्तिकत्वाभाषवान् घटः, रासभावावद्दृष्ट्युत्पत्तिको घट इत्याकारको बोधः । यद्यपि निपातार्थे

नामार्थस्य साक्षादपि भेदाच्चयः तथापि सम्भवति सार्थकत्वे विभक्तेः
निरर्थकत्वमनुचिन्तामति द्वितीयायाः सार्थकत्वमुपेक्षते ।

‘ भूतले न घटः , चन्द्र इव मुरा ’ मित्यादौ प्रथमायाः प्रतियोगिता-
सार्थकत्वे प्रथमैव न साधु- स्यात् । प्रातिपदिकार्थान्वयिनोऽन्यपदेनाभि-
धानस्थल एव “ प्रातिपदिकार्थे ” स्यादिसूत्रेण प्रथमाविधानादिति तत्त
प्रतियोगितादिः सम्बन्धविधयैव भासते इत्युपेक्षते । ‘ दण्ड विना न
घटोत्पत्ति ’ रित्यादौ च विनान्तार्थे घटोत्पत्त्याद्यभावान्वये ऽनुयोगिविशेष-
णदण्डाद्यभावस्य च तदनुयोगितावच्छेदकत्व भासते । ‘ द्रव्ये न गन्ध ’
इत्यप्रयोगात् उपलक्षणीभूतधर्मावच्छिन्ने न नभर्थाभावान्वय इति व्युत्पत्ते-
रिति । ‘ रासभ विना न घटोत्पत्ति ’ रिति न प्रयोग , अतिप्रसक्त-
तया रासभाभावस्य घटोत्पत्त्याद्यभावानुयोगितावच्छेदकताविरहात् ।

अथ वा अभाव एव विनार्थः । ‘ दण्ड विना न घट ’
इत्यादौ च विनान्तार्थस्याभावस्य नन्वे घटाग्रभावे प्रयोज्यतासम्बन्धेनैवा-
न्वयः । अत एव ‘ रासभ विना न घट ’ इत्यादयो न प्रयोगाः ।
अत एव दण्डाद्यभाववर्ति घटादेर्नृत्तावपि ‘ जायते ’ इत्यस्याभ्याहार विनैव
‘ दण्ड विना न घट ’ इति प्रयोगोपपत्तिः । ‘ रासभ विना घट ’
इत्यादौ च विनार्थस्याभावस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन घटादावन्वयः ।
हीनितिकृतापि “ अविनाभावो व्याप्ति ” रित्यत्र “ साध्य विना साध्याभाव-
वति यो ऽभाव ” इति यद्व्याख्यात तत्त सप्तम्यन्तेन मतुपा ससर्गविधया भास-
मान तदधिकरणनिष्ठत्वमेवोपात्तम् , न तु विनार्थत्वेनाधिकरणम् । अभावा-
धिकरणपर्यन्तस्य विनापदार्थत्वे ऽपि सप्तम्या आधेयत्वरूपापदार्थविवरणरूपताया
आवश्यकत्वात् ।

न च विनापदोत्तरद्वयसप्तम्यर्थ एवाऽभाववतीति सप्तम्या विवृत
इति वाच्यम् , निपातोत्तराभिभवेर्निरर्थकत्वात् । अत एव सर्वत्र
निपातोत्तर साधुत्वार्थ प्रथमैवेति शब्दिवाः ।

‘पृथिव्यामेव गन्धः’ इत्यादावेवकारप्रकृतिकसप्तम्या श्रुताधेयत्वबोधः
 कृत्यमङ्गीकृत बोधिविकृदिस्रष्टाणि तेषां न निर्मा । अस्तु वा तत्र
 प्रतियोगितया पृथिव्यन्यवृत्तित्वभानानुरोधेनैवकारस्थान्यवृत्तित्वार्थकत्वं गौरवा-
 नुरूपेण तत्राधेयत्वाच्चकत्वेन क्लृप्तायाः सप्तम्या कल्पनम् । प्रकृते चाधे-
 यत्वस्य ससर्गतयैवोपपत्तौ विनापदसाक्षात्साधेयत्वार्थकसप्तमीकल्पनं दुष्फल-
 नमेव । एवकारस्थले चाभावस्य एवार्थेऽन्वयस्वरूपान्तरस्याधेयतासम्बन्ध इति
 न सम्भवति, आधेयतादेस्तद्वत्त्वेन सम्बन्धत्वात् न ॥ तदभावे । न च
 आधेयत्वाभावो न प्रतीयते, अपि तु तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथि-
 व्यायंन्याभाव इत्युच्यते, तादृशप्रतियोगिताकत्वमेवाऽभावेऽन्यस्य सम्बन्धो
 सिवति वाच्यम्; आधेयतासम्बन्धस्य प्रतियोगिनि आधारस्थानुयोगिन्याधेय-
 वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । ‘वैश्व. पञ्चती’ इत्यादौ
 वृत्त्यादिसम्बन्धस्वापदार्थत्वेऽपि ‘पाककृतिमा’ नित्यादौ ननुयादिपदेन
 विवरणवत्, उक्तस्थले सामानाधिकरण्यस्य पदेन विवरणमपि न विरो-
 धमाणादपि, विवरणीयाधेयत्वान्नवत्त्वम्यत्वेऽपदार्थतोपपत्तेरित्यलमसदा-
 वेदेन ।

‘विना वातं वृष्टः पतितः’ इत्यादौ विनापदार्थस्याभावस्याभयता-
 सम्बन्धेन वृष्टेऽन्वयाद्वाताभावविशिष्टो वृष्टः पतित इति शब्दतो लभ्यते ।
 पतनेऽनुभवविदो वातजन्यत्वाभावलाभश्चाऽऽर्थः, ज-यतायाः पदानुपस्था-
 धत्वात् । तदभावेऽस्य वृत्त्यनियामकसम्बन्धत्वात्तदवच्छिन्नवाताभावस्य
 च शब्देन बोधयितुमशक्यत्वात् । ‘पुत्रं विना गतः’ इत्यादौ पुत्रादि-
 पदं लक्षणवा पुत्रगमनादिपरम् । विनापदबोध्यतदभावश्च समानकालीन-
 त्यादिसम्बन्धेन गमनेऽन्वेति । समानकालीनत्वपदक कालनिष्ठ स्वाधिक-
 रणत्वमनवच्छिन्नं योष्यम् । अतो गमनादिकाले तदनधिकरणदेशवच्छे-
 देन गमनाद्यभावसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः ।

केचित्तु = उक्तस्थले असाहित्वमेव विनापदार्थः । तस्य च गमनादि-
 कर्तर्यत्वयः । असाहित्यं च स्वकर्तृकसमभिव्याहृतगमनादिक्रियासमानकाली-
 मतादृशक्रियाकर्तृत्वरूपसाहित्याभावः, क्रिया-वपिस्वकर्तृकतादृशक्रियाकालीन-

त्वाभाव एव वा विनार्थः । कर्तृत्वे पुत्रादेराधेयत्वेनावयः । विभक्ति
साधुत्वार्थेव । अस्तु वा आधेयत्व द्वितीयार्थः । सप्तम्या आधेयत्वार्थत्वे
ऽपि न तत्र सप्तमीप्रसक्तिः, तस्या कारकविभक्तित्वेन क्रियान्वयिस्त्वार्थ
बोधकत्वात् । अतः शेषपट्टीप्रसक्त्या ताभेयोपपदविभक्तिः द्वितीया द्वाघत
इति "सर्वा उपपदविभक्तयः पठ्यपमादिकाः" इत्यस्याऽविरोध इति ।
विनासमानार्थकयोः 'ऋते ऽतरेणे' इति निपातयोरपि दर्शितेय इति ।
एव विनायुक्ततृतीयापञ्चमीस्थले ऽपि ।

मर्यादाभिविध्यर्थकयावच्छब्दयोगेपि द्वितीया दृश्यते, तत्र मर्यादा
र्थको यावच्छब्दः — "आरभ्य तस्या दशमी तु यावत्प्रपूजयेत्पदैतराज
पुत्री" मितादा । मर्यादा—सीमा, कालरूपा दशरूपा च । कालनिष्ठ
सत्त्वं च, तत्कालमेषु समभिव्याहृतकालप्रागभावानधिकरणस्थप्रागभावाधि
करणैस्त्वसजातीययावत्कालवृत्तिरसमभिव्याहृतक्रियानाधिकरणत्वम् । एव
चोक्तस्थले यावच्छब्देन पूजारूपक्रियायां शुक्लदशमीनिष्ठतादृशसीमात्वं
निरूपकत्वं प्रत्याभ्यते । तावत्तैवार्थतः शुक्लदशम्यां मर्यादात्वं लभ्यते ।
तन्निष्ठसीमात्वनिरूपकत्वं च तदवृत्तित्वे सति कृष्णनवमीप्रागभावान
धिकरणशुक्लदशमीप्रागभावाधिकरणविधिवृत्त्यापन्नत्वम् । तावता षोडश
तिथ्याधिकरणषोडशपूजारूपस्यैककर्मणो विधेयतया लाभः । व्याप्य
कालसमुदाये सजातीयत्वविशेषणा-पूजायामुक्तविशेषणद्वयाका-तदण्डादिसमुदा
याव्यापकत्वेपि न बाधः । अवयितावच्छेदकरूपेण सजात्यस्य विष-
क्षणावृत्तस्थले च विधिमित्यस्याभ्याहारेण दशमीपदार्थतावच्छेदकस्य विधित्व
वर्धितत्वेन वा प्राक्त्वदार्थान्वयितावच्छेदकतया विधित्वमानात्तेन रूपेण
दण्डादेर्दशमीसजातीयत्वाभावात् ।

तिथिश्चाऽखण्डकालविशेषरूपा, न तु च द्रमण्डलकलारम्भाद्यनुगुण
क्रियाप्रचयेरूपौ, पूजायास्त्यावत्क्रियावृत्तित्वासम्भवत् । अत्र च प्रागभाव
एव यावत्पदार्थः । द्वितीयार्थः प्रतियोगित्वमनुयागिव वा । तत्र तत्र
कृत्यर्थदशम्या अवयः । तावता दशमीप्रतियोगकप्रागभावलाभः ।
तस्य स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वविशिष्टव्यापकतासम्भवेन पूजारूपसमभिव्याहृतक्रिया-

यामन्वये । व्यापकत्वं च स्वाधिकरणतिथिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
पूजाविशेषत्ववत्त्वम् । स्वाधिकरणत्व च, स्वाधिकरणकृष्णनवमीप्रागभाव-
वच्छिन्नभेदविशिष्टवात्किविशेषणतासम्बन्धेन ।

एतेन कृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणप्रतियोगिकभेदस्यान्यावर्तकतया ।
स्वामान्यभेदनिवेदो भाविकृष्णनवमीप्रागभावाधिकरणत्वमादाय नाप्रतिदि-
तथा सत्यपि तत्तद्दशमीप्रागभावाधिकरणकालस्य स्वाधिकरणकृष्णनवमी
प्रागभावावच्छिन्नभेदवत्त्वसम्बन्धेन तत्तत्प्रागभावाधिकरणत्वादाते, न चैव
मपि व्यवहितपूर्वकृष्णनवमीप्रागभावावच्छिन्नभेदवद्विषयसम्बन्धेनाव्यवहितपूर्व
कृष्णनवमीपूर्वतिथीनामपि तत्तद्दशमीप्रागभाववत्त्वात्तदधिकरणतिथिव्यापकत्व
पुनरपि न सम्भवतीति याच्यम्, स्वावच्छिन्नकृष्णनवमीप्रागभावानधिकरण
त्वसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नभेदवत्त्वैव प्रागभावसम्बन्धे निवेशनीयत्वात् । स्वा-
धिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमपि तादृशावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वा-
वच्छिन्नस्य भेदः । अतस्तादृशावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावनिवेशे यत्कि-
ञ्चिद्दशमीप्रागभावाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायाप्रसिद्धिवार-
णाय विशिष्य तत्तत्प्रागभावरूपस्यपदार्थस्य सम्बन्धमध्ये प्रवेश्यतयाऽननुगम इति
निरस्तम् ।

देशरूपा सीमा च, 'काशीत कौशिकी यावद् याती' त्यादौ ।
तत्र कौशिक्या गमनसीमात्व प्रतीयते । तच्च, काशीपूर्वकौशिकीपश्चिम-
देशव्यापकगमनानधिकरणत्वम् । यावत्पदेन च कौशिक्यनधिकरणत्वे
सति काशीपूर्वकौशिकीपश्चिमदेशव्यापकत्व गमने पृथग्व्यते । तत्र द्विती-
यायां ऽवधित्वमवधिमत्त्व वा पूतीन्वाद्यन्वयि । निष्कर्षः पूर्ववत्त्व-
ममूनीयः ।

अभिविध्यर्थो यावच्छब्दः 'कार्तिकमारम्य चैव यावच्छीत भवती'
त्यादौ 'काशीत पाटलीपुत्र यावद् वृष्टो देव' इत्यादौ चाभिविधितत्पर्यन्ता-
भिन्यासिः । एव च प्रथमे कार्तिकपूर्वकालोत्तरचैतोत्तरकालपूर्वकालव्यापक-
त्व चैतोत्तरकालाऽनृत्तित्वसहित शीतभवने, द्वितीये च काशीपश्चिमदेश-
पूर्वपाटलीपुत्रपूर्वदेशपश्चिमदेशव्यापकत्व पाटलीपुत्रपूर्वदेशानृत्तित्वसहित नृष्टौ

यावत्पदेन प्रत्याख्यते । विशेष पूर्ववत् । यावच्छब्दसमानार्थक आच्छन्दस्थले
ऽपि दर्शितैव रीतिरवसेया । तद्योगे च पञ्चमी साधु ।

‘यश्मनु पूर्वार्थ’ दित्यादावनुशब्दार्थ कारकत्वरूप हेतुत्वम् ।
“अनुलक्षणे” इत्यत्र कर्मपूर्वचनीयसशविधायकसूत्रे लक्षणपदस्य कारक
हेतुपरत्वात् । तत्र च यशान्वितस्याधेयत्वरूपद्वितीयार्थस्यान्वयः । हेतुतायाश्च
निरूपकत्वसम्बन्धेन वृष्टावयव । जन्यत्व वा अनुशब्दार्थ । तत्र निरूपितत्व
रूपद्वितीयार्थस्य यशान्वितस्यान्वयः । अन्यतायाश्चाऽऽभयत्वसम्बन्धेन वृष्टा
वन्वयः ।

“अम्बुर्जुन बोद्धार” इत्यभापूर्यरूप हीनत्वमनुशब्दार्थ । अर्जु
नाधिकत्व द्वितीयान्तार्थ , तस्य स्थापकत्वे ऽन्वयः । अवधित्वस्यापादानता
रूपत्वे ऽपि क्रियान्वयाभावात् पञ्चमीप्रसक्तिः “अस्मादय दीर्घ” इत्यादौ
‘भवती’ त्यस्याभ्याहारेणैव पञ्चम्भुपपादनात् । अत एवैकपवादतानिर्वाहः ।

“वृक्ष प्रति विद्योतते विद्युत् , मातर प्रति साधु , यो मां प्रति स्मात् ,
वृक्ष वृक्ष प्रति सिञ्चती” त्यादौ “लक्षणेत्य भूते” इत्यादौ वृक्षानुशिष्टकर्म
पूर्वचनीयसशकपत्त्यादि शब्देषु प्रथमे परिचायकत्वरूप लक्षणत्व परिचयत्व
रूप लक्ष्यत्व वा कर्मपूर्वचनीयार्थः । वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनशानाद्वृक्षस्य
परिचायकता । द्वितीयार्थभावेयत्वं निरूपितत्व वा । द्वितीये साधुत्व प्रियका
रित्वम् , साधुत्वघटकक्रियान्वयी सम्बन्ध कर्मपूर्वचनीयार्थः । सम्बन्धान्वयि
प्रतियोगिष्ठ सधिरूपकत्व वा द्वितीयार्थः । तृतीये भाग स्वत्वाभय
पूर्वार्थः । तदन्ययी सम्बन्धो द्वितीयार्थः । इत्थं चाऽस्म
त्पञ्चमी यो भाग स्यादिति बोधः । चतुर्थे कर्मभेदे द्विती
या , गत्ववाच एव सहायकम् , प्रतिष्ठा निरर्थक , ‘यदे यदे ऽथा’
इत्यादायि व्यापकताया द्विरुक्तिरुत्तम्यत्वात् । प्रतिशब्दस्य व्यापकतायैव
उत्तमार्थकत्वेन ‘यद् व्याप्नुते ऽथा’ इत्यादायि द्विरुक्तिरेव न
स्यत् ।

न च प्रतिशब्दस्यापि व्यापकतायैव ‘प्रतिदिनमपीत’ इत्यादौ
उत्तमम् । द्विरुक्तिरेव ‘वृक्ष वृक्ष सिञ्चती’ त्यादौ उद्भूतमिति प्रत्ये

“साम्येनान्यतरवैयर्थ्य” मिति न्यायाद्वयोरेव व्यापकताबोधकत्वमवर्जनीयमिति वाच्यम् ; ‘प्रतिमासमधीत’ इत्यादावव्ययीभावे हि प्रथमातिरिक्तविभक्ते-
रुपाधुत्वेन प्रतिशब्देन साधुत्वव्यापकत्व क्रियाया बोध्यते । विभक्तिः
साधुत्वार्थः । ‘वृक्ष वृक्ष प्रतिशिञ्जती’ त्यत्र तु शेके द्वितीयार्थकर्म-
त्वावच्छेदप्रकृत्यर्थवृक्षविशेषितव्यापकता बोधयितु न शक्यते । एकविशेष-
णत्वेनोपसितस्यान्यत्र विशेषणत्वे व्युत्पत्तिविरोधात् । कर्मत्वसम्बन्धत्वेन च
व्यापकताघटकत्वेन स्वीकरणीयतया वृत्त्यनियामकस्य तस्य तथात्वासम्भ-
वाच्च । तस्य शेककर्मत्वे आश्रयतासम्बन्धघटितव्यापकताप्रत्यापनमपि न
सुगमते, प्रकृत्यर्थसुबोधेनोत्तरं नञर्थतिरिक्तभामस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात्,
“नामृदस्येतरोत्पत्तेः” “नानुपमृद्य प्राप्तुमावा” इत्यादौ नञर्थमात्रस्य
पञ्चम्यर्थहेतुताया विशेषणत्वेन प्रकृत्यर्थस्य च विशेष्यत्वेनान्यथा । तस्मा-
द्व्यतिरनर्थक एव । द्विरुक्तान्वये तात्पर्यवशाच्च सेचनकर्मस्य वृक्षादेभ्योप-
क्राय संसर्गतयेव मावते ।

यदि च ‘वृक्ष प्रति शिञ्जती’ त्यादादुपसर्गस्य प्रतेर्वाच्यो धीवो
वा कश्चिद्वच्यो ऽर्थः, तदाऽस्तु त एवात्रापि तदर्थः । अत एव तस्यैवा-
स्यापि प्रतिशब्दस्य प्रयोगो नानर्थः । वस्तुतः अवर्थकयोः कर्ममव-
चनीयाऽधिपरिणामयोः प्रयोगवत्तादृशप्रतेरपि प्रयोगस्य प्रयोजनान्तरानुपप-
त्तिश्चिन्त्या । प्रतेर्यत्र व्यापकतार्थकत्वम्, तत्र ‘प्रतिवृक्ष शिञ्जती’ त्वव्य-
यीभावसमास एव निवतः । तदर्थकाम्यवस्थाव्ययीभावसमासविधेर्विभाषाधि-
कृतीयताविरहेण नित्यत्वात्, अतो वीप्सया ‘प्रतिवृक्ष शिञ्जती’ विष-
द् ‘वृक्ष प्रतिशिञ्जती’ तिन प्रयोगः । यत्र व्यापकत्वार्थकेनाध्ययेनान्य-
यीभावसमासस्तदुत्तर सर्वत्र प्रथमा विभक्तिरेव । न ॥ ‘उपकुम्भे
गच्छती’ तिनत् ‘प्रतिगृहे ऽश्वा’ इत्यादिरपि प्रयोगः, उक्त-
पुनत्या तत्र प्रतिना ऽश्वादौ गृहादिव्यापकताया बोधयितुमशक्यत्वात् ।
तदाधारतादिरूपसम्भवाद्यर्थे च समाख्यर्थस्य गृहादिव्यापकत्वस्याभयतासम्भ-
वेन तदर्थस्य व्यापकरूपवर्धमिणो वा ऽभेदसम्बन्धेनान्यथे ‘मेवत्ये पठः,
पठवृत्तौ पठ’ इत्यादिप्रयोगवारणाय कस्याया. सप्तम्यर्थाधारताप्र-
साधत्वसम्बन्धेनाभेदसम्बन्धेन वा प्रवृत्त्यर्थानन्वयव्युत्पत्तेर्विरोधात् ।

‘उपकुम्भे निधेहि, उपकुम्भादागत, ‘उपकुम्भेन कृत’
इत्यादौ च विवक्षितस्याधारत्वापादानत्वकर्तृत्वादौ कुम्भसमीपदिग्धाधेयता-
सम्बन्धेनान्वयस्याधेयत्वाद्) निरूपितत्वसम्बन्धेन तदन्वयस्य वा बोधे न
अधिद्व्युत्पत्तिविरोध इत्युपपद्यन्ते तथा प्रयोगा इति ध्येयम् । ‘त्वा
य मा चान्तर’ त्यादौ “अन्तरान्तरेण युक्त” इति द्वितीयाया
निरूपितत्वमर्थः । तस्यान्तरापदार्थतावच्छेदकमध्यत्वे ऽन्वयः । एवमन्व
सापि, तदर्थस्त्वदिद्या स्वय परिच्छेद्य ॥

॥ इति द्वितीयाविभक्तयः ॥

॥ अथ तृतीया ॥

कारकपिमित्तितृतीयायाः क्रियात्रयि कर्तृत्वं करणत्रय चार्थः,
“कर्तृकरणयोस्तृतीया” इत्यनुशासनान् । कर्तृत्वं च मुख्य क्रियात्रयूल
वृत्तिरेव । सा च कर्माख्यातसमभिध्वाद्युक्ते ‘नैत्र पचती’ त्यादौ
क्रियाविशेष्यतया ऽऽख्यातेन प्रतिपाद्यते, क्षेत्रेण पच्यते, चप्यते’ इत्या
दि कर्ममायाख्यातस्थले च क्रियाया विशेषणतया तृतीयाया सा प्र-
त्यास्यते ।

यत्तु तत्राप्यन्यथातार्थं एव इति, तृतीयायर्थभाषेयत्वम्, तस्य
धात्वासाधार्थवृत्तिविशेषणतया न्ययः कुत्रापि क्रियाविशेषणतया । तथा वृत्तिरो-
धने धातुमेव दहयस्वाख्यातस्य यगादि समभिध्वादाख्यानमपेक्षितम् ।
- ‘पचति, पचते’ इत्यादौ तथा इत्यन्वयावेषात् । ‘क्षेत्रेण शायते,
गम्पय’ इत्यादौ तृतीयाया आधेयार्थकत्वं कट्टसमेवेति न तत्करणम
विनिर्दिष्टम् ॥

तत्र । 'चैत्रेण पत्र' मित्यादौ तृतीयायाः कृत्यर्थकतायाः
 भावद्वयकात्वात् । तत्र कृत्यर्थकारुण्यात्तद्विरहेण कृतश्च कर्तृकर्मवाचकत्वेन
 कृत्यर्थकताविरहात् । यदि च-कर्तृकृत कृतावेव शक्तिर्न तु विशिष्टे,
 शक्ते त्यादौ त्वाभ्यर्थकतायाः कृत कृतत्वेन तत्र कृत्यन्वयादेव कर्तृत्वम्
 सम्भगादित्युच्यते । तथापि कर्मकृत कृत्यर्थत्वमप्रसक्तमेव । उक्तपत्य-
 यस्य क चित्कर्तृवाचकत्वे ऽपि 'चैत्रेण पात्रः', दुष्पचक्षेत्रेणौदनः,
 चैत्रेणौदनस्य पात्र' इत्यादौ कृता न कृतिबोधकत्वात्तस्मिन् तत्र कृति-
 बोधानुरोधेन तृतीयायाः कृतिवाचकत्वमावश्यकम् । एव च 'चैत्रेण
 पच्यत' इत्यादावपि तृतीयैव कृतिरुच्यते । तत्र चैत्रादेः सम्बन्ध
 एवाधेयत्वमित्यत एव निर्वाहे कृतावाधेयत्वस्य विशेषणतया भानोपगम-
 स्यानुचितत्वात् । तथा सति तत्समस्तस्यापि विषयताकल्पनाधिक्यात्
 सादृश्यान्वयज्ञानपटितद्यान्दसामान्यामधिकोपस्थितिनिवेधेन च गौरवात् ।

अथ तत्र कृतस्तृतीयार्थतोपगमे 'चैत्रेण पच्यते न मैत्रेण' इत्यादौ तृतीयान्तार्थ-
 मैत्रीयकृतोरभावः पात्रे ऽन्वेतीत्युपेयम् । तस्याश्च समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावो
 मैत्रकर्तृकपात्रे ऽपीत्यभिप्रायः । जन्यतायाश्च व्युत्पन्नियामकतया तत्सम्बन्धा-
 वच्छिन्नाभावः प्रतिद्वयमेव न । मैत्रकर्तृकपात्रकर्मत्वाभावस्य कर्मणि
 तण्डुलादौ प्रतीतिश्च कर्मवाचकपदासमभिव्याहारस्थले दुर्घटा । आधेयत्वस्य
 तृतीयार्थत्वे चाधेयत्वाभावबोध एव कृतावङ्गीक्रियते । न च तथा सति
 मैत्रचैत्रोभयकर्तृकपात्रस्थले चैत्रीयपात्रकृतौ मैत्रकृतित्वाभावसत्त्वात् 'मैत्रेण
 पच्यत' इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, 'मैत्रेण न पच्यत' इत्यतः
 वर्तमानपात्रानुबूलकृतित्वावच्छेदेन मैत्रकृतित्वाभावबोधनात्, उक्तस्थले
 च तादृशकृतित्वसामानाधिकरण्येन मैत्रकृतित्वसत्त्वात्तादृशवाक्याप्रामाण्यात् ।
 वर्तमानत्वस्य कृतिविशेषणतया च 'चैत्रेण पच्यते ऽपच्यत न तु पच्यत'
 इत्युपपद्यते, क्रियाविशेषस्य तथात्वात् । यदा मैत्रेणान्यत्रिक्रियते न तु
 पच्यते, तदा 'मैत्रेण न पच्यत' इति प्रयोगश्च । न चाख्यातेन कालस्य
 कृतिविशेषणतया बोधनात्कालविशेषविशेषितकृतित्वस्यान्वयितावच्छेदकतया
 तदवच्छेदेन नञाऽभावः शक्या बोधयितुम्, न तु कालक्रियाविशेषोभयविशेषित-

कृतित्वावच्छेदेन कर्मप्रत्ययस्थले, क्रियायाः कृतिविशेषणत्वाभावेन तद्वर्धितं
 धर्मस्यान्वयितावच्छेदकत्वाभावादिति वाच्यम्; क्रियाविशेषणधटितधर्मस्या
 प्ययितानवच्छेदकत्वे ऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टविशेषणताया अभावसर्ग
 तया भानसम्भवेन शमञ्जस्यात् । न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव
 विशेषणसम्बन्धे भासत इति नियमः । तथा सति 'शरदि पुण्यन्ति
 सप्तच्छदा' इत्यादौ सप्तच्छदपुण्योत्पत्तित्वादेः शरद्वृत्तित्वाद्यन्वयितानवच्छेदक-
 तया आप्त्वातान्तप्रतिपाद्यतावच्छेदकपुण्योत्पत्तित्वाद्यवच्छेदेन च शरद्वृत्तित्वा-
 न्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयानुपपत्तेः । अन्वयेतावच्छेदकसामानाधिकरण्य-
 मत्रेण च तदन्वयोपगमे 'शरदि पुण्यन्ति सप्तच्छदाः, शरदि पुण्यन्ति
 ध्वम्का' इत्यविशेषेण प्रयोगापत्तिः । यदि च तत्र शरत्सम्बन्धः सप्त-
 च्छदविशेषणतया भासते न पुनराख्यातार्थे धातुमात्रार्थे वा पुण्योत्पत्तौ,
 अत एव तत्र कारकविभक्तिरूपसप्तम्यनुपपत्त्या कालरूपविशेषणपदोत्तर स्वा-
 तन्म्येन सप्तमी शर्वपर्मणा अनुशिष्टा । एव च क्रियानिमित्तत्वरूपकारक-
 त्वगर्मकर्तृत्वस्याख्यातार्थत्वेन पुण्योत्पत्तिनिमित्तत्वरूपाख्यातान्तार्थस्य विशिष्टा-
 न्वयानुपपत्तेन शरत्सम्बन्धेष्वन्वय उपपन्नस्य इति कारकावस्थाख्यातार्थत्वा-
 नुपगमे ऽपि "शीतलं सरो ऽवगादवतो निदापनुत्तं व्यपैती" त्यादा-
 विबोदेषविशेषभाष्यमहिम्नोद्देश्यविशेषणेन शरत्सम्बन्धेन विधेयभूतपुण्योत्पत्तेः प्र-
 योज्यप्रयोजकभावस्य संसर्गमर्शदया भानमौत्सर्गिकमिति ध्वम्कादिपुण्योत्पत्तौ
 शरत्सम्बन्धनिमित्तकत्वाभावाप्रतीतिप्रसङ्ग इत्युक्तश्लोकेऽवच्छेदकावच्छेदेनान्वयं

भावात् । न चावच्छेदकवच्छिन्नत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणशे भानमसम्भवदुक्तिकम्, 'घटो द्रव्य' मित्यादौ घटत्वावच्छेदेन द्रव्यत्वं विमलबुद्धौ द्रव्यत्वादिविशेषणस्य स्वरूपत एव भानादिति वाच्यम्; तादृशशब्दबोधे द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवाऽभेदसम्भवेन विशेषणत्वात् । घटत्वादिविशिष्टे द्रव्यत्वादिविशेषणकतादृशप्रत्यक्षेऽवच्छेदकावच्छिन्नत्वभावनुपगमे क्षतिविरहात् । तथा च 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यादौ पाककृतित्वस्यान्ययितानवच्छेदकत्वेऽपि अर्थलभ्यतादृशवर्मावच्छिन्नत्वस्य सप्तगौशे भान निराशमभेदेति चेन्न,

'मैत्रेण न पक्व' इत्यादौ कृतौ मैत्रादिवृत्तित्वाभावबोधोपासम्भवेन कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थता स्वीकृत्य क्रियाया मैत्रादिकृतित्वन्यत्वाभावबोधस्य अधस्यमुपगतं यतया 'मैत्रेण न पच्यते' इत्यादावपि तद्व्योधापगमेन सामञ्जस्यात् । न च यदा मैत्रं मुक्तस्तदा 'मैत्रेण पच्यते' तु पच्यते' इति प्रयागानुपपत्तिः, मैत्रादिवृत्तिवर्तमानकृतेरपमिदृश्या तादृशकृतिरयत्वाभावाप्रत्यायनासम्भवात्, वर्तमानत्वाविशेषिततदीयकृतिजन्यताभावात् न च बाधितत्वादिति वाच्यम्, आख्यातार्थवर्तमानत्वादेर्नान्यमपि व्याहारस्थलेऽभवात्तद्व्याख्यातव्यस्य व्युत्पत्त्यत्वात् । अन्यथा 'विनष्टघट न पश्यती' त्यादौ तादृशघटकर्मकवर्तमानदर्शनाद्यप्रसिद्ध्याऽन्यव्योधानुपपत्तेः । प्रकृते च मैत्रीयवर्तमानकृत्यप्रसिद्ध्यापि वर्तमानकालावच्छिन्नतत्त्वमत्वाभावात्स्यैव पाके प्रतीत्या सामञ्जस्यात् । पाकत्वाद्यवच्छेदेनैव मैत्रादिवर्तुक्त्याभावबोधोपगमांमैत्रादिवर्तुक्त्याकदाशायामन्यवर्तुक्त्यापाके मैत्रादिवर्तुक्त्याभावसत्त्वेऽपि 'न पच्यते मैत्रेण' इत्यादयो न प्रयोगाः । यत्र मैत्रेणादन पच्यते न तु तेमनम्, तत्र 'मैत्रेण न पच्यते तेमन' मित्यादिप्रयोगनिर्वादाय तेमनपाकत्वाद्यवच्छेदेनैवाभावावयवोप उपागम्यते, न ॥ शुद्धपाकत्वाद्यवच्छेदेन, बाधितत्वात् । यथा च तेन रूपेण शब्दादनुपस्थितावपि तदवच्छेदेनान्यव्योधानिर्वाहस्तथोपपादितमाधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वमिति नैव ।

'घटेन न पच्यते' इत्यादयः प्रयोगा 'आकाशं न पश्यती' त्यादिप्रयोगसमानयोगक्षेमा एव सन्त्य । अचतनस्य काष्ठस्यास्यादेरपि कर्तृत्वविषयता

‘काष्ठ पचति, स्थाली पचती’ त्यादिवत् ‘काष्ठेन पच्यते स्थाल्या पच्यत’ इति प्रयोगात् । तत्र व्यापाररूपे कर्तृत्वे तत्रान्यत्वरूपे तत्कर्तृत्वे वा तृतीयाया लक्षणा । एष ‘चैवेण ज्ञापते, हृष्यते, गम्यते’ इत्यादावाश्रयत्वरूपे कर्तृत्वे आश्रयत्वरूपे कर्तृभवे वा, ‘नश्यते घटेने’ त्यादौ प्रतियोगित्वरूपे कर्तृत्वे अनुयोगित्वरूपे कर्तृमत्त्वे वा लक्षणा । कर्तृपदमपि व्यापारादिमत्त्वचेतनादौ भाक्तमव, अचेतनादौ स्वरसत. कर्तृपदाप्रयोगात् । अत एव च कृजो यत्तवाचकत्वम् ।

न च यत्तवत एव कर्तृपदार्थत्वे “कर्तृकरणशेस्तृतीया” इत्यादौ कर्तृपदस्य मुख्याधेययोगे युक्तिविरहात् अचेतन ॥ काष्ठादिवाचकपदयोगे कर्तृप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; सूत्रस्थकर्तृपदानां “स्वतन्त्र कर्ते” इति सूत्रकृपरिभाषित कर्तृपरत्वात् । अन्यथा तत्प्रणयनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । स्वतन्त्रत्वं च कारकान्त व्यापारानधीनत्वे सति कारकत्वम् । ‘काष्ठं पचती’ त्यादौ स्वातन्त्र्यविवक्षया काष्ठोदे कर्तृवम् ।

न च स्वातन्त्र्यविवक्षणेऽपि पुरुषव्यापाराधीनक्रियानुकूलव्यापारवतामेवाभ्यव्यापारानधीनक्रियानुकूलव्यापारवत्वरूपस्य स्वातन्त्र्यस्य वास्तविकस्याभावात् तद्गोचरविभक्तीनामप्रामाण्यं दुरारमेयेति वाच्यम्, समभिव्याहृतक्रियाकारणान्त व्यापारानधीनतत्क्रियानुकूलव्यापारस्यैव तत्क्रियानाचकपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थत्वात् । अनधीनान्तविशेषणप्रयोगेन च, ‘चैव काष्ठे, स्थाल्या पचती’ त्यादिस्थल ‘चैव स्थाली काष्ठानि पचती’ इति प्रयोगास्तिगणम् । यतः च ‘चैव पचति काष्ठं पचती’ त्यादौ समभिव्याहृतकारणान्तराप्रतिद्वन्द्वशानधीनान्तराशेषणं न प्रतीयते एव, तन्निर्वाहं तत्र लभ्यते. न्यत यत्तवत्तरवत्त्वात् । विशिष्टानयनशक्त्या विशेषणानि विषयशेषजननात् ।

न च ‘चैव. चैवेण पचयती’ त्यादौ हेतुकर्तृसमभिव्यापारस्थले कर्तारं तृतीयानुवर्तितं, कर्तृव्यापारस्य समभिव्याहृतहेतुव्यापाराधीनं ग

दिति वाच्यम् ; तत्त एतन्तप्रतिपाद्यपाचनादिक्रियायामेव हेतो कारकतया स्वतन्त्रकर्तृव्यापारस्य च व्यादिक्रियाया कारकान्तरव्यापारानधीनत्वात् । स्वतन्त्रप्रयु-
जानस्य पुनो व्यापारमण्डुलकयणादिवत्पाकादावन्यथासिद्धतया न कारण-
मिति पाकादिप्रयोजकव्यापारवत्त्वे ऽपि तस्य तत्क्रियाकारकत्वाभावात् ।
अत एव 'चैत्रे मेहेन पाचयती' त्यादौ 'चैत्र पचती' ति न
प्रयोगः ।

न च 'पञ्चमिहलैः कर्षति गृही' इत्यादौ भूमिलेखनरूपदृष्ट्यादिप्र-
याया स्वतन्त्रकर्तृन् प्रयुजानस्य गृहिणो व्यापारस्य दर्शितयुक्त्या लकारा-
दिना ऽभिधानात्प्रभव इति 'कर्षती' ति न स्यात्, 'कर्षयती' ति च
स्यादिति वाच्यम् ; तत्त कृते. प्रतिविधानार्थत्वात् । उक्तं च—

“यजका यजन्तीति—यजिह्वि-प्रक्षेपार्थः ।

पञ्चमिहलैः कर्षती ति—कृषि. प्रतिविधानार्थः” इति ।

यजिह्वि-प्रक्षेपार्थे मुख्यतया तत्त च यज-
मानस्यैव कर्तृत्वा इति. प्रक्षेपरूपलक्ष्यार्थपरत्वं दर्शितम् । तत्त च ऋत्वि-
जामेव स्यात्-व्यम् । होतृत्वज्ञापि इति.प्रक्षेप एव दुधातेरर्थो न तु
तादृशफलावच्छिन्नस्याग । तथा सति ऋत्विजस्तत्र स्वतन्त्रकर्तृत्वाविरहेण
होतृपदेन प्रतिपादनात्प्रभावात् । धात्वर्थतावच्छेदकफलकर्तृत्वमेव कर्तृत्वस्य
येन प्रतिपाद्यत इति ऋत्विजि होतृत्वव्यवहारो न यद्वरि । अतः प्रति-
प्रहीतृव्यापारो न स्वतन्त्रजनकः, तथा सति तत्र दातृत्वव्यवहारोपेत्यति तु
जीमूतपादन ।

अथास्तु 'चैत्रेण मेहेन पाचयती' इत्यादौ स्वतन्त्रव्यापारस्य ह्यु-
कर्तृ व्यापाराधीनत्वे ऽपि दर्शितयुक्त्या तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वान्वाहः, तथापि
तदाचक्षपदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिः, कर्तृत्वस्य निष्प्रत्ययेनाभिधानादिति चेन्न;
कर्तृत्वनिर्वाहकस्यासम्भवेन पाकादिव्यापारो हेतुर्कर्तृ व्यापारस्य निजार्थत्वेन स्वत-
न्त्रकर्तृत्वस्य निजानभिधानात् । कर्तृरूपस्यावच्छिन्नस्य तादृशव्यापारस्य
निजपंतामतेऽपि आश्रयोपरणस्य कर्तृत्वस्याऽन्वयो मानानिर्वाहणं कर्तुरनभिधाना-

तृतीयोपपत्ति । आख्यातस्य धर्मवाचकत्वे ऽपि कृतिविशिष्टबोधकत्वरूपस्य कर्त्रभिधानस्याशङ्कतत्वात् 'चेत्त पञ्चमी' त्यादौ न तृतीया ।

न चैव मुख्यविशेष्यतया कृतिबोधकत्वरूपस्य कर्त्रभिधानस्य विवक्षाया चैत्रेण पञ्चमीति स्वादिति चान्यम्, आभयातिरिक्ताशे ऽविशेषणतया कृतिबोधनस्यैव कर्त्रभिधानरूपत्वात् । तथा तदभिधानं च लङ्कृतद्वितसमासानामेव । अत एव तैरेवाभिधानं कृत्तिकृता विवृतम् ।

इदं त्ववधेयम्—यद्यपि स्वतन्त्राभ्यापारमान एव तृतीयादेस्तुशासनम्, तथापि लाघवात्कृतिरूप एव कर्तृत्वे तृतीयादे शक्तिः । अनेतनभ्यापारे निरुद्धलक्षणैव । अनुशासनस्यानादितात्पर्यमात्रमाहकत्वात् लाघवसहकृतस्यैव तादृशतात्पर्यस्य शक्तिकल्पकरत्वात् भ्यापारे तत्सत्त्वे ऽपि गौरवेण शक्य सिद्धे । एव च कर्तृत्वरूपकृतिबोधस्थले कारकांतरभ्यापारानधीनत्वं न प्रतापयति इति तदन्तर्भावेन शक्तिकल्पने मानभावात् । व्यापारलाक्षणिकेन कर्तृप्रत्ययेन लक्षणया तदन्तर्भावेन भ्यापारबोधनादेश पूर्वोक्तप्रसङ्गवारणात् । अन्यथा तदन्तर्भावेन कृतिशक्त्यापि तादृशप्रसङ्गस्य दुर्वा इत्यादिति ।

'घटो जायते, ओदनं सिद्धयती' त्यादौ सत्कारणवाद विद्वेषिणा नैयायिकानां कारकत्वं कर्तृत्वं च घटोदनादेर्यथाभुतयुक्तानुसारणं दुष्प्रपादमव, मुख्यं च क्रियाकर्तृत्वम्, न क्रियानुत्पत्तिकृतिमान्नम् । एकक्रियाविषयक कृतितो यत्त नान्तरीयक्रियास्तरनिर्वाहकत्वात् तत्कृतिमतस्तत्क्रियाकर्तृत्वाभावात् । अत एव 'मत्तो भूतं न तु मया कृतं' मिति व्यपदेश इति । किन्तु तत्क्रियाविषयकत्वं सात तदनुकूलं या कृतिस्तदेव तत्कर्तृत्वम् । अ योद्देशेन नाराचक्षेपाद्यन्तर्ज्ञाद्यवधस्तत्र मरणानुकूलस्य नाराचक्षेपरूपभ्यापारस्य कृतिविषयत्वे ऽपि ब्राह्मणमरणानुकूलभ्यापारत्वेन तस्यान्नाभसदित्यात्तेन रूपेण कृतिरिष्यत्व न तादृशव्यापारस्येति ब्राह्मणवधत्वेन कर्तृत्वं न तादृशभ्यापारकर्तृत्वमिति न तस्य सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् । अत एव सम्पूर्णप्रायश्चित्तप्रयोगस्य च कर्तृत्वान्नस्य लक्ष्यतमिप्रायेण दिग्गताग्ने मणिहता मरणोद्देशनानुशील-

मानत्वाऽऽहृष्टाद्वारकत्वविशेषणयोः स्थापनमिति मिश्राभिधानसङ्घति । मरणोद्देशेनानुप्राप्यमानस्य व्यापारस्यावश्यं मरणानुसूक्तव्यापारत्वेन प्रतिपद्यितुं तादृशविशेषणस्य विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाह्यत्वात्तद्विशेषणवतो व्यापारस्य नियमन लक्ष्यत्वात्, तन्मूल्यस्य चाऽलक्ष्यत्वनिवृत्त्यात् ।

अथ मरणोद्देशेनानुप्राप्यमानस्यापि व्यापारस्य यच्च स्वङ्गाभिधानात्तादृशविशेषणसाधनत्वकृतिसाध्यत्वविशेषणता न तु मरणानुसूक्तत्वविशेषणतादूपात्, तन्न न मरणानुसूक्तत्वनिर्वाहकविशेषणी कृतिसिद्धतादृशव्यापारकर्तृत्वं यच्चतद्विशिष्टकर्तृत्वमिति कथमुक्तविशेषणस्य विशिष्टकर्तृत्वनिर्वाहकत्वम् ? यदि च मरणोद्देशेनानुप्राप्यमानत्वमिच्छस्य मरणानुसूक्तत्वेन कृतिविषयत्वमेवाऽर्थ इत्युपेयते, तदा व्यापारे तादृशविशेषणस्य तत्कर्तारि विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाहकत्वे ऽप्युक्तस्थले स्वङ्गाभिधानादौ तादृशलक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारैव । तच्च सम्पूर्णप्रायश्चित्तस्य निर्विघादतया लक्ष्यताया अपेक्षकत्वात् । न च विशेषणीभूतत्वनिष्ठोद्देश्यताकथनविषयताभिरूपकत्वे सति व्यापारनिष्ठसाध्यता-रूपविषयतानिरूपकत्वमेव विशिष्टविषयकत्वं कुतश्चिदुपदर्शितस्थले ऽनुसूक्ततासम्बन्धेन मरणनैतिशब्दस्य साध्यत्वरूपकृतियविषयताकलेखकताविरहो ऽपि न विशिष्टकर्तृत्वानिर्वाह इति मरणोद्देशेनानुप्राप्यमानस्य मरणकामना-धीनकृतियविषयत्वरूपत्वेति वाच्यम्, 'ब्राह्मणं न ह-या' दित्यादौ भात्वर्थतान्तेदकस्य मरणस्य रोहिण्यकत्वसम्बन्धेन कृतावन्त्यपराभय एव निरुक्तविशिष्टकर्तृत्वस्य निषेधविधिप्रियत्वसम्भवात् । व्यापारविशेषणनयनस्वितरस्य कृत्यस्य विशेषणतया जन्मवस्य व्युत्पत्तिविषयत्वात् ।

अथ मरणोपलक्षितव्यापारकर्तृत्वस्य तादृशनिर्वाहविषयत्वे ऽपि सति, अन्योद्देशेन नाप्यक्षेपस्यापि ब्राह्मणमरणोपपादकस्य मरणसाधनत्वात् । परं तु मरणप्रायश्चित्तनिषेधेव तदविषयकत्वमुपपादनीयम्, सच्च मरणोद्देशेन तदनुसूक्तव्यापार कर्तृत्ववाचकस्य शब्दस्य तद्विधावन्त-र्भावोपपत्त इति चेत्, एवम् । ब्राह्मणमरणकामनया यत् न तन्मरणा-

अन्यथासिद्धत्वात् । मरणोपलक्षितान्यकर्तृकसङ्गाभिधातादिरूपवैरित्थं प्रत्येन
 श्येनस्य हेतुताया वेदेन बोधितं वात् । क्रियाजन्यकार्ये तत्क्रियानुकूलज्ञातहेतु-
 ताया नियमे ऽपि सङ्गाभिधातादेवेव श्येन कृतहेतुत्वात् । तथा चानिष्ट
 विदोपपन्नजनकतावच्छेदकप्रत्यासत्तिप्रविष्टमरणानुकूलत्व मरणजनकत्वमेव, न
 तु प्रयोजकत्वम्, अतो ऽदृष्टाद्वारकत्व न तत्र निवेशनीयम् । कारणत्व
 पर्यन्तनिवेशालाभायैव वा तदुपादानम् । याद च विशिष्टान्वयपरताया वेदे
 औत्सर्गिकत्वेन वधसाधनताशेषकभुत्या विशेषणीभूतमरणसाधनताः श्येन
 स्य प्रत्यास्यते, तदापि श्येनानुकूलकृतेमरणसाधनत्वमप्रामाणिकमेव । क्रि-
 याजनककृतेस्तज्ज-यजनकतानियमस्याप्रामाणिकत्वात् । अथाश्वेदेशेन नाराच
 क्षेपकर्तृविशिष्टविषयककृतिमत्वघटितविशिष्टकर्तृतायिरदे ऽपि यथाऽवध
 ज-यपापप्रायश्चित्त तथा श्येनकर्तृविशिष्टाकर्तृत्वात्पापार्द्धस्यावश्यकत्वादवलय-
 दनिष्ठाननुगन्धित्ववाधो दुर्वार एवेति चेन्न, अकामकृतेऽप्यर्धप्रायश्चित्त
 स्मरणं मरणावच्छिन्नवापारस्य विषयतामन तर्भाव विशिष्टजनकज्ञातमाय
 सम्बन्धेन न्यूनपापे स्वतन्त्रहेतुत्वकक्षणात् तद्वत्त्वेन विशिष्टाकर्तृ
 श्येनकर्तृहिंसाजन्यपापानुपपत्तेः । न च लाघवेन मरणोपलक्षितवापार
 जनकत्वमेव प्रत्यासत्तिमध्ये निवेश्यतामिति वाच्यम्, अत्यर्धवाधापाददण्ड
 घबन्धाप्रयोजकत्वात् । वेदस्थले विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वे ऽपि श्येन
 स्य मरणजनकत्व विध्यर्थवाधप्रसङ्गेन मरणं प्रति श्येनस्यान्यथासिद्धताया
 एवोपगन्तव्यतया तस्य जनकतागर्भहिनस्यर्धतावच्छेदकरूपशून्यताया अपि
 एवपादत्वात् । न च यदि सङ्गाभिधातजनकदृष्टव्यवहितस्य श्येनस्य
 मरणे ऽन्यथासिद्धत्व तदा हतनकर्तृवापारो ऽपि तत्रान्यथासिद्ध स्यात् ।
 यच्च व्यापारो मरणे ऽव्यवहितसाधनम्, तत्र तद्वेद कृतिरेवान्यथासिद्धति,
 मरणकारणव्यापारकारणकृतिमत्त्वं न कस्यापि हेतु स्यादिति वाच्यम्,
 तन्मुलविभक्त्यादिरूपप्रत्यवहितस्यापि गुणादिप्रक्षेपस्य तत्करणदशाया पञ्च
 तीत्यादिव्यवहारानुरोधेन यथा ऽन्यथासिद्धत्व तथा सङ्गप्रक्षेपादिकर
 णदशाया हन्तीति व्यवदेशानुरोधेन तत्र व्यवहितस्यापि मरणे ऽन्यथा
 सिद्धत्वमवश्यमुपेयमिति सामञ्जस्यात् । तन्मुलकगणदशाया पञ्चतीत्या
 घभाववत् सङ्गादिनिष्ठाणदशाया हन्तीत्यव्यवहारात्तद्व्यापारो मरणे ऽन्य

यासिद्धतया न हिंसा । व्याघ्रमरणोद्देशेन कृतो यन्त्रार्पणादियथा तत्र
 दैवाद्गवादिमरणे ऽपि न हिंसारूपस्तथा न व्याघ्रादिहिंसारूपो ऽपि ।
 तत्करणदशाया हन्तीत्यप्रयोगात् । अतयात्वे ऽपि तन्मरणोद्देश्यवाद्दृष्टा
 द्वारकतन्मरणप्रयोजककृतिजन्यव्यापारस्यापि हिंसावत् पापजनकत्वादुक्तस्थले
 गोवधोभिषन्धाने गोवधप्रायश्चित्ताचरणमित्यवधेयम् ।

एव च 'चैत्र पचती' त्यादौ निषयतापटितकर्तृत्वबोधनिर्वाहार्थं
 यथा कृतौ पाकादेरुपचायकत्वरिपयित्वोभयसम्बन्धेनावय , रिपयिताया
 सम्बन्धत्वे ऽपि उपचायकत्वनिवेश आवश्यक , पाकाद्यनिष्पत्तिस्थले
 'पचति , * पश्यती' त्यादिप्रयोगस्य ग्रामाण्यधारकत्वात् , तथा 'चैत्रेण
 पच्यते' इत्यादावपि तृतीयार्थकृतेर्जन्यत्वाविपयित्वोभयसम्बन्धेनावयो बोध्य ।
 कृतिजन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे न-यत्वसम्बन्धस्य एव स्वरूपकविपरान्तर प्रवेश
 नीयम् । कृतिविपरसम्बन्धे वा तृतीयार्थ । स्वरूपकजन्यत्व विपर
 ताया सम्बन्धमप्ये ऽन्तर्भावनीयम् । 'काष्ठेन पचती' त्यादौ कर
 णत्वं तृतीयार्थ । तच्च व्यापारककारणत्वम् । व्यापारे कर्तृव्यापारा
 धीनत्वं नियेशनीयम् । अन्यथा कर्तृरपि करणतापत्त्या 'चैत्रेण
 पचति , काष्ठे चैत्रेण पचती' त्यादिप्रयोगापत्तेः । न च कर्तृभेदादि
 रूपव्यापारस्य तदावृत्त्यादिरूपव्यापाराधीनतया तद्विशेषणदाने ऽपि कर्तृ
 कारणत्वं दुर्धारमेवेति शङ्क्यम् , स्वभिन्नत्वेन कर्तृरिदृशणीयत्वात् । यौ
 केय पाकादित्रिधा चैत्रेण काष्ठदिना मैत्रेण तुषादिप्रक्षेपेण निष्पाद्यते ,
 तथा 'चैत्राशुमैत्रेण काष्ठे पचती' ति प्रसङ्गः समभिप्रायतत्त्वं
 व्यापाराधीनत्वस्य तत्तत्करणव्यापारे भानमुखगम्य वारणीय ।

न च समभिप्रायतत्त्वं तन्मार्गेण तृतीयार्थत्वे कर्तृसमभिप्रायद्वारस्थले
 करणे तृतीयाया अप्रयोगापत्तिरिति शङ्क्यम् , तथापि 'देतो' इति सूत्रेण
 हेतुनामापार्थक्यतृतीयसम्भवनं , " घनेन पुं विप्रया यत् " इत्यादि
 यत् न हि ता करण तृतीया त्रिपायोगाभावात् । न नैवमुक्तं

स्ये 'चैनस्तुपेण पचती' ति प्रयोगस्य 'हेता' विति सूत्रवत्तादापचादिष्टा-
पत्ति विनोत्तरामावात्समभिव्याहृतकर्त्तृन्तर्भावस्य करणे स्वतन्त्रतृतीयानुशासन-
स्यैव वा वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, उक्तस्थले पाके तुपदेतुक्त्वाभावनापेऽपि
'चैनस्तुपेण न पचति किन्तु दारुणैवे' ति प्रयोगोपपत्तये समभिव्याहृतकर्त्त-
न्तर्भावेण तृतीयायाः शक्तिकल्पनाया आवश्यकत्वात्, तद्माहकतयैव कैरेण
तृतीयानुशासनस्यावश्यकत्वात् ।

"शरैः श्यातितपसोऽय" मित्यादौ तृतीयाया कारकविभक्तित्व एव
तदर्थाभिप्रायकस्यातितादिपदेन समासस्य साधुतानिर्वाहाच्च । न च तृतीयाया
समभिव्याहृतकर्त्तृन्तर्भावेण करणत्वात्तत्वे तत्र समभिव्याहृतकर्त्तृभावाद् अ-
कारकविभक्तित्व करणे तृतीयानुशासने ऽपि दुर्वारमेवेति वाच्यम्, एत-
दनुपपेक्षेन तत्र कर्तुरभ्याहारणीयत्वात् ।

परंतुतः समभिव्याहृतकर्तृव्यापाराधीनत्वे व्यापारवत्कारणत्वे च तृतीया-
याः शक्तिरूपम्, कर्त्तृसमभिव्याहारस्ये व्यापारवत्कारणत्वमात्रं मती-
यते, कर्तृसमभिव्याहारस्ये च व्यापारे तद्व्यापराधीनत्वमपीति सामञ्ज-
स्यम् । एव हेतुनिष्ठतृतीयायाः "अकर्तृपूर्ण" इत्यनेन बाधनात्करणत्व-
विवक्षाया 'धनवता ऋणेन बद्धोऽय' मित्यत्र तृतीयाया उपपत्तये करणे
तृतीयानुशासनस्यावश्यकता । कारणत्व च फलोपपन्नतारूपधेयं करणताघ-
कम्, अन्यथा कुठारादिकरणकन्धिदादौ दातादेरपि स्वरूपयोग्यतया
करणत्वापत्तेः । लिङ्गज्ञानस्यानुमितिकरणतामते 'धूमेन वाह्मनुमिनोमी'
त्यादौ धूमादिपदं तज्ज्ञानपरम् । व्याप्तिविशिष्टहेतुशक्तस्य व्यापारकदि-
शिष्टवैशिष्ट्यावगाही परामर्शः । स चात्ममनोबोमादिरूपानुमातृपुरुषव्याप-
राधीन इति तस्य निरूपकत्वमवधारितमेव । धूमादित्त्वं कवद्गुणमितौ
यत् लिङ्गान्तराद् घटादिमानं तत्र 'धूमेन घटमनुमिनोमी' ति न प्रयोगः ।
अव्ययितापच्छेदकत्रिप्रेषकानुमितित्वावच्छेदेनैवान्वयितावच्छेदकधूमादिविषय-
कज्ञानत्वावच्छिन्नत्वेन मासमानस्य करणत्वस्य निरूपकत्वमानोपगमात् ।
निरूपकत्वं तु करणतामात्रस्य तृतीयार्थतावादिना प्राचा मते सङ्गम्, ।

नव्यमते तु करणतानिरूपकत्वस्यैव नवमार्गभावे प्रतियोगित्वेनान्वयानुरोधोद्भात्तविर-
यन्तस्य तृतीयार्थतया प्रकार एवेत्यन्यदेतत् ।

परे तु—लिङ्गज्ञानस्य करणत्वेऽपि 'धूमेन बह्निमनुमिनोमि' त्यादौ धूमा-
दिपद मुख्यार्थपरमेन, 'हेता' विति सूत्रेण तत्र तृतीया, हेतुत्वस्य कार-
णतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वरूपस्य तत्र विवक्षितत्वात् । जनकज्ञानविष-
यधूमादेश्चाश्रुमिति कारणतवच्छेदकतया प्रयोजकत्वमक्षतमेव । उक्तसमूहाल-
म्बनस्थले ऽतिप्रसङ्गश्च बह्निविधेयकानुमितिन्वावच्छेदेन प्रयोजकतानिरूपक-
त्वभानाम्युपगमेन वारणीय । यस्तुतो जनकतावच्छेदकनिष्ठप्रयोजकतानि
रूपकत्वं कार्यस्यैव कार्यतावच्छेदकस्याप्यक्षतम्, प्रतीतिसाक्षिक च । तथा
चानुमितिविशेषणतत्तद्विधेयकत्वरूपमुक्तार्थ एव तृतीयार्थावय उपगम्यते ।
समूहालम्बनानुमितिनिष्ठघटादिविधेयकत्वस्य धूमाद्यप्रयोज्यतया नोक्तातिप्रस-
ङ्गः । 'धूमेन बह्निमनुमिनोमि न घटेने' त्यादारनुमितौ घटादिप्रयोज्यत्वा-
भाधो नास्वेति । अपि तु ननोऽसत्त्वे प्रतिभोग्यन्वयित्वं यत्र तत्र बह्व्या
दिविधेयकत्वं एव, अतो यत्र धूमादिलिङ्गक बह्व्यनुमितौ घटादिरूपलि-
ङ्गाधीन द्रव्यत्वादिभानं तत्र 'धूमेन बह्निमनुमिनोमि, न घटेने' ति
प्रयोगोपपत्तिः । समूहालम्बनरूपतादृशानुमितौ घटादिरूपलिङ्गप्रयोज्यत्वाभा-
वस्याऽप्यत्रे ऽपि बह्व्यादिविधेयकत्वे तदवस्थात् । न ह्यनुमितानपि
द्रव्यत्वादिविधेयत्वान्निष्ठस्य घटादिलिङ्गप्रयोज्यत्वस्य बह्व्यादाविधेयक-
त्वान्च्छेदेनाभासो बोध्यत इति सम्भवति, प्रयोज्यताया व्याप्यवृत्तित्वे निरहात् ।
एतेन अनुमितौ धूमादिलिङ्गज्ञानकरणकत्वं तृतीयया प्रत्याप्यते, करण एव
तृतीयोक्तमिति मतं प्रयुक्तम्, उक्तस्थले ऽनुमितौ नवमार्गव्यपयोग्य-
ताया अनुवर्तते । बह्व्यादिविधेयकत्वे धूमादिज्ञानरूपकरणजन्यमावच्छेद-
कत्वतदभासो तृतीयान्ततत्त्वमार्गवाद्गतनष्ट्या प्रत्याप्यते इत्यपि न सत् ।
कारकनिवक्तव्यस्य क्रियातिरिक्तेऽनन्वयात् । न च उक्तस्थले बह्व्या-
दिविधेयकत्वान्च्छेदेन घटादिरूपलिङ्गज्ञानजन्यतायदनुमितिमन्वाभावात् । पुनर-
निष्टो नप्रा प्रत्याप्यते, तदवस्थानुमितिर्प्रादौ बह्व्यादिलिङ्गप्रयोज्यत्वमदश यो
प्रतिर्द्धति माभ्यम्, 'धूमेन बह्व्यनुमानमिदं न घटेने' त्यादारनुमि-
तौ नवमार्गव्यपयोग्यतायदनुवर्तते ।

‘पर्वतो धूमेन वह्निमा’ नित्यादौ क्रियायोगाभावादेतुतृतीयैव, तत्र शापकज्ञानविषयत्वरूप हेतुत्व ज्ञानज्ञाप्यत्वरूप वा हेतुमत्त्व तृतीयार्थः । हेतुशब्दो यद्यपि कारणपर्यायो न तु शापकपर्यायस्तथापि ‘हेता’ इति गुणपदेतुपद न समभिव्याहृतनिरूपितहेतुतामात्रपरम्, अपि तु समभिव्याहृततज्ज्ञानान्यतरनिरूपितहेतुतापरमवेति समभिव्याहृतवह्न्यादिज्ञानहेतुज्ञानविषयधूमादिपदादपि तृतीया सत्स्वेषानुशिष्यते । गुणहेतौ पञ्चम्या विकल्पेन विभापकज्ञानान्तरमन्वयतरनिरूपितहेतुताविषयकमेव, अतो जाड्यादृशदो जाड्येन चेत्यत्र जाड्यस्य हेतुताबद्धमाद्रहिमान् धूमेन चेत्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिज्ञानहेतुता प्रतीयते । हेतुत्व च पूर्वोक्त प्रयोजकत्वमेव । गुणपद च न चतुर्विधतिपरम्, धूमादिहेतौ तत्त्वासम्भवात् । न च तत्र धूमादिपदतज्ज्ञानपरमेयेति सादृशगुणत्वमेव वह्न्यादिहेतोरिति वाच्यम्, तत्र धूमादिपदस्य ज्ञानलाक्षणिकत्वे ऽपि ‘अज्ञानादृशद’ इत्यादावभावरूपरन्धादिहेतोस्तथास्वासम्भवात् । नापि धर्ममात्रपरम्, गगनादेरपि कालिकसम्बन्धेन धर्मतदाऽऽवर्तकत्वात् । समवायादिना धर्मत्व चाभावाच्चसमाहकम् । नापि द्रव्याभितत्त्वम्, ‘सत्तावान् गुणत्वा’ इत्यादौ पञ्चम्यन्तरालाक्षणीकत्वपक्षे पञ्चम्यनुपपत्तेः । किन्तु कार्यस्य ज्ञाप्यस्य वाऽऽभये आभितत्त्वम् । जाड्यादेः स्वप्रयोज्यरन्धाभये धूमादेश्च स्वज्ञाप्यवह्न्याद्याभये आभितत्त्वाद् गुणत्वम् । हेतौ तद्विशेषणप्रयोजनं च, ‘पितुः पौण्ड्रत्वेन पुत्र आहूतः’ ‘धूमस्य स्वस्तिन् सन्नेन पर्वतो वह्निमा’ नित्यादौ पञ्चमीवारणम् । शापकत्व च तज्ज्ञानजनकप्रमाविषयत्वम्, ज्ञाप्यत्वमपि प्रमात्र-मज्ञानविषयत्वम् । अन्यो वह्न्यादेर्व्याप्यताभ्रमेण धूमादिशापकत्वसत्त्वे ऽपि ‘वह्निना वह्नेर्वा धूमवानय’ नित्यादयो न प्रयोगाः ।

प्रमालं च ‘वायुद्रुमभितत्वरूप विवक्षणीयम्, तेन ‘धूम एवाप्यो वह्नि’ इत्यादिज्ञानस्य बद्धित्वाद्यधो प्रमात्वमादाय नोत्तार्तिप्रसङ्गः । द्रव्यत्वादेः प्रमेयत्ववच्छिन्नवह्न्यादिशापकत्वे ऽपि विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना बद्धित्वाच्चच्छिन्नशापकत्वे ऽपि च ‘पर्वतो वह्निमान् द्रव्यत्वाद् द्रव्यत्वेन ये’ इत्यादिर्न प्रयोगः । जन्वनितावच्छेदकवह्नित्वद्रव्यत्वत्वादि-

ना शाप्यज्ञापकभावस्य तृतीयादिना बोधनात् तत्र तेन रूपेण शाप्य-
ज्ञापकभावविरहात् ।

एवं शाप्यबहुधादिमत्त्वान्वयितावच्छेदकपर्वतत्वावच्छिन्नाद्ये शापकत्व
शाप्यत्व वा प्रतीयत इत्यापि नियमः , तेन 'पर्वतो बहिमान् महानस-
त्वात्तेन वे' त्यादयो न प्रयोगाः ।

अत्रेदमवधेयम् ; 'पर्वतो बहिमान् धूमाल् द्रव्यत्वान्नापि महान-
सत्वा' दित्यादौ नञा बहुधादौ द्रव्यत्वमहानसत्त्वादित्थानशाप्यत्वाभावबोधने बाधः,
तत्र प्रमेयत्वादिना द्रव्यत्वादिज्ञानशाप्यत्वस्य महानसादौ महानसत्त्वादित्थान-
शाप्यत्वस्य च (सत्त्वेऽपि) सत्त्वात् बहित्त्वादिना द्रव्यत्वादिद्रव्यत्वस्य पर्वतादौ
महानसत्त्वादि शाप्यत्वस्य चाप्रसिद्ध्या नाभावप्रत्यायनसम्भव इति ज्ञानप्रयोज्यत्वं
ज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वरूप समभिध्याहृतपर्वतादिविशेष्यतानिरूपित विधेयत्व-
ञ्च विशकलित पञ्चम्यर्थः , विशिष्टलाभो ऽन्वयवलात् । एव चोक्त-
स्थले नञा विधेयतायां द्रव्यत्वमहानसत्त्वादित्थानप्रयोज्यत्वाभावः प्रत्या-
ख्यते । तत्प्रयोज्यत्व च प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नाविधेयताया प्रसिद्धम् । न
चैव 'पर्वतो बहिमान् न धूमा' दित्योदरपि प्रसङ्गः , धूमत्वाद्यव-
च्छिन्नविषयकज्ञानप्रयोज्यतत्त्वबहित्त्वाद्यवच्छिन्नविधेयताया बहुधादायबाधित-
त्वादिति वाच्यम् ; पर्वतादिविशेष्यतानिरूपितवहित्त्वाद्यवच्छिन्नविधेयतात्वावच्छे-
देन विधेयताया नञा ऽभावान्वयबोधोपगमात् । यत्र बहित्त्वाद्यवच्छिन्न-
विधेयतात्वमन्वयितावच्छेदक तत्रैव तदवच्छेदेनेतरान्वयः सम्भवति । अत्र
च बहित्स्वरवच्छिन्नत्वाविशेषित विधेयतात्वमेव तथेति कथं तदवच्छेदेनाभा-
धान्वय इति तु न शङ्क्यम् ; पञ्चम्याचर्यविधेयताया बहुधादौ बहित्त्वान्व-
यवच्छेदेनान्वयोपगमात्तदवच्छेदेन तदन्वये चावच्छेदकतद्रूपस्य तद्विशेषणाद्ये
धर्मिपारतन्वयेण प्रकारत्वात् । प्रकृते स्वरूपसम्बन्धरूपबहित्त्वाद्यवच्छिन्न-
त्वेन सहितस्य विधेयतात्वस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वात् । बहुधादिपदमेव
तदवच्छिन्नविधेयताशालिज्ञानपरम् तदुत्तरमनुवादप्रत्ययो विशेष्यतारूप-
सम्बन्धपर इति प्राचीनमते तु बहित्त्वान्वयवच्छिन्नविधेयतात्तरस्यान्वयितावच्छे-
दकत्वमविवादमेव । विधेयतायास्तत्तत्सम्बन्धान्वित्तन्नाविधेयतात्वेन पञ्चम्या-

यर्थत्वं स्वीकरणीयम् । तेन 'अयं जानाति, आत्मत्वाच्च द्रव्यत्वा' दित्यादौ विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाया प्रकृतविशेष्यतानिरूपितज्ञानविधेयताया द्रव्यत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वे ऽपि नावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्वया-
ऽयोज्यत्वम्, सम्बन्धविशेषावच्छिन्नविधेयतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छेदेना-
भाववस्त्ववधारणात् ।

एवं ज्ञानप्रयोज्यत्वप्रतिष्ठे ज्ञानमपि तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारकत्वं विशेषितमर्थः, तेन समवायेन हेतुत्वपरस्य 'अथ बद्धिमान् तद्रूपात्तु धूमा' इति प्रयोगस्य नायोज्यता । बद्धिविधेयताया सयोगेन धूम-
प्रकारकज्ञानप्रयोज्यत्व सत्त्वेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारता शालि-
ज्ञानप्रयोज्यतात्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यावधारणात् । सम्ब-
न्धानशेषप्रतिष्ठितधर्मस्थान्वयितावच्छेदकतया भाननिशामकं तु तात्पर्यमेव;
यह्मपादिविधेयताया व्याप्त्यादिषट्कभावादिविज्ञानप्रयोज्यत्वसत्त्वे ऽपि 'पर्वतो
बद्धिमानभावा' दित्यादिर्न प्रयोगे, मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारताया एव
नियेशनीयत्वादिति दिक् ।

'केन हेतुना, कस्मै हेतव' इत्यादौ विभक्तिभिर्हेतुताविशिष्टे
हेतुता बोधयितुं मशक्या पौनरुक्त्यादिति तु न शङ्क्यम् ।
हेतुशब्दस्य स्वरूपयोज्यपरत्वात्, विभक्तेः फलोपधानपरत्वात् । 'दण्ड-
वान् रक्तदण्डवा' इति तत् कार्यविशेषानुपरक्तहेतुताविशिष्टे कार्यविशेषो-
परक्तहेतुताबोधे ऽनाकार्थताविरहाच्च । न चाप्यवयवसम्भवे ऽपि हेतु-
शब्दप्रयोगवैयर्थ्यम्, फलोपधायकतालाभे स्वरूपयोज्यताया अर्थात्ताम-
सम्भवादिति वाच्यम्; विभक्तेरन्वयार्थताया अप्यन्वय दृष्टत्वाद्देतुतापर-
त्वनिश्चयार्थे तत्प्रयोगात् ।

१ सहाय्ययोगे ऽपि साहित्यप्रतियोगिवाचकपदात् तृतीया, "पुत्रेण
सहागत" इत्यादौ । अथ यदि सहशब्दार्थं समभिध्यादृतपदोपस्था-
प्यक्रियासमानकालीनक्रियान्वयित्वम्, तदन्वयित्वं च समभिध्यादृतक्रि-
याबोधकपदेन क्रियाया यादृश सम्बन्धः साहित्यान्वयिनि प्रत्याख्यते,
तादृशतत्सम्बन्ध एव, स च 'पुत्रेण' इत्यादौ कर्तृत्वम्, 'दत्ता

सहोदनो भुज्यत ' इत्यादौ कर्मत्वादिः तृतीयागोऽपि स एव सम्बन्धः,
 तथा च पुनर्कर्तृकागमनसमानकालीनागमनकर्तृत्व दधिकर्मक भोजनसमानका-
 लीनभोजनकर्मत्वादिक पुरुषोदनादौ तत्र तत्र प्रतीयते इत्युच्यते । तदा
 सहशब्देनैव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वबोधने क्रियापदवैयर्थ्यम् । द्विधा क्रियाभान-
 स्याऽनुपयुक्तत्वात् । क्रियान्वयिनि क्रियान्वयबोधस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेय-
 योरभेदेन निराकाङ्क्षतयाऽसम्भवाच्च । न च तत्तत्क्रियासमान-
 कालीनत्वमात्रं सहशब्दार्थः, तस्य च क्रियापदोपस्थापितक्रियायामेवा-
 न्वय इति क्रियापदसहितसहशब्दादेवोक्तयिदिष्टार्थलाभ इति न कस्यापि-
 वैयर्थ्यमिति वाच्यम्; एव सति 'पुत्रेण सहागत' इत्यादौ सहशब्दा-
 र्थस्य क्रियापदार्थान्वित्वेनान्वयसापेक्षतया तेन सह पुनश्चन्दस्य समासा-
 सम्भवेन 'सपुत्र' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः । न क्षत्र, समासे सहार्थस्य
 प्राधान्यम्, येनान्वयसापेक्षत्वेऽपि समासो भवेत् । किं तु बहुव्रीहि-
 त्वादन्वयपदार्थप्राधान्यमेवेति चेन्न । समभिन्त्याहतपदोपस्थाप्यक्रियाकाल-
 एव सहशब्दार्थः । तस्य क्रियान्वयिनि नामार्थ एवान्वयः । तादृश-
 कालविशिष्टे नामार्थे क्रियान्वये च क्रियायामपि तादृशकालावच्छिन्नत्व-
 भासते । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिविद्वत्त्वात् ।
 अतः क्रियाद्वयसमानकालीनत्वलाभ इति सामञ्जस्यात् ।

अथ वा आगमनसमानकालीनागमनादिकमेव सहशब्दार्थः ।
 तस्य कर्तृत्वादिसम्बन्धेन पुरुषादावन्वयः । तादृशसम्बन्धेन तद्विशिष्टे च आगतः
 आगच्छतीत्यादिपदोपस्थाप्यागमनकर्तृत्वादीनामन्वये न व्युत्पत्तिविरोधः ।
 विधेयस्योद्देश्यतावच्छेदकप्रकाराभेदविरहात् । न च सहशब्दार्थान्वयव-
 लादेव तत्क्रियाकर्तृत्वस्य पुरुषादौ लाभे प्रकारतवापि क्रियापदेन तत्
 प्रतिपादनमफलमिति तत्प्रयोगो व्यर्थ इति वाच्यम्; समभिन्त्याहतपदेन
 तत्तत्क्रियाया अनुपस्थाने सहशब्देनापि तत्तत्क्रियाघटितसाहित्यस्य शक्यस्य
 बोधनं न सम्भवतीति क्रियापदप्रयोगस्यावश्यकत्वात् । सहशब्दार्थ-
 क्रियायाः कर्तृत्वादिसम्बन्धेन नामार्थेऽन्वयश्च न व्युत्पत्तिविरोधः ।
 सहशब्दस्याऽधानुत्वात् प्रातिपदिकत्वेऽपि निपातत्वाच्च । न च

“ प्रातोऽष्ट शतममुदारचेष्टमेका मुमित्रा सह लक्षणेन ” त्यादौ
 शतममसप्तलक्षमप्रसवयोः समानकालीनत्वाभावात् । क्रियाद्वयसमानकालीन-
 तायाः सहस्रान्दार्धत्वात्प्रभव इति वाच्यम्, तथापि स्थूलकाष्ठघटि-
 तसमानकालीनत्वसत्वात् । न च कालत्वेनैव कालस्य तदप्यन्तर्भावे
 पुत्रागमनपूर्वमाग-तारि ‘ आगतो ऽयं न पुत्रेण सहे ’ इति प्रयोग उपपत्तिः ।
 पुत्रागमनाधिकरणस्थूलकाष्ठवृत्त्यागमनकर्तृत्वसत्त्वेनान्वयितावच्छेदकरूपार्वाच्छत्र-
 प्रविशेगिताकसाहिम्नभाषवाधादिति वाच्यम्, तत्र क्षणत्वेनैव कालस्य
 सहस्रान्दार्धे ऽन्तर्भाविनीयत्वात् ।

एव यत्र एककाले ऽपि विभिन्नस्थले मुञ्जानमधिकृत्य ‘ न सह
 भुङ्क्त ’ इति प्रयुज्यते तत्सैकशालारूपभोजनापाते ऽपि सहस्रान्दार्धे
 ऽन्तर्भाविनीयः । अत एव “ आलायाद्राजन्त्यर्थाणि श्वासात्सहभोजना ”
 इत्यादिना पतितभोजनसमानकालीनभोजनमाश्रय पापजनकत्वं न बोध्यते
 तत्र एकपक्षेरेपि एककालवत् विवक्षणात् । एवम्

“ यान्नं योनिसम्बन्धे स्थाप्याय सह भोजनम् ।

‘ यत्र पठति कुर्वाणः पतितेन न सद्यः ।’

इत्यादौ एकैकपात्रभोजनस्यैव सद्यः पातहेतुत्वं प्रतीयते । तत्र
 सहाहार्यस्यैव सहस्रान्देन विवक्षणात् ।

अथ नामार्धस्यैव सदार्थविशेषतयाऽन्वेषणमे ‘ पुणेन सह नागच्छ-
 त्य ’ इत्यादौ सहस्रान्दार्धपुनरादिव्याप्राय एव पुरुषास्तै नञ् बोध्यत-
 इत्युपगतव्यम् ; तच्च नोपपद्यते ; तथा सत्याख्यातायोदेवतावच्छेदकतयैव
 नमर्षभानरयोपगतव्यतया ॥ प्रसन्नव्यप्रतिषेधस्य निषेधस्य त प्रति प्रा-
 प्त्येन भाननियमव्यापारत्वात् । एतन्नागच्छन्तर्भापि पुरुषमधिकृत्य तथा
 प्रयोगतन्नायोप्यताप्रसङ्गाच्च । एतेन तत्र पर्युदासनभ्वक्रियायोगपरित्याग

॥ “ प्रसन्नव्य प्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् । पर्युदासन-
 विशेषो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ ” इति फारिका बोध्या ॥

इत्युक्तावपि न प्रतीकारः । न च तन्नागमनाभावकाल एव पुरुषा-
न्वयी सदृशभ्यर्थः । तथा च पुत्रागमनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमा-
नकालावच्छिन्नाऽऽगमनकर्तृत्वाभावः प्रतीयत इति न काचिदनुपपत्तिरिति
वाच्यम् ; यन्नाऽस्य पुत्र आयाति न त्वय तथापि तादृशप्रयोगात् ।
तत्र च पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्याऽऽगमनकर्तृत्वाभावस्य सत्वेऽपि पुत्राग-
मनाभावकालावच्छिन्नपुरुषे वर्तमानकालावच्छिन्नागमनकर्तृत्वाभावस्यासत्वेना-
योग्यतापातात् ; मेवम् । सदृशभ्यर्थस्तत्क्रियाकालः कश्चित् क्रियान्वयिनि
प्रथमान्तपदार्थेऽवेति । कश्चित्च समभिव्याहृतक्रियायाम् । 'सपुत्र
आगच्छती' त्यस्य पुत्रेण सहागच्छति य इति विग्रहात् प्रथमान्तान्य-
पदार्थ एव पुत्रागमनकालान्वयो, न तु क्रियायामिति न पूर्वोक्त समा-
सानुपपत्तिः । न वाऽन्यपदार्थपुरुषालाभः । न चैव समासलभ्यस्य
पुत्रागमनकालावच्छिन्नस्य पुत्रो विग्रहवाक्येनापि प्रतिपादनाद्बहुव्रीहिमाश्रयैव
नित्यसमासत्वमिति भज्येतेति वाच्यम्, बहुव्रीहिमाश्रय तत्पात्वानियमात् ।
प्रथमान्तानुपस्थाप्याभ्यपदार्थबोधकबहुव्रीहिरेव तत्त्वाम्युपगमात् । अत्र चा-
न्यपदार्थस्य पुरुषस्य प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वात् । न च प्रथमार्थेऽन्यपदार्थ
बोधकबहुव्रीहिरेवाऽऽशु ; तदुक्त "प्रथमार्थे न भवति- 'वृष्टे देवे गत'
इति " इति वाच्यम्, "अनेक" मित्याद्यनुशिष्टबहुव्रीहावेव तन्नियमात् । अत्र
च स्रान्तरेणैव तद्विधानात् । अत एव तदारम्भोऽपि । 'पुत्रेण सह
नागच्छती' त्यादौ च क्रियायामेव तादृशसहार्थान्वय इति पुत्रागमन
कालीनागमनकर्तृत्वाद्यभाव प्रथमान्तार्थे प्रतीयत इति सर्वं सुरथम् ।

तथाऽपि 'सपुत्रो नागच्छती' त्यादौ पूर्वोक्तदिशाऽनुपपत्तिं द्रष्टव्या ।
भारमनुद्बहन्त पुत्रमनुद्बहन्त्यामपि गर्दभ्याम्, "सहैव दशभि पुत्रै"
रित्यादौ वर्तमानेत्यध्याहाराद्वर्तमानत्वक्रियामादायैव साहित्यबोध इति
वदन्ति ।

'इत्थम्भूतलक्षण' इत्यनेन लक्षणवाचिपदात्तृतीयाऽनुशिष्यते । लक्षणत्व
च व्यावर्तकत्वम्, तच्च (विशेष्यवृत्तित्वे सति) विशय्यताबन्धेदकक्षमानाधि-
करणाभावाप्रतियोगित्वम् । तदाश्रयश्च घटो द्विविधः, विशेष्यमुपलक्षण च ।

विशिष्टविषयक इत्युच्यते । विशेष्यसमवायस्यैव तत्त्वविधेयतायच्छेदकतया तद्वति विशेषणम् । अत एव सहाविशिष्टमस्यादिहाने सहादेर्विषयत्वमनङ्गीकुर्वता प्रामादराणां प्राचीननैयायिकानां च मते सटस्थज्ञानविषयतयैव विषयतायच्छेदकत्वात्सहादेरप्रभारस्य ज्ञानविषयविशेषणत्वम् । अत एव द्वित्वनाशकालीनाया द्वे द्रव्ये इति बुद्धौ न द्वित्वविषयप्रदमाप तु द्वित्वविशिष्टविषयकत्वमेव, द्वित्वरूपविशेषणधीनयत्वादित्याचार्या ।

एवमप्रतियोगित्वाविशेषेऽपि घटसामान्याभावादिप्रतियोगिनि घटत्वादिक विशेषणम्, नीलादिकमुपलक्षणमित्युच्यते । क्व चिच्च विद्यमानमप्यतद्रयावृत्तिन्यूनाधिकवृत्तितया तत्र न विशेषणमित्युच्यते, ।क तूपलक्षणम्, यथा विद्यमानापि जटा तावच्च उपलक्षण, न तूपलक्ष्यतावच्छेदकशमदमादिष्वद्विशेषणमित्यलम् । क्व चिद्विशेषणस्यापि सम्बन्धो मत्वर्थेयिन बाध्यते, 'घटोऽयं विनाशी' त्यादिप्रयोगदर्शनादति दीधितिः कृत, तदसत्, आशङ्क्यकार्थभातुत्तरणिनिप्रत्ययेनापि तत्र विनाशिपदं युत्पत्तेरिति ।

इति तृतीया ।

अथ चतुर्थी ।

“ब्राह्मणाय गा ददाती” त्यादौ संप्रदानचतुर्थ्या ब्राह्मणादिसंप्रदान कृत्व दानादौ बोध्यते । संप्रदानत्व च मुख्यभाक्ताधारण क्रियाकर्मसंबन्धि तया कर्मभिप्रेतत्वम् । क्रियाकर्मत्व क्रियाजन्यफलशालित्व, तद्वत्ता सप्त-धस्तान्नि-
 श्चफलभागित्वमेव । तथा च क्रियाजन्यफलभागितया कर्तुरिच्छाविषयत्व पर्यवसतम् । ‘कर्मणा यमभिप्रेती’ यस्य कर्मणा यमभिसंबद्धमिच्छतीति शान्दिकैर्विवरणादुक्तस्येते त्यागरूपमक्रियाजन्यगोनिष्ठत्वत्वभागितया दातुरिच्छा विषयो ब्राह्मण इति तस्य संप्रदानम् ।

अथ निरुक्तस्य संप्रदानत्वस्य कर्मत्वस्याविशेष । “कर्तुरीप्सते” ति सूत्रेण कर्तु क्रियया व्याप्नुमिष्टस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । क्रियाया व्याप्नुमि-
 ष्टत्वमपि हि क्रियाजन्यफलभागितयेच्छाविषयत्वमेव । न च तयामुक्तमित्य-
 नेन सद्भागितयाऽनभिप्रेतस्यापि तदाश्रयस्य तत्संज्ञाविधानात्, कर्मत्वं क्रिया-
 जन्यफलशालित्वमेव न त्विच्छागर्भम्, संप्रदानत्व त्विच्छागर्भम्, अतो येद-
 इति वाच्यम्, कर्मत्वस्येच्छाऽपठितत्वे सूत्रभेदवैयर्थ्यापत्तेः । न च
 तदाश्रयत्वेनानभिप्रेतस्यापि कर्मत्वे तत्ताधारणक्रियाजन्यफलशालितयेष्टस्यापि
 प्रामादे कर्मतोषपक्षाविच्छाघटिततत्त्ववैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, इच्छाऽपठितस्य
 निरुक्तरूपस्य यत्तत्राप्यस्तत्र तादृशरूपमपि कर्म प्रत्ययेनपातिपादत इत्येतत्प्रति-
 पादनाय सूत्रद्वयप्रणयनात् । अत एव यलौदनस्य गच्छाद्य सयोगेच्छया
 यो व्यापारस्ततो विगादेरपि तत्सयोगस्तत्र त्रिधादौ क्रियाजन्यफलशालित्व-
 भाववाधेऽपि तेन स्तोत्रेच्छाविषयत्वामात्रो ऽग्राहित, तत्र ‘त्रिपक्षेनेन न
 सुप्यते’ इति प्रयोगोपपत्तिः, इच्छाघटितकर्मत्वतात्पर्येण च ‘दैवादिप-
 सुप्यते’ इति प्रयोगस्य चोपपत्तिः । न च धात्वर्थताश्चेदकफलशालित्वे-
 नोद्देश्यत्वं कर्मत्वम्, तदनन्त्येदकफलशालित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति,
 विक्षेपः ; स्वस्वत्वभ्रंशवन्निष्ठत्याग एव ददात्यर्थो न तु परस्वत्वरूपफल-
 वच्छिन्नोऽपीति वाच्यम्, उपेक्षागामपि ददातेर्भुङ्क्ष्यतेतापत्तेः ।

मैवम्— फलाश्रयतयेष्टत्वमेव हि कर्मत्वम्, फलसम्बन्धितयेष्टत्वं सम्प्रदानस्य । ब्राह्मणादिश्च न त्यागजन्यत्वभावेन दानुरिष्ट, अपि तु तन्नि रूपकस्यैव, अतो न तस्य कर्मता ।

न चाश्रयत्वमपि सम्बन्धविशेष इति गवादेरपि सम्प्रदानत्व दुर्वारम्, आश्रयत्वेनाभिप्रायस्थले कर्मसञ्ज्ञया बाधादन्य एव हि सम्बन्ध. सम्प्रदानता षट्क इति यद्युच्येत, तदा 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' 'पत्ये शेते' इत्यादौ क्षेत्रज्ञस्य जलसंयोगदायकत्वप्रतीत्याद्याश्रयतयाभिप्रेतस्य वृक्षपत्वादेः सम्प्रदानत्वा नुपपत्तिरिति वाच्यम्, धात्वर्थतावच्छेदकफलश्रयत्वमिदं फलसम्बन्धस्य सम्प्रदानत्वशरीरे निवेशेन सामञ्जस्यात् । 'वृक्षायोदकमासिञ्चति' त्यादौ द्रवद्रव्यक्रियानुकूलवापारो धात्वर्थः । सम्प्रदानतानिर्वाहकसंयोगश्च न तादृश धात्वर्थतावच्छेदक इति तदाश्रयत्व निवृत्ताश्रयताभिन्नमेवेति तत्प्रकारकाभिप्रायविषयवृक्षादेः सम्प्रदानतानिर्वाहत् ।

न च 'पत्ये शेते' इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदकफलप्रसिद्धया तदनुपपत्तिः । भेदप्रतियोगिप्रविष्टधात्वर्थतावच्छेदके फलत्वानिवेशेन प्रसिद्धिः सम्भवात् । एव च 'ब्राह्मणे' स्यादौ ब्राह्मणनिरूपितत्वेनेच्छाविषयगोनिष्ठस्वत्वजनकत्वागकर्तेति बाधः । निरूपितत्वेन कर्तुरिच्छाविषयत्व द्वितीयान्ताभंगोवृत्तिषान्निधिधात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वान्वयि चतुर्थ्यर्थः । स्वत्वजनकत्वागश्च ददात्यर्थः ।

अत्र चेत्— ददातियोगे धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिरूपकत्वमेव सम्प्रदानत्वम्, तदेव च मुख्यम् । तथा च तत्र निरूपितत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वेऽन्येति । अत एव श्राद्धस्य पितृपक्षया यागत्वमेव, दानत्व तु ब्राह्मणपक्षयोक्तं श्रूयमाणं । तत्र स्वन्वमानेऽपि पितृणां स्वत्वानुपपत्त्या सम्प्रदानत्वासम्भवात् । स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्व यदि सम्प्रदानत्व स्यात्तदा पितृणामपि तत्त्वात्वाक्षते, पितृपक्षयापि दानत्व स्यात् । नहि श्राद्धे पितृणां स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वम् । 'पतरतत्तेऽन्नं स्वधे' इत्यादि श्राद्धरूपत्यागाभिलाषकत्वधार्ये त्यागे चतुर्थ्या स्वत्वमागतत्वेन पितृदेवदेवत्वबोधनत्वात् । स्वत्वमागतेऽपि पित्रादे स्वीकाराभावात् स्वत्व, न दाणानां तत्रानु

हेतुत्वेऽपि स्वत्वं प्रतिपत्तितो जायते । अनुहेतुत्वेऽपि च सम्प्रदानत्वमुप
पादितमेव । पितृणामिव ब्राह्मणानामपि च स्वत्वमागित्वेनोद्देश्यत्वमविरुद्धम् ।
धात्वर्थतानवच्छेदकफलभागितया यत् सम्प्रदानत्वं 'वृक्षायोदकमिच्छति पत्ये
देते' इत्यादौ, ततोद्देश्यत्वाशानिवेश आवश्यकः । यत्रान्योद्देशेन क्षितजलस्य
देवादवृक्षसंयोगोऽन्योद्देशेन शयनादितश्च पत्यादेः फलसम्बन्धस्तत्र तथा
प्रयोगविरहात् । अत एव तत्र चतुर्थ्यर्थः स्वनिष्ठतया कर्तृभिन्नेत तत्फल
मिति जनकत्वम् । तन्न सेकादिक्रियायामन्येति । भाक्त च तत् सम्प्रदान
त्वम्, उद्देश्यत्वगर्भसम्प्रदानत्वं एव लापवाञ्छतेरितरत्र लक्षणाया अभ्यु
पगमात् । " पितृभ्यो दद्या " इत्यादावनिराकर्तृसम्प्रदाने चतुर्थी । तत्र
च तत् त्यागजन्यत्वत्वभागितयोद्देश्यत्वमेव ।

अथ जनान्तरस्य वृक्षादिनिष्ठजलसयोगादिरिच्छायापयोऽभ्येन च जनेना
न्योद्देशेन क्षितजलादेर्वृक्षादिसंयोगस्तत्रापि 'वृक्षायोदकमाप्तिच्छति जन' इत्यादि
प्रयोगापात्तः, तत्तद्व्यक्तित्वस्य पदेनानुपस्थापनात् । तेन रूपेण विद्येध्यभूतकर्तृ
व्यक्तीनामिच्छाया भावनासम्भवादुपस्थितजनत्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वस्य च वृक्ष
सयोगादावभावात् । एव तदीयकालान्तरीणेच्छामादायाप्यतिप्रसङ्गतादिसम्भ
मिति चेत् ; न, वृक्षादिनिष्ठत्वेनेच्छैव हि चतुर्थ्यन्तार्थः ; तस्याश्च स्वाविषयसयो
गादिजनकत्वस्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन सेकादिक्रियायामन्वयः । उक्तस्थले च
यत्क्रियाधस्तथा जलसयोगादिर्वृक्षादौ जन्यते तत्र कालान्तरीणपुरुषान्तरीणे
च्छायाः स्वाविषयसयोगादिजनकत्वसम्बन्धसत्त्वेऽपि स्वजन्यत्वाभावाभोमवसम्भ
न्धेनेच्छायाैशिष्ट्यमित्येवमर्थैवेति वदन्ति ।

अत्रेदं बोध्यम्— उद्देश्यत्वगर्भत्वागन्त्यस्वत्वभावित्वस्य ददातिसम्प्रदा
नतारूपत्वे भैशोद्देशेन यदत्त तत् तादृशदानेन 'दम्पत्योर्मध्यग घन' मित्यतस्त
स्फण्या अपि स्वत्वस्य ग्रामाधिकृत्या सम्प्रदानत्वेन मैवपत्यै दत्तमिति
व्यग्रहारापत्तेः । नच पत्युः स्वन्त्यमेव पत्नीस्वत्व जनयति, न तु तत्सामग्रीति
वाच्यम् ; स्वत्ववति स्वत्वागन्तरानुपत्तेः । तथा च सर्वसैवोद्देश्यत्वान्तर्भावः ।
भवतु च 'पितृभ्यो दद्या' इत्यादापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्यर्थः, अस्तु
वा स्वत्वत्वेच्छाधीनतत्कत्वमेव मुख्यदानरूपक्रियासम्प्रदानत्वं, तथा च पूर्वोक्त

रथले स्त्रियाः सम्बन्धसत्त्वेऽपि चेच्छाया. स्त्रीविशेषितस्वत्वविषयकत्वेन,
 अपि तु पतिविशेषितस्वत्वविषयकत्वमेवेति पितृस्वत्वाप्रसिद्ध्या न तैरा
 सम्प्रदानत्वम् । चतुर्थ्यर्थो धात्वर्थतावच्छेदकत्वस्वत्वान्वयिनिरूपितत्वम्, स्वत्वस्य
 च स्वत्वव्यसेच्छारूपे त्यागे जनकत्वस्येच्छाधीनत्वोपपत्तेः सम्बन्धः ।
 सत्ताभश्च विशिष्टरथ धातुशस्यतामते शक्तिरस्य एव, तदन्तर्भावेनैव शक्त्युप
 गमात् । परज्यापारयो पृथक् धात्वर्थतामते आकाङ्क्षाप्रलादस्य साक्षा
 सम्बन्धलाभः । पितृभ्यो दद्यादित्यत्र च धात्वर्थान्तर्गतस्वत्वे चतुर्थ्या पित्रा
 अन्यथी निरूपितस्वरूपो मुख्योऽर्थो बाधितस्यास्य प्रत्याप्यते, अपि तु निरूपि
 तत्वेनेच्छाविषयस्वरूपो लक्ष्यार्थ एव । ददातिस्तु तत्र मुख्य एव, भ्रातृस्वापि
 ब्राह्मणपेक्षया दानत्वात् । भ्रातृ ब्राह्मणस्य सम्प्रदानतानिर्वाहस्य 'अस्ति चादे
 श्यतापि ब्राह्मणस्ये' त्यादिकमभिदधानस्य श्रुत्वाणोरपि सम्प्रदानत्वशरीर उदे
 श्यत्वाद्यापरित्यागे निर्भरोऽनगम्यते । कर्मणा यमभिप्रैतीति प्रणयतो महर्षे.
 पाणिनेरपि समतोऽयमर्थः । 'शत्रवे मय ददाती'त्यादौ जनयतीति भाक्त्यर्थः ।
 एव चोत्पादनव्यापाररूपे धात्वर्थे त्रिषाफलशालि भयरूप कर्मणः । सद्योगितयो
 देवदत्वात् राजादेः सम्प्रदानत्वम् ।

युद्धाय सज्जतोत्यादौ सज्जनादिक्रियाज-यफलावन-भाद्युद्धादेर्न सम्प्र-
 दानतानिर्वाह इति नेय सम्प्रदानचतुर्थी, अपि त्वेषानाहतौ व्रजतोत्यर्थे एधे
 भ्यो व्रजतीत्यत्रेव युद्धं कर्तुं सोढुं वा सज्जतोत्यर्थप्रतिषेधया क्रियार्थोपप-
 देति सूत्रान्तेरेण । तस्य च स्थानिनोऽश्रूयमाणस्य क्रियार्थोपपदस्य तुमुकृत-
 धातोः कर्मणि स्वार्थनिष्ठकर्मत्वे विवक्षिते स्वोत्तर चतुर्थ्यर्थः । तथा
 चाहरणसहनाद्युद्धेऽस्यत्वं तादृशचतुर्थ्यर्थ इत्यवधेयम् । अथ 'यदग्रे च
 प्रजापतये च साय जुहोती' त्यादीनाम्यादेरिव "सर्वभूतेभ्य उत्सृज मयैतज्जल
 भूर्धित" भित्त्यादौ सर्वप्राणिनामिव "पशुना रुद्र यजत" इत्यादावपि त्यागविशे
 परूपान्रियाया रुद्रादेरनिराकर्तृसम्प्रदानतया चतुर्थी स्यादिति चत्, न, गौर
 वितप्रीतिहेतुक्रिया व्यर्थः । तदर्थतावच्छेदकफल प्रीति, तदाश्रयतया रुद्रस्य
 विवक्षितत्वात्कर्मसङ्करत्वेन द्वितीयैव न तु चतुर्थी । त्यागात्मनतादृश
 क्रियाया निरुक्तानिराकर्तृसम्प्रदानत्वे सत्यपि तदोपपत्तिरिति । प्रीतिभामि

तपोद्देश्यत्वरूपसंप्रदानत्वेविवक्षाया च रुद्राय यजत इत्यपि प्रयोगः । उभयविवक्षाया परत्वेन कर्म सन्नया नाथात् द्वितीयैव । जुहोत्युत्सृजन्मादेः प्रीतिरूपफलवच्छिन्नत्यागाघोषकतया त्यागरूपक्रयाजन्यप्रीतिभागाग्नौ देवता-
देस्तत्कर्मताविरहान्नैव प्रजापतिं जुहोति भूतान्युत्सृजतीत्यादयः प्रयोगः ।

रजकस्य यस्मै ददतीत्यत्र ददातिर्न त्यागार्थकः, अपि तु परायत्तीक-
रणार्थको गौणः । तदायत्तीकरणं च प्रकृते सत्कर्तृमनिर्णेदनेच्छाप्रका-
शनी व्यापारः । तदेकदेशे कर्तृत्वे रजकस्य सम्बन्धविवक्षाया शेषिणी
पट्टी । इत्तुः पृष्ठं ददातीत्यत्र सत्कर्तृकताजनानुमतिप्रकाशकव्यापार एव
ददात्यर्थः । तदेकदेशे कर्तृत्वे हन्तु सम्बन्धविवक्षाया पट्टी । एष
संग्राहकस्य चरणं ददातीत्यादावूहनीयम् ।

नारदस्य रोचते कलह इत्यादौ द्रव्यार्थानामित्यनुशास्त्रेण प्रीतिजनकता-
रूपद्रव्यार्थपटकप्रीतिभागेन, संप्रदानसंज्ञा विदिता, तत्र चतुर्थ्यर्थे भाभि-
तत्वं प्रीतानन्वेति । तादृशनिष्ठाभयतया कलहादेः कर्तृता ।

पुष्पेभ्यः स्पृहयतीत्यत्र स्पृहाविषयपुष्पस्य स्पृहेरीप्सित इत्यनेन संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी । तदर्थो विषयित्वम्, तस्येच्छारूपक्रियायागन्वयः ।

पुत्राय क्रुद्धयतीत्यत्र 'क्रुधद्रुहे' त्यादिसूत्रेण कर्मणः संप्रदानसंज्ञा ।
तत्रापि चतुर्थ्यर्थो विषयित्वं कोपेऽन्वेति । क्रोधस्य द्वेषविशेषात्मकतया
भक्तिभेदादिवत् ज्ञानविशेषरूपत्वेन वा सविधयकत्वात् । एव 'शस्त्रे
दृष्टतीत्यादावपि तेनैव संप्रदानत्वम् । द्रोहोऽप्यनिकीर्षा, अहितेऽन्वेति यावत् ।
अहितभागितया वा इच्छाविषयता तन्निरूपकत्वं चतुर्थ्यर्थे इच्छान्वयी,
अहितान्वय्याधेयत्वं वा । अतः कर्मणेत्यादिसूत्रस्याविषयः । ईर्ष्या अक्षा-
न्तिः, परोत्कर्षासहिष्णुता, परोत्कर्षगोचरो द्वेष इति तद्विषयस्य
परस्य तेनैव संप्रदानता । असूया गुणिनि दोषाविष्करणम् । तद्विषयस्या-
प्यनेन संप्रदानता, विषयताविशेषस्तत्र चतुर्थ्यर्थः ।

विप्राय शतं धारयतीत्यादौ 'धारेरुत्तमर्ष' इत्यनेन धनिकविप्रादेः
संप्रदानता । अयं कोऽयं धार्यर्थः ? न तावद् द्रव्यान्तरदानमङ्गीकृत्य

परदत्तद्रव्यादानम् ; तथा सत्यादानात्परतो धारयतीति प्रयोगानुपपत्तेः ।
 आदानस्यावर्त्तमानत्वात् । न चेष्टापत्तिः । आविशोधन तथा प्रयोगात् ।
 नापि तादृशादानध्वसः । अधमर्णस्य तदकर्तृत्वात् । नचादानमिच्छा
 विशेष , तद्वत् पुस्तस्तदाश्रयतया तत्कर्तृत्ववत्तदध्वसाश्रयतया तत्कर्तृत्वमप्यश्र
 तमिति वाच्यम् , एवमप्यादानध्वसस्य परिशोधनोत्तरमपि सत्त्वेन तदा
 नीमपि धारयतीति प्रयोगापत्तिः । न च परिशोधनप्रागभावविशिष्टो निव
 क्तादानध्वसस्तथा , ऋणीकृतद्रव्यान्तरपरिशोधनप्रागभावदशाया परिशुद्धम्
 णमादाय धारयतीत्यापत्तेः । न च स्वप्रतियोग्यादाननिर्वाहकाङ्गीकारविषय
 द्रव्यदानप्रागभावविशिष्टादानध्वसस्तथा , यद्वत् परिशोधित तावद्द्रव्य
 च पुनर्ग्रहीत्वा पुन परिशोधनीय सदादाय धारयतीत्यापत्तेः , तदीय-
 परिशोधनस्यापि स्वकर्त्तव्यतया पूर्वाभ्युपगमविषयत्वात् , तत्प्रागभावस्य पूर्वं
 परिशुद्धितशोधनोत्तरमपि सत्त्वात् । न च स्वप्रतियोग्यादाननिर्वाहकाभ्युपगम
 विषयीभूत यद्द्रव्यदान एकक्षणावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसम्भवेन तद्विशि-
 ष्टान्यप्रागभावविशिष्टादानध्वसस्तथा , उक्तस्थले चोदीक्ष्यपरिशोधनप्रागभाव-
 प्रथमादानप्रयोजकाभ्युपगमविषयपरिशोधनविशिष्ट , प्रथमपरिशोधनप्रागभाव
 च प्रथमपरिशोधनोत्तर नास्त्येवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् , एव
 मपि यस्य ऋणस्य परिशोधनमप्रसिद्ध तदादानपूर्वकालीनस्य तावद्द्रव्य
 मया तुभ्य देयमियभ्युपगमस्य तदुत्तमर्णोद्देश्यकत्वेन स्वकर्तृकाभ्योद्देश्यकता-
 वद्द्रव्यदानमव विषय इत्युपेयम् , तदुत्तमर्णोद्देश्यकतत्कर्तृकतावद्द्रव्य-
 दानस्याप्रसिद्धत्वात् । तथा चाभ्योद्देश्यकतावद्द्रव्यदानोत्तर तदभ्युपग-
 मविषयद्रव्यदानविशिष्टा यप्रागभावात्त्वाद्धारयतीति व्यवहारानुपपत्तिरिति चेत् ।

अत्राहुः — ऋणग्रहणेनाधमर्णनिष्ठः परिशोधननारयोऽदृष्टविशेषो
 ज्ञायते । तेनैवादृष्टेन ऋणमपरिशोष्य भृतस्य नरकादिक उत्पद्यते ।
 तथा च द्रव्यान्तरदानाभ्युपगमपूर्वकपरदत्तद्रव्यादानजन्यादृष्टविशेषवत्त्वमेव
 धारयतेरर्थः । तद्वत्तद्वत्तदानान्वयि कर्तृत्व तत्र चतुर्थ्यर्थः । न च
 ऋणाशोधनमेव दुरदृष्टजनकम् , उपपातकमध्ये तस्य परिगणनात् , न तु
 ऋणादानम् , तस्य तथात्वे भानाभावादिति वाच्यम् , ऋणादानस्य
 दुरदृष्टविशेषजनकत्वेऽपि परिशोधनेन तस्य नाश इति बोधनायापरिशोधनस्य

नरकहपतप्रयोजकत्वाभिप्रायेण तत्प्रयोपपातकमध्ये परिगणनो
 पपत्ते , नरकमादावापरिशोधकस्य नरकभागितया ऋणादानस्यैव दुरदृष्ट
 साधनतायाः कल्पनीयत्वात् , यहीतऋणापरिशोधनापेक्षया लघुत्वात् ,
 अपरिशोधनस्य हेतुत्वे परिशोधनपूर्वकालेऽप्यपरिशोधनसत्त्वे दुरदृष्टोत्पत्तेराव
 रणकतया परिशोधनस्य तत्तात्पर्यताया आवश्यकतयाऽस्माकं तत्कल्पनाधिक्य
 निराशत् , परिशोधनोत्तरकाल परिशोधनाभावसत्त्वेन सदबलात्तदुत्तरमदृष्टवार
 णाय परिशोधनध्वंसस्य प्रतिव-धकताया कल्पनीयतया भवन्मते गौरवाच्च ।
 न च परिशोधनानुत्तरमरणमेव पापजनक वाच्यम् , तथा च नैको
 तिमसङ्ग इति वाच्यम् , यहीतद्व्यमपरिशोष्य मरणस्थले तदवश्यपरिशाध
 नाप्रतिष्ठा तदनुपराधादिपदितरूपेण हेतुताया कस्यपिदुमश्रयत्वत्वादित्यलम् ।
 'यूपाय दाढ' इत्यादौ न सम्प्रदानचतुर्थी , अपि तु तादर्थ्यार्थसुज्ञान्तरेण ।
 तादर्थ्ये च छ एवार्थ प्रयोजन यस्य तत्त्वम् । सममिव्याहृतपदार्थे ताद
 र्थ्यविषयाया तद्वाचकाच्चतुर्थीति तादर्थ्यं । प्रयोजनत्व चात्र न लभ्य
 त्वम् , तु स्वादे पापादिजन्यतया तु स्वाय पापमित्याद्यापत्ते , नापि ज-मत्
 येच्छाविषयत्वम् , स्वर्गादे पुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात् ह्यर्गाय पुण्य
 मित्याद्यापत्ते , नचेष्टापत्ति , तथा साति पन्तु ब्रजतीत्यर्थे पाकाय ब्रजतीति
 निर्वाहाय तुमर्थेतिस्तुनपणपनवैवर्ध्यात् , पाकादेर्निर्दुक्तब्रजनात्तदर्थतयैव तद्वाच
 कपदान्चतुर्थ्युपपत्ते , अपि तु सममिव्याहृतपदार्थनिष्ठव्यापारेणातुबूलेच्छा
 विषयत्व न प्रयोजन उ तत्प्रयोजनरूपतादर्थ्यं चतदिच्छार्थनि-च्छाविषयव्यापा
 राभयत्वं , दाढणौ यूये-छार्थनिच्छाविषय तक्षणादिरूपव्यापारवत्तया यूपार्थकत्व
 मिति सद्भिपक्षमा यूपपदाच्चतुर्थी । इच्छार्थनिच्छाविषयव्यापारवत्त्व चतुर्थ्यर्थे ।
 मयमेच्छाया यूपपद प्रकृत्यर्थस्य विषयितयान्वय । एवं रुचनाय स्वाधी
 त्यादावुक्तम् । तत्र तादृश-वापारस्तुल्यधारणादि । पुण्याद स्वर्गेच्छार्थनि-छा
 विषय-वापाराज्ञायतय न स्वर्गाय पुण्यमित्यादिप्रयोग । मज्जनादे पाकस्तु
 इच्छव्यापारानाश्रयतया न पाकाय ब्रजतीत्यादानेन चतुर्थीति तुमर्थोत्पत्त्यादि
 शङ्कम् । तदर्थश्च तुमन्न-तयदातुना यादृशोऽर्थ प्रत्याव्यते , सममिव्याहृतक्रिया
 न्वितततदर्थपरत्तदातुप्रतिभा-वृद्ध ता-चतुयाति । पस्तु ब्रजतात्पत्त तुमुप्र-तेन

व्रजने पाकसमानकर्तृकत्वसहितपाकविषयेच्छाधीनेच्छाविषयत्व बोध्यते ।
तुमुन्णुलावितिसूत्रेण समभिव्याहृतक्रियायां प्रकृतक्रियासमानकर्तृकत्वसहिततदि-
च्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपतदर्थकत्वेन विविक्षितायां तुमुन्णुलोर्विधानात् ।
एतत्सूत्रस्यापि स्वर्गोय पुण्यमित्यादिर्न विषय इति सोऽसाधुरेव ।

एधानाहर्तुं व्रजतीत्यर्थे एधेभ्यो व्रजतीत्यत एधस्य न व्रजनप्रयोजनत्वम् ;
सिद्धतया व्रजनच्छानुकुलेच्छाया अविषयत्वात्, व्रजनस्य तदनुकूलव्यापारानाम-
यत्वाच्चेति न तादर्थ्ये इति सूत्रस्य प्रवृत्तिः, नापि तुमर्थादित्यादेः, एधपदस्य क्रिया-
रूपभावध्वननत्वाभावादिति तत्र क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी । तदर्थश्च क्रिया-
र्थोपपदस्तुमन्तो यो धातुरप्रयुक्तस्य तस्य यत्कर्म तत्प्रयोग विना तदर्थ-
कर्मतया यद्विवक्षितं तद्वाचकाच्चतुर्थीति । तत्र चाहर्तुमिति तुमन्तार्थः
समभिव्याहृतक्रियान्वयी, स्वार्थकर्मत्वान्वय्याहरण, तादृशार्थकर्मतया एधस्य
विवक्षितत्वात्तत्र चतुर्थी । चतुर्थ्या एवार्थस्तत्कर्मकाहरणप्रयोजनकत्वम् ।
पाकाय व्रजतीत्यादौ पाक कर्तुमित्यर्थविवक्षायामनेनैव सूत्रेण चतुर्थ्युपपत्तावपि
यदा पाककृतीच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूपपाककर्मकरणप्रयोजनकत्व न व्रजने
विवक्षित, अपि तु पाकेच्छाधीनेच्छाविषयत्वरूप पाकप्रयोजनकत्वमेव विवक्षित,
तत्रापि चतुर्थ्युपपत्तये तुमर्थादिति सूत्रम् । अश्वाय घात इत्यादा-
वश्वपदस्याश्वभोजनपरतया तादर्थ्यचतुर्थ्येव । आह्रियते इत्यस्याप्याहारे-
णाश्व भोजयितुमाह्रियत इत्यर्थविवक्षया क्रियार्थोपपदस्यादिसूत्रेण चतुर्थ्युप-
पत्त्या अश्वपदस्य मुख्यार्थपरत्वोपपादनेऽपि अश्वघात इत्यश्वपदस्य तज्जो-
जनपरतायास्तादर्थ्यचतुर्थ्याश्ववश्यकत्वात् । अन्यथाऽऽहृतपदस्यविवक्षितया
चतुर्थीसमासानुपपत्तेः ।

न च तथापि समासानुपपत्तिः दुर्वास-रन्धनाय स्थास्तीत्यादौ तद्वारणाय (चतुर्थी
तदर्थार्थवलिहितसरक्षणैरिति सूत्रेण) चतुर्थीसमासे प्रकृतिविकारभावस्य नियामकत्वा-
नुसरणादिति वाच्यम्, आघातपृहाश्वघातादा चतुर्थीति योगविभागेन शान्दिकैः
समासोपपादनात् । नम.त्वस्यादिशब्दयोगेऽपि तदर्थविशेषणवाचकपदात् नमः
स्वस्तीत्यनेन चतुर्थ्यनुशिष्यते । नम शब्दार्थस्त्यागो नमस्कारश्च, एषोऽर्थः

शिवाय नम इत्यादौ त्यागार्थकः । चतुर्थ्या च तत् प्रकृत्यर्थस्य शिवादे
 हेतुत्वत् प्रत्याभ्यते । त्यागश्च यदि शिवस्याय भवत्वित्यादिपल्लच्छाधीन
 स्वस्वत्वाभावेच्छारूपस्तदा त्यागोद्देश्यत्व त्यागजनकेच्छाया स्वत्वभागेतया
 विषयत्वम् । यदि च त्यागरूपेच्छैव स्वत्वत्व भावमिवाव्यधीयत्वेन व्यक्त्वं
 मानयत स्वत्वमपि तत्र विधेयिकरोति, न तु तज्जनकेच्छा, तथा स्वत्वभावि
 तया त्यागविषयत्वमेव तदुद्देश्यत्वम् । शिवादेर्विग्रहवत्त्वमेव स्वीकारमा
 नात् तदाकास्तया ध्यातमन्यस्य त्यागोद्देश्यत्वमेव गुतरा तदसम्भवाच्च ।
 त्यज्यमानोपचारादौ स्वत्वाभावेऽपि तदीयत्वेन द्रव्ये स्वत्वावगाहिनीच्छा वि
 समादिरूपैव । द्रव्यनिष्ठाव्यधीयत्वत्वे बाधित शिवादिनिरूपितत्वं शिवादि
 निरूपितप्रसिद्धत्वस्थान्तरे बाधबाधित तत्तदद्रव्यसम्बन्धमवगाहते न च
 स्वत्वान्तररूपपलेच्छा विना स्वस्वत्वाभावयोश्चरेच्छैव न सम्भवतीति शिवादि
 स्वत्व त्यागरस्यैव विषय इति पञ्चोऽसम्भबदुचिक इति बाध्यम्, स्वस्वत्वा
 भावविषयकेच्छाया पुण्यादिरूपफलजनकत्वाच्चिद्विषयस्य पुण्यादिजनकतावच्छे
 दकत्वापि पुण्यादिफलकत्वात् । अथवा तत्स्वत्वस्याधीष्टाजनकतया स्वतो
 दुपुण्यार्थतया च प्रथममपि तदिच्छाया असम्भवेन प्रथमकल्पस्वापि हेतुत्वा
 धातात् । तत्त च प्रथमकल्पे स्वस्वत्वप्रकारवेच्छाजन्यत्वं, जन्मता तन्म
 भवेन तादृशेच्छावत्त्वं वा चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य शिवादेर्विषयता
 विशेषसम्बन्धनाम्बय । द्वितीयकल्पे च विषयितावशेष एव चतुर्थ्यर्थः । तत्त
 च निरूपितत्वसम्बन्धेन शिवादेरम्बय । नम पदार्थत्यागस्य च विषयिता
 विशेषसम्बन्धेन द्रव्येऽन्यत्वं । द्रव्यस्यैव वा विशेष्यतया भासमानत्वागे विष
 यिताविशेषसम्बन्धेनाम्बय । न च प्रथमतपदार्थस्य मुख्यविशेष्यतानिदम
 इति बाध्यम्, भूतत्वे न पठ इत्यादौ निपातार्थस्यापि मुख्यविशेष्यतया
 मानात् । शिवाद्योत्पत्तिवतीत्यादाविषय भावानिराकर्तृसम्प्रदानता, नम पदार्थस्य
 क्रियात्वाभावात् । नम पदेन च स्वप्रयोजनतुष्टिरूपकर्तृकत्वोपपत्तयेत्येव त्यागो
 ऽभिधीयते । अन्योच्चरितनम पदेनान्वदीयत्वाभावापेक्षनात्, तत्पुण्योच्चरित
 नम पदात् त्यागवशे सति त्यागे स्वत्वमानद्रव्य तदीयत्वसदयानुदयात् ।

अत एव स्यामे तदीयत्वबोधनायाह ददे, मयादीयत इत्यादिवदहमम इति न प्रयुज्यते, न वा परकीयत्वबोधनाय चैत्रो नम इत्यादि ।

श्रुतिजा च यजमानरूपपुरुषान्तरीयतत्तद्द्रव्यत्यागे स्वीयत्वमारोप्यैव पूजाया नम, पद प्रयुज्यते । स चारोपस्तस्य विशेषदर्शनदशागमप्याहार्य-
तयोपपद्यत इति प्रतिनिधिप्रयुक्तस्य दानवाक्यस्येव पूजाया तादृशनम, पद
घटितवाक्यस्य बाधितार्थत्वेऽप्यहज्जनकत्व न विरुद्धम् । अस्मच्छब्दादिवत्
स्वोच्चारणकर्तृबोपलक्षितपुरुषविशेषवाचकान्नम पदादिशेषरूपेण अशक्यस्य
चैत्रवादेर्मानासम्भवेन तस्यापि वाच्येऽन्तर्भाव स्वीकरणीय । तदनुगमक
बोपलक्षणीभूतमेककलीनोभयावृत्तिशरीरजातित्वम् । स्वत्वाननुगमेऽपि शक्यै
क्य कथं चिदुपपादनीय सर्वनामशक्त्यैक्यवत् । उपलक्षणरूपप्रविष्टमुच्चारण
वेदीयत्वेन विशेषणीयम् । अत पूजाभिनयादृच्छिकाग्रत्यागबोधनायाज्ञ नम
इति न प्रयोग । योग्यतासत्त्वेऽपि तत्त नम पदप्रयोगस्य वेदाबोधितत्वेन
तदुपघटिततत्तपदशक्यपुरुषोपलक्षणरूपप्रसिद्धपाऽवाचकत्वात् । अत एव यथा
भीचप्रीतिहेतुक्रियास्थले पूजयतीत्यादिवारणाय पूजयतीत्यादिवाच्यप्रीतौ गौरवित
वृत्तित्व स्वसमभिव्याहृतपदार्थकर्तृपुरुषावभिकोत्कर्षवद्वृत्तित्वरूपमुपलक्षणमुपे
यते । उक्तस्थले च योग्यतासत्त्वेऽपि नीचवृत्तिप्रतिस्तरस्याभावेन तत्तात्पर्येण
पूजयत्यादेर्न प्रयोग । तथा च नीचोद्देश्यकत्यागतात्पर्येण नम, पदप्रयोगा
नदतिप्रसङ्गवारणाय गौरवितोद्देश्यकत्याग एव नम पदशक्तिरिपनादेयम्,
गौरवितोद्देश्यकत्वस्य नम पदार्थद्वारीरे निषेधेऽपि गौरवितोद्देश्यकपूजातिरिक्त
द्रव्यत्यागबोधनाय नम पदप्रयागवारणाद्योक्तविशेषणस्योच्चारणेऽप्यवश्य निवे
शनीयतया तत एव तदतिप्रसङ्गवारणात् । इ द्राय स्वाहा पितृभ्य स्वधेत्यादौ
अग्निप्रक्षेपोपहितदेवोद्देश्यकत्यागबोधकत्वाहापदपितृदेवकत्यागबोधकस्वभापदयो
रपि नम पदब्रह्मादेशितोच्चारणकर्तृत्वापलक्षितपुरुषीयत्वागवाचकता । अन्यथा
पूर्ववदेवातिप्रसङ्ग । एव च देवोद्देश्यकत्वादरपि न वाच्यान्तर्भाव । अता
तस्यागतात्पर्येण स्वाहादिप्रयोगस्य वेदादेशितत्वाविरहेणैवानतिप्रसङ्गात् ।
अत एव तात्त्रिकपूजायामर्वाचमनीयादिदानेऽग्निप्रक्षेपोपहितत्वम् दवतोद्देश्यकत्व

विरेडपि स्वादास्वपापयोगस्य नासम्भवेत्यर्थतो । एव च सति नम,
 स्वादास्वपापानामेकस्यलेऽयप्रयोगस्य वेदवेधितत्वाभावेनैव नातिप्रसङ्ग ।
 नतिरूपो नम पदार्थश्च स्वापकर्षबोधनानुक्त स्वीयव्यापार । चतु
 र्था चापकर्षाभ्यव्यवहित्वमवधिमत्येव वा प्रत्याप्यते । स्वमुच्चारयिता ।
 तदा च चैतासुच्चारितात् नमोहर्यहत्यादिशब्दाद्व्यवधिक्चैतापकर्षबोधनानुक्त
 लभ्येतीव्यापार इत्याकारको बोध । नारायण नमस्कृत्येत्यादौ नम
 शब्दवेगेऽपि न चतुर्थी । द्वितीयया कारकविभक्तित्वेन यत्नीयस्या वाधात् ।
 अथान्न नारायणादेर्नमस्कारपटकापकर्षावधित्वमेव, तच्च न कर्मत्वम्,
 कर्मत्व च क्रियाजन्यफलशालित्वादिकल्पमेव, तच्च न तस्येति त्रितीयाया
 नाप धिपय । न चापकर्षबोधरूपफलाऽवस्वरूपकर्मत्व सत्तावाधित्वमेवे
 ति वाच्यम्, एव सति नादाश्रयनाधिकपकर्षबोधकदण्डवत्प्रतिपातादि
 लिङ्गकतादशापकर्षबोधोपाभयताया पुण्यान्तरस्याधारणतया नारायणप्रणामदशा-
 या मनुष्य नमस्करोतीत्यादिप्रयोगापत्ते । यदि चापकर्षावधित्वमकारक
 बोधानुक्तव्यापारे नमस्कार, तद्वदकबोधविशेष्यतया नारायणाद् कर्मत्वम्,
 क्रियान्वयफलशालित्वरूपे कर्मत्वे च व्यापाराद्यनुकूलतासम्बन्धेन विशेषणी
 भूत फलमेव विवक्षणीयम्, अत्र चानुकूलत्वमेव व्यापाराद्ये विरोधण
 मित्यपकर्षावधित्वबोद्धुं पुण्यान्तरस्य न कर्मतेत्युच्यते, तदापि नारायण
 प्रणाम्येत्यादावेव कर्मत्वमुपपद्यते न तु नारायण नमस्कृत्येत्यादौ, नम
 पदार्थपटकागस्य घात्वर्थताविग्रेण तद्विषयताया कर्मतानात्मकत्वात् ।
 इतिविषयतायाश्च नम पदार्थव्यापार एव सत्त्वात् । मैवम्, नमस्करोती
 त्यादौ कृपातुनैव व्यापारबोधात् । अत्र न दशापकर्षावधित्वप्रकारक
 बोधविषयतामात्र निपातार्थ । अत्र एव समभिव्याहृत कर्ता, तथा च
 तादृशबोधविषयताप्रयोजकव्यापारानुकूलरुपिमानिति समुदायाधीनो बोधः ।
 तादृशविषयताभयतया नारायणादे कर्मत्वम् । यत्र घात्वर्थतावच्छेदकफल
 शालित्व कर्मत्वमित्यत्र घात्वर्थतावच्छेदकत्व न पातुशून्यतावच्छेदकत्वम्, अपि
 ॥ व्यापाररूपेऽनुकूलतासम्बन्धेन नियोज्यतया पातुप्रतिपाद्यत्वम् । प्रकृतं
 निपातान्तेन घात्वर्थेन तादृशबोधविषयत्वरूपस्य नम पदार्थस्य

तदवच्छेदकत्वमक्षतमेव । न चैव पूर्वदेशादेर्गम्यादिकर्मत्व दुर्वार, विभागादौ क्रियाजन्यत्वसत्त्वेऽपि निरुक्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् । न हि विभागादिर्गम्याद्यर्थे कथमपि विशेषणतया मासते । एव च नारायणादेः करोतिकर्मत्वेऽपि नमःपदादिकं विना न तद्योगे नारायणादिपदोत्तरं द्वितीया । तदर्थान्वयिफलोपस्थापकाभावेन तदर्थानन्वयात्, नापि नारायणं फलं करोतीति प्रयोगापत्तिः, फलस्यात्र धात्वर्थव्यापारे साक्षादविशेषणत्वात् । निपातातिरिक्तानामर्थस्य धात्वर्थे भेदेनान्वयस्यान्युत्पन्नत्वात् । धात्वर्थे साक्षाद्विशेषणीभवत्येव फले द्वितीयायाधेयत्वान्वयात् । अत एव पुरस्कृत्य शिखण्डिनमित्यादावपि शिखण्ड्यादेः कृतिकर्मता । धात्वर्थव्यापारविशेषणपुर.पदरूपनिपातार्थप्रदेशावस्थानरूपफलभ्रयत्वात् । नारायणो नमस्कियते, व्यापान् पुरस्कियते, इत्यादौ निपातार्थफल धात्वर्थव्यापारे विधेयतयैव मासते । तदन्वितभाभयत्व कर्माख्यातादिना प्रत्यागते । अथैवमपि कारकविभक्तेः साक्षाद्धात्वर्थान्वयित्वनियमभङ्ग इति चेन्न, तादृशनियमे निपातातिरिक्तार्थमद्वारीकृत्येत्यस्यैव साक्षादर्थत्वात् । अन्यथा घटो दण्डाज्जायते न पारिमाण्डल्यादित्यादौ कारकप्रज्ञम्या जन्मार्थाग्रन्ययिनि नमार्थाभावे प्रतियोगितया स्वार्थप्रयोग्यत्वादिवोधना सम्भवात् । पारिमाण्डल्यादिनिरूपितमपि प्रयोज्यत्व विप्रप्रितया तदवच्छिन्नजनकतावशानादौ प्रसिद्धम् । प्रयोज्यत्वविशिष्टोत्पत्तिरेव वा तस्य धात्वर्थः । नत पञ्चम्यन्तार्थपारिमाण्डल्यनिरूपितत्वस्याभावे नञा बोध्यते । उक्तीत्या क्रियायोगे नमस्कृत्यस्य कर्मत्वेऽपि स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादौ चतुर्थी अपकर्षान्वयावधित्वमात्रविवक्षया ।

केचित्तु-नारायणं नमस्कृत्येत्यादौ नम. पदं नतिर्नमपरम् । तथा च नारायणं नतिकर्माकृत्येत्यर्थविवक्षया घटं दण्डं करोति शुक्लीकरोतीत्यादौ घटादेरिव नारायणादेः कृतिकर्मता, शिखण्डिनं पुरस्कृत्येत्यादौ पुर.पदमप्रक्षिप्यतपरम्, एव घटं साक्षात्करोतीत्यादौ साक्षात्पदं प्रत्यक्षविषयपरम्, एव दुःखमाविष्करोतीत्यादावप्यादि.पदं ज्ञानगोचरार्थकमिति सर्वत्र पूर्ववद्वितीयानिर्वाहः- इत्याहुः । नम.पदस्य धर्मविशेषकत्वे हरिराविर्भवतीत्यादिवल्लभोपपत्तीति प्रयोगप्रसङ्गात् ।

तस्मात्प्रस्तारोति आविष्करोति पुरस्कारोति अलङ्करोतीत्यादौ नम प्रभृतयो
निपाता धर्मवाचका एव; लाघवात्, तत्तद्वर्माभ्यस्य दर्शितरीत्येव कर्मतोप
पत्तेः । आविर्भवतीत्यादिप्रयोगानुरोधेन चाकिरादिशब्दानां प्रकटतामये
धर्मिणि लक्षणोपेयते । शुक्लः पटइत्यादौ शुक्लादिशब्दानामिव ।

अस्तु वा तत्रापि प्रकटनादिरूपो धर्म एव तदर्थस्तत्त्वैव धात्वर्थभावे
धर्मरूपेऽभेदान्वयः । क्रियाया स्वार्थभेदान्वये आविरादेरेवाकाङ्क्षा स्वीक्रियते,
न तु नमःपदादेरिति न नापयणो नमो भवतीत्यादेः प्रसङ्गः । शुक्लीकरोती
त्यादौ च्विप्रत्ययान्तस्यापि शौरूपादिधर्म एवार्थः । अभूततद्भावे तदनु
शासनात् । अभूतस्य पूर्वकालावच्छेदेन शुक्लादिभावरहितस्य तद्भाष्य शौरूपादि ।
अथ वा अभूतः पूर्वकालावच्छेदेन धर्मिण्यविद्यमानस्तद्भावः शौरूपादि । शुक्ली
भवतीत्यादौ तु दर्शिता रीतिः । न चाभूततद्भावपर्यन्तस्य च्विप्रत्ययवाच्यत्वे
गौरवाच्चुक्लादिपदोपस्थान्यपदार्थतावच्छेदकशौरूपादान्वयि अभूतत्वमेव च्वि-
प्रत्ययार्थोऽस्तु, शुक्लतर इत्यादौ तरवाच्योत्कर्षत्वे च व्यर्थस्यापि व्युत्पत्ति
वैचित्र्येण पदार्थतावच्छेदकेऽवयवसम्भवादिति वाच्यम्; सम्मतेऽपि शौरूपादि
भावस्यैव च्विप्रत्ययार्थतोपगमेन गौरवानवकाशात् । पूर्वकालावच्छिन्नत्वनिष्ठा
भावप्रतियोगित्वसहितस्याभेदत्वस्य प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य सम्बन्धतया भानोप
गमात् । शौरूपादावभूतत्वलाभिनैव जलपरमाणु शुक्लीभवतीति प्रयोगा
प्रसङ्गात् । शौरूपादेर्धर्मत्वेनैव वाच्यत्वा न तु तादृश्येणेति न शक्यत्वान्तरम् ।
प्रत्ययार्थतावच्छेदकतत्तद्वर्माभ्यस्य निष्ठाभेदताविशेषाणामेव सम्बन्धतया भानोपगमा-
द्वर्मान्तरस्याभूतत्वमादाय न जलपरमाणुः शुक्लीभवतीत्यादिष्वङ्कः । प्रकृत्य
र्थतावच्छेदकगतप्रागविद्यमानत्वस्य च्विप्रत्ययार्थत्वमते तु अशुक्लीभवतीत्यादौ
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकशौरूपाग्रभाष्यस्य प्रागपि क्वचिद्विद्यमानतया तद्वर्गात्वात्वे
योग्यतानुपपत्तिः, तत्तद्वर्माभ्यस्य विद्यमानत्वस्य व्यर्थत्वे शक्यत्वान्तरमिति
पूर्वकालावच्छिन्नोऽभाव एवाविद्यमानत्वम् । तस्य च प्रकृत्यर्थतावच्छेदके
सामानाधिकरण्यसहितप्रतियोगित्वसम्बन्धेनान्वयो वाच्यः । प्रकृत्यर्थे च तादृश
सम्बन्धेनाभावविशिष्टस्य वैशिष्ट्यभानमुपेयम् । अन्यथाऽन्यत्र स्वाभावसमा
नाधिकरणस्याशीतस्यादेः सर्वदाऽशुक्लकाकादावपि सत्त्वेन काकोऽशुक्लीभव-
तीति प्रयोगः स्यात् । अताभावरूपपदार्थान्तरविशिष्टप्रकृत्यपत्तावच्छेदक

वैशिष्ट्यमान च प्रकृत्यर्थे न सम्भवतीति प्रकृत्या स्ववृत्तिसहकारेण
 स्वार्थे यादृशविशेषणावच्छिन्नप्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थता
 वच्छेदक प्रत्याप्यते, पदान्तरसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायापि प्रकृत्यर्थतावच्छेद
 कीयतादृशविशेषणावच्छिन्नसम्बन्धप्रत्याप्यनेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकीयतादृशसम्बन्धे-
 न्निवृत्त्यर्थवृत्त्या प्रकृतिवृत्त्याऽभासमानस्य मानासम्भव इत्यनुपपत्तिः ।
 अस्मन्मते तु भवत्यर्थे भावे च्विप्रत्ययान्तर्यस्याधेयतासम्बन्धेन पूर्वकालाव-
 च्छिन्नस्वाभावाधिकरणविशिष्टस्य अशौकस्यादेः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनैवा-
 न्वयस्योपगन्तव्यतया तेन सम्बन्धेन चाधिकरणविशिष्टाशौकस्यादिना विशि-
 ष्टस्य भवत्यर्थस्यैवाख्याताद्यर्थे आश्रयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन भानात् तादृश
 विशिष्टनिरूपिताश्रयत्वस्य च पूर्वकालावच्छेदेनाशौकस्याद्यभावाधिकरण एव
 सत्त्वेन नोक्तातिप्रसङ्गः । अन्यत्त्वयपूङ्गम् । स्वस्ति भवत इत्यादावाशीः
 स्वत्यर्थः । सा च परहितविषयकस्वेच्छा । स्वमुच्चारयिता, हितान्वयी
 सम्बन्धश्चतुर्थ्यर्थः । एव च भवदीयहितविषयिणी मदीयेच्छेति बोधः ।
 कस्याणाद्यर्थकोऽपि स्वस्तिशब्दः, “ स्वस्त्यस्तु महा ” मिश्रादौ, तत्रापि
 चतुर्थ्यर्थः सम्बन्ध. स्वस्यर्थान्वयी । इत्यतम् ।

इति चतुर्थी ।

अथ पञ्चमी ।

‘वृक्षात् पर्णं पतति’ इत्यादौ पञ्चम्या प्रकृत्यस्य वृक्षादेः पतनादिक्रिया
उपादानं प्रत्यक्ष्यते । अत्रादानत्वं च स्निग्धभेदप्रतियोगितावच्छेदकाभूतक्रिया
जन्यविभागाभावत्वम् । पर्णादेः स्वनिष्ठवृक्षादविभागजनकपतनाद्यपादानं वना
रणाय भूतान्तःक्रियाविशेषणम् । भेदप्रतियोगतावच्छेदकत्वविभागे च पञ्चम्य
शक्तिरूपम् । भेदे विभागे च वृक्षादेः प्रकृत्यर्थस्याभेद्यतासम्बन्धेनैव । प्रतिपा
दितावच्छेदकत्वमाश्रयत्वं विभागश्च जनकास्त्रयेण क्रियायागमेति ।

जनकाक्षयस्य प्रतियोगिताजन्यच्छेदकतया वनात्स्वयं धावच्छिन्नादिभागा
भावक्रियाया योषधितु न शक्यत इति चेत् १, तादृशविभागजनकत्वमेव पञ्चम्य
योऽस्तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्त्वाभावात्तावच्छेदकक्रियाया वयं, जन
कवृक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्निग्धविभागजनकपतनाभावपर्णमिक्षयाकारक
उत्तरस्थले यत् ।

अथ पञ्चमीसगमि-वाहृतनशोकया पञ्चम्यर्थवार्त्तायाऽभावात्तावच्छेदकत्वमेव
यथायोगमेकतरस्य वा १ नाथ पक्ष — ‘पर्णं वृक्षात्पतति न स्वस्मात्’ इत्यत्र
स्वनिष्ठपतने स्निग्धभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्स्वयं स्वनिष्ठविभागजनकत्वा
नाभावात्स्वयं ‘वृक्षात्पतति न भूतत्वात्’ इत्यत्र पर्णो भूतत्वादस्निग्धविभागा
दिजनकत्वाभावात्स्वयं तस्मिन्भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्तावच्छेदकत्वमेव
पक्षे । नापि द्वितीय, — ‘वृक्षात् पर्णं पतति न पर्णात्’ इत्यत्र पतनिष्ठपतो
पतनिष्ठविभागाजनकत्वस्यैव पतनास्त्रिभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया पत
निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि वाचागोम्यताया निर्वाहयितुमशक्यता—
दिति ।

न च विभागवच्छिन्नविभागा विभाग न्वयोऽव्युत्पन्न उद्देश्यतावच्छेदकानुभवेति
 तथादिष्टं चाभ्यस्य, जनकतासम्बन्धेन विभागावच्छिन्ने प्रकृत्यर्थविशेषितविभागजनक
 त्वाप्यपेक्ष्युत्पत्तिविरोधविरहात् । न च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वाऽवधिमन्त्रपौरुषप
 दोषे चाद्विविधोपाधीनस्य, पारविभागोपरिष्ठोर्हेतुत्वोपगमात्तदभावेन त्यजपातूरस्थिते
 तत्तदर्थे न पञ्चम्यर्थान्वय इति वाच्यम्, स्वस्तिपत्त्योऽप्यजिनिभक्त्योश्च पदोपपात्तमद
 श्यम् । त्यजपदस्यापारविभागयोः पञ्चम्यर्थान्वयात्, त्यजधातुजन्यतत्त्वस्य पदोपरिष्ठो
 रपि पञ्चम्यर्थान्वयहेतुताया अवश्य-वाच्यत्वात् । न च पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वा
 व्यपक्षोभे चाद्विजन्यविभागजनकत्वजनवच्छिन्नव्यापारोपरिष्ठितिरुद्देश्यावधिमन्त्राभ्यपे
 क्ष्य धातुजन्यविभागमुक्त्यविशेषकोपरिष्ठितिरुद्देश्येति । स्वजधातुजन्यविभागव्य-
 ष्ठिपञ्चम्यपारोपरिष्ठितिविषयव्यापारविधायको पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वावधिमन्त्रा
 न्वयाऽवभव इति वाच्यम्, कलन्त्यापारयोः पृथक् धात्वर्थसमते त्यजपातोर्हीनाभा
 येन विभागस्य तद्वजनवच्छिन्नस्य दस्य चोपरिष्ठित्या तदुपरिष्ठितिविषयतादशार्थोपपि,
 तत्तत्पञ्चम्यर्थान्वयसम्भवादिति चेत् १.

न, कलवच्छिन्न-धातारस्य धात्वर्थतामते उक्तरीत्यैव साहज्यत्वात् । तयो-
 र्यक् धात्वर्थतामते च तयोः कलवच्छिन्न-धातारविषयक बोध जनयतु धातुवदमित्ये
 तादृशोच्छारुदा । कल-धातारोपरेकैव शक्तिः पुनरुद्देश्यदिपदवत् न तु कलविषयक भव
 यः विषयक च बोध जनयति इति समूहालम्बनात्मकबोधनिष्ठा तत्तादिपदकत्वावच्छि
 भविभिन्नविषयताशालितस्यैतस्याः । तथा सति नानार्थत्वावशेनेन कदाचित् कल
 व्यापारयं रेकैकपरित्यागेनापेकैकस्य बोधप्रसङ्गात्, तथा च विभागे पञ्चम्यर्थान्वय
 धिमन्त्रान्वयबोधे छल्लेख्यबोधनिष्ठाविषयत्वाद्ये विभागेत्यर्थविषयकत्वान्नवच्छिन्नं याव
 यादिधातुशक्तिज्ञान क्रियाद्ये विभागजनकत्वरूपपञ्चम्यर्थान्वयबोधे च तादृशबोध
 निष्ठविषयताया विभागविषयकत्वं नवच्छिन्नत्वान्नवच्छिन्नधातुशक्तिज्ञान हेतुव्यपेक्षे इति.

त्यजभातोस्तादृशज्ञानमग्रा-न्तस्थाऽसम्भवीत्यतिप्रसङ्गानवकाशात् । शक्तिद्रोपादिवद्
दर्शितैकशक्तेरपि कर्तृकर्मप्रत्ययस्थले फलव्यापारयोः विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन शा-
ब्दबोधसम्भवात् विशिष्टशक्त्यावेव विशेषणविशेष्यभावावपयांसाऽनिर्वाहात् ।

यदि च फलव्यापारयोः शक्तिभेदे एकार्थपरित्यागेनाऽपरार्थबोधप्रसङ्गवत्
उत्तरूपसङ्केतोपगमेऽपि पुष्पर-तपदशक्त्यविशेषण सत इव सकर्मकधातुतोऽपि विशेष-
णविशेष्यभावानापन्नत्वैवावयवोऽयं स्वात्, न तु तदापन्नार्थद्वयविषयक—
इत्युच्येत ? तदा सङ्केतस्य बोधात् विशेषणतया भासमानयोः फलव्यापारविषयक-
त्वयोरेव-च्छेदावच्छेदकभावावगाहित्वमपि स्वीकरणायैव विशेषणविशेष्यभावेन भा-
समानयोरेव फलव्यापारयोः विषयताद्वयमवच्छेदावच्छेदकभावापन्नमिति तथैव तयो-
र्भावेन । पुष्पवन्तरसङ्केते च चन्द्रसूर्याविषयतयोरवच्छेदावच्छेदकभावो न भासते ।
अतस्तयोः विशुद्धत्वमेव भवामिति न काप्यनुपपत्तिः ।

यदि च ' वृक्षात् रश्मिरेते इत्यदिर्न प्रयोगस्तदा सकर्मकभातो फलवि-
शिष्टव्यापारव्यञ्जकतामते पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वबोधे विभागावच्छिन्नफलाव-
च्छिन्नव्यापारविषयकधातुशक्तिसान्द्र-योपरिमिति फलव्यापारयोर्निरास्य पुनरतयो-
र्धोऽर्थतामते च सङ्केतोऽपि अनिष्टविषयतायां विभागविषयकत्वानवच्छिन्नत्वपक्षान्त-
रविषयतायाः निश्चितत्वोभयवगाहित्वानवच्छिन्नत्वोपरि रिति कारणमभ्युपगम्य तथैव तल-
लापिष्यते ।

' व्याप द्विभेति ' ' दृश्युर्गते रश्मिरेते ' इत्यादौ " भवित्ताधोना भयरेण " इत्येतादृशादानं वम् । अतः च परतोऽनिष्टत्वभावना, प्राण चानिष्टनिवृत्त्यनुकूलो-
पकारः । तदर्थकधातुयमेव इत्यदि द्वजनकमतादानसहमिति सूत्रार्थः, एवं च
पञ्चम्यर्थतामते तथैव तथैव, तथैव निवृत्तता रश्मिरेतेऽनेति ।

अथ यस्य व्याघ्राधीन मयमपि विद्मथ च व्याघ्राधीनत्वेनाऽसौ स्वीयमरण
दिक सभावमिति, तत्पुरुषपर 'व्याघ्रादपि विभेति' इति कथं प्रयोग प्रमाणम् ?
अनिष्टे व्याघ्राधीनत्वस्य बाधादिति चेत् ? भयार्थकधातुयोगे प्रयोग्यताप्रकारत्वं
यस्यमर्थं, तच्चानिष्टसभावनायामेति प्रकृते च व्याघ्राधीनत्वस्य तत्पुरुषायाऽनिष्टे
बाधेऽप्यनिष्टसभावनायाऽप्रकारकत्वमवाधितमेवेति नानुपपन्नं । एव च शुभ्र
मेव मित्रादपि विभेति इत्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यमिवादि । एव च भयार्थ
कधातुयोगे भयहेतुत्वेन सम्भावितमपादानमित्येक सूत्रार्थं, अनिष्टविरहानुकूलभा
षारूपत्राणार्थकधातुयोगे तदनिष्टप्रयोगश्च नदित्यपर । अनिष्टं च तु स्वमेव सर्वं
त्रानुगतम् ।

यत्न य तु स्त कथापि न प्रसिद्धयति तादृशस्याप्यधिकष्टकोदरपादानत्व
कथमिति चेत् ? तर्हि यन्निष्ठश्चतु खोपधावकव्यापारविरहानुकूलव्यापारस्तदपा
दानक स्वरूपक रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटाद्व्येत्तनकर्मक रक्षणं विनाशोपधाप
कव्यापारविरहानुकूलव्यापार तदपादानक स्वरूपक रक्षणमिति वक्तव्यम् । घटा
व्येत्तनकर्मकरक्षणं विनाशोपधावकव्यापारविरहमर्थं निर्वाच्यम् ।

'यवेभ्यो गा वारयते' 'कृपादप्य नारयति' इत्यादौ 'नारणार्थानां मीप्सित'
इत्यनेन यवकूपदिरपादानत्वम्, वारण क्रियाप्रतिषेध, तदर्थकधातुयोगे इप्सित
तत्क्रियाजन्यफलमागितया तत्क्रियाकर्तृत्वमिमेतेऽपादानमिति सूत्रम्, क्रिया
च भयगमनादिरूपा, तात्पर्यवशात् कश्चिन् कस्याभित् प्रतिषेधो वारयत्यादिना
नोप्यते, प्रतिषेध कर्तृत्वाभावात्तुल्यव्यापार । कर्तृत्वामात्ररूपात्पर्यवर्तक
फलशक्तितया अवाच्यत्वे कर्मता । यवादिवदोत्तरपक्षस्था यवादिवदोत्तरपक्षेच्छाविष
मवलकत्व भक्षणादौ प्रत्याख्यते, इच्छा च भक्षणादिनिषाप्तगवादिनिष्ठा, तदर्थे
ऽतर्भावातीया, एव चावस्थानं यन्नुप इति चेत् यत्र भ्रातृ-अविषयं योग्यताऽ

भक्षयोगोत्तरदेशसयोगादिर्गवादिनिष्ठतत्फलकन्यापारविशेषकर्तृत्वाभावाद्ब्रूय्या
पारातृकूटकृतिमपिनित्याकारको बोध । अन्धादेर्यद्यपि कूपगमनत्वादिना नेच्छा
सथाप्यभिमुखदशगमनत्वादिना कूपगमनादेरिच्छा वर्तते एवेति, वस्तुगत्या य-
कूपादिदेशस्तद्वत्त्वेन क्रियाज यसयोगस्य तदिच्छाविषय वमक्षतमेव ।

न च प्रकृते यवकूपादिनिष्ठफलविशेषजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थोऽस्तु, किमिच्छा
ऽतर्भावेनेति वाच्यम्, यत्त चैतादेर्नान्तरीयकतया विषभोजनादिक प्रसक्त न तु स्वे-
च्छातस्तत्र तद्भोजनविरोधि-न्यापारकर्तारि 'चैत्र विषाद्वारयति' इति न प्रयोग, अपि
तु 'सविषाद्वारयति' इत्यादिरेव, तत्र पूर्वप्रयोगवारणाय सूत्रकृता "ईप्सित,"
इत्यत्र सम्प्रत्ययेनेच्छोपदानम्, अत एव यद् यथादिक केनापि न भुक्त तत्कर्मक
भोजनाप्रसिद्धावपि भोजनफलं सयोगविशेषं तद्यथादिगतत्वेनेच्छाविषयत्वप्रसिद्ध्या
तद्यथाद् गा वारयति इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । एव च तत्र भक्षणादौ तद्यथा
दिकर्मकत्वगवादिकर्तृत्वोभयाभावबोधात् केवाचित् प्रयासोऽनादेय एवेति ।

“पण्डितात् पुराण शृणोति” “उपाध्यायीद्वन्द्वमधीते” “सामादधीतस देश”
इत्यादौ “आख्यातु-आख्यातोपयोगे” इत्यनेनापादानता, तत्र प्रकृत्यर्थं पण्डिता
दिकर्तृकोच्चारणाधीनत्वं पञ्चम्यर्थं, तस्य च अध्वणोच्चारणार्थविशेषणानादिक्रियाम्
प्रत्ययः ।

“मृदिपण्डाद् धगे जायते” इत्यादौ “अनिकर्तु” इत्यनेनापादानत्वम्,
तत्र प्रकृतित्वं च विकारित्वम् प्रकृतिविकृतिभावाभावेपि “माक् केकयीतो भरत-
वतोऽभूत्” “वायोर्नात्” इत्यादौ पञ्चमीदर्शनत्वं न हि भुतवपुषो मातापितृ
शरीरविकारत्वम्, अपि तु तदीयशुक्लशोणितादिविकृतित्वमेव, शुक्लशोणितादे शरीर-
त्वमेति गन्तमूमादेरिव शरीरावयववाभावात् तदवयववारभ्य प्रत्येक सद्विकारतात्
यथा ।

न च तत्र हेतुपञ्चम्येव न ऽपादानपञ्चमीति वाच्यम्, गुणातिरिक्तहेतो
पञ्चम्यनुशासनविरहात्। अन्यथा 'दुग्धाद् दधि जायते' 'सूक्ष्माद् भृशुर्जायते' इत्यादावपि हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ "अनिकर्तुः" 'इत्यादिसूत्रस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः, तस्मात् कारणत्वमेव प्रकृते प्रकृतित्वम् । 'दण्डाद्
घटो जायते' इत्यादयोपि प्रयोगा इत्यन्त एव । अत एवेवमस्य द्रव्यादिकार्या
ऽपकृतित्वेपि "यतो द्रव्य गुणाः कर्म" इत्यादौ पञ्चमी । न च प्रकृत्यपदेन कारणमात्र
विनष्टायामपि क्रियाविनष्टाऽभावात्पादानपञ्चम्यनुपपत्तिः, हेतुपञ्चमी चोक्तक्रमेण
प्रकृतेऽनुपपत्तयेति वाच्यम्, अगत्या 'जायते' इत्यादिक्रियाव्याहारेण तत्र पञ्च
म्या उपपादनीयत्वात् ।

'हिमवतो गङ्गा प्रभवति' इत्यादौ "अत्र प्रभव" इत्यनेनाऽपादा
नेता, पञ्चम्यत्वात् प्रभवनम् प्रथमं, प्रजाया, स प्रभव, प्रथमप्रकाश एव प्रभव-
त्यर्थः । पञ्चम्यर्थः, सप्त-वाचीनत्वं तादृशक्रियायामनेति, सप्तमे च हिमवदादे
मकृत्यर्थस्याप्यस्य ।

"उपाध्यायादन्तर्धत्ते छात्रः" इत्यादौ "अन्तर्धत्ते" चेनादर्शनमिच्छति "इ
त्यपादानता । अन्तर्धि.—अन्तर्धानम्, स्वनिष्ठाग्न्यकर्तृकदर्शनविरहोद्देश्यको व्यापारः,
एव च व्यापारानुसूतत्वाऽऽन्तर्धानघटको यत्कर्तृकदर्शनविषयताविरहोद्देशः। सोऽप्रा
धानमिति सूत्रार्थः । उत्तरश्रुतीवचन्या अन्तर्धिमपट्टदन्तर्धिविच्छर्तुतानिरूपक-
त्वमेवार्थः इत्यादिपादानकर्तृकदर्शनविषयताया च स्वीकृतीऽभावस्तद्वृत्त्यवकाशापारह
र्ता छात्र इति तत्राशयमवधारय ।

इदं तु बोध्यम्—'अस्मादयं क्षीरं' 'अस्मादयं तार' इत्यादौ व्यापादानपञ्चमी;
देव्याद्यवधारणादानवस्थाऽननुशासनात् । "प्रवृत्तप्रायेऽपादानम्" इत्यनेन ह्य
ऽप्राये-विभागरूपविवक्षायां विधान्तरजन्यविभागे च, यदवधिभूतं तस्याऽऽपादानत्वं
विधीयते न स्वधर्मावस्थेयं । यदि चाप्रायपदं सन्तुगात्तेष्वलक्षकमुच्यते तदा
तदुपादानमनर्थकं स्यात् ।

अथ त परेन क्रियासाम्यमुपलक्ष्यते ' अस्माद् दीर्घ ' इत्यादेः च ' भवति ' इत्याद्याहार्यम्, दीर्घभवन च दीर्घतैवेति क्रियाया सावधिकत्वम्, आवश्यकम् क्रिया व्याहार, तद्योगमन्तरेण कारकत्वस्याऽनिर्वाहात् । एवम् ' वलाहकाद्विद्योतते विद्युत् ' इत्यादौ द्योतनादिक्रियाया सावधिकत्वविरहेण ' निरस्य ' इत्याद्याद्विद्यते । अत एव नेरदपादान निर्दिष्टविषयम्, अपि तूपात्तविषयमिति वैयाकरणा । निर्दिष्टत्वम्, उच्चरितत्वम्, उपात्तत्वम् अभ्याहृतत्वम्, विषयोऽवधिकत्वनिरूपक । निरस्य णच विभाग एवेति उक्तस्थले अभ्याहृतक्रियाया सावधिकत्वमिति चेत् ? एव सति वृद्धत् पतति ' इत्यादौ वृद्धादेरसम्भ । तत्रापि विम गक्रियाऽभ्याहृत्यते इति चेत् ? तत्र निर्दिष्टविषयतामपादयिरोप ।

एवम् ' अस्माद् दीर्घ ' इत्यादावपि क्रियाव्याहारे तत्तमशीले ' माधुरा लोभेभ्य आदयतरा ' इत्यादावपि क्रियाया अभ्य हरणीयतया तत्राऽपादानस्याऽपेक्षितक्रियारूपस्योपात्तविषयान्तर्भवप्रसङ्ग इति सादृशाऽपादानवीरविशेषापत्ति । एव च—

“ उप त्तविषय किञ्चिन्निर्दिष्टविषय तथा ।

अपेक्षितक्रिय चेति तिभाऽपादानमुच्यते ॥ ”

इति शाब्दिकविभागविरोध ।

अथ ऽन्तरेण क्रियासाम्येय क्रियान्वयविभागश्च विवक्षित, एवञ्च ' वृ षत् पतति ' इत्यादौ न विमागात्मकक्रियाव्याहार इति तदपादानमपि निर्दिष्ट विषयम् यत्राऽपादानतानिर्वाहार्थमेव क्रियाऽप्याहार, ' वलाहकात् ' इत्यादौ, तदपादानमुपात्तविषयम्, यत्र वाक्यसमाय यत्र तदव्याहारस्तत्र एव चाऽपादानतानि माहो यथा ' माधुर्यं लोभेभ्य ' ' अस्माय दीर्घ ' इत्यादौ, तत्रापेक्षितमिम मिति चेत् ? एवमपि ' अवमस्मात्तारः ' इत्यादावगति — तत्र हि तारत्व जा ति, तारत्वे न सावधिकत्वमिति कुतोऽपादाता । अथवा ' अवमस्माद् गो ' इत्या दानति । न च जावेरेपि तारत्वस्य ' अवमस्मात्तार ' इति प्रतीतिरप्य भव

एव साधोभक्त्येति वाच्यम्, यदेष हेतुपेक्षया तारत्व तदेवाभ्यापयता म द्रव्यम्
तस्याभ्युपगमिद्वयानभ्युपगमात्, तमन्यतमानभ्युपगमे जायिष्यदुत्पत्तिः, तथा च
तेरुत्पाद साधोभक्त्ये स्वपिच्छया यस्तारत्वमपेक्ष्य स्वस्मिन् मन्द्रव्यवहार इव
तारत्ववद्वारेण स्यात् स्यापेक्षया यो मन्द्रस्तवपक्ष्य तारव्यवहारवत् तमपेक्ष्य स्व
स्मिन् म द्रव्यवद्वारेण स्यात् ।

अथ तदपेक्षया तारव्यवहारस्तत्तज्ज न च ये स त तत्साक्षात्कारप्रतिरन्धक
तापेक्षेद्वयः, तमरमयत्वमन्यते, अतो न स्वपिच्छया यस्तारत्वमपेक्षया तारव्यवहारो
ऽपेक्षया तरेण भवतीति चेत् ? तर्हि ' अमाचार ' इत्यत्र साजात्यमा
न भिन्नकरणसाधोभारवतिरन्धकतायन्धकजातिरूपतारपदप्रवृत्तिनिमित्तव्यक्तसाधा
त्य साक्षात्कारे च पञ्चम्यर्थान्ययो वाच्य, साधोभक्त्येव दर्शयतीति प्रसङ्गवारणसम्भवात्
साजात्य तदवत्तिरन्धकजाति, तस्या च साक्षात्कारे च न साधोभक्त्येति न
साधोभक्त्यपेक्षयापादानात् तत्र पञ्चम्यर्थः ।

न च साजात्यपदज्जाते साधोभक्त्यामात्रेण ब्रूते साधोभक्त्यमरत्वेन
एव साक्षात्कारो विरुद्धविपर्ययसाक्षात्कारान्, तद्विपर्यया च साधोभक्त्येति तत्र
पञ्चम्यर्थान्येन सामञ्जस्यमिति वाच्यम्, यतो ब्रूतेर्विपर्ययाच्च साधारण्यप्रति
योगिकत्वमपि न तु तदवधिकत्वम्, तदवधिकत्वतः प्रतिबोध्यत्ववोर्बन्धुत्वो मेदात्
अन्यतो ' घट वर्तते ' ' घटमवगाहते ' इत्यत्र ' घटावर्तते ' ' घटाववगाहते '
इति प्रयोगस्य घटावगाहादौत्वेन दुर्बलत्वात् । अत एव प्रतिबोध्यताया अपादा
नन्वाना मकतयाऽन्तर्दिष्टमद्वयेति प्रतिबोध्यतायकपदात् पञ्चमी सूत्रान्तरेणातुष्टिः,
प्रतिबोध्यत्वस्यापादानत्वरूपत्वे तत्त्वत्वेयभ्यापये ।

अथाऽयदिद्योर्दार्ढ्यभेदात् क्रियात्वाभावेन कारणत्वात्तमव इति मुनि व
स-र-प्रतिनामिति चेत् ? , तत् किं तद्यदिद्योर्दार्ढ्यव्यक्तत्वात्तदे क्रियात्वमु
न्यते भवता ? तस्मादत्र पञ्चम्युपपादक सूत्रान्तरमनुवर्तमानमिति ।

न च 'पटाद्देह' इत्यादौ क्रियायोगादप्रादानपञ्चमेव भातृपदाप्यपदानमं
गियोगिताया अप्रादानत्वरूपत्वे 'घटे वर्तते' इत्यादौ तन्मीप्रयोगस्य परत्वेनाधिक-
रणवत्तावादिना बाधादेवाऽनवकाशात् अभावीवविलक्षणप्रातृयोगिताया एव वा त-
थात्वात्, 'घटादम्यत्त्रयम्' इत्यादौ चाऽप्रादानः काचप्रत्ययेऽप्यपदानयोगेनेव पञ्चमी,
तन्मात्रप्रदेशादिप्रत्ययतया भावभावभेद एव पञ्चम्यर्थान्वयापगमात् न तु भावप्रत्ययात्
भावात्मेन भावमाने तस्मिन् अन्यपदार्थैकदेश इव वृत्त्यर्थैकदेश्यपि तत्त्वान्धके प्रतिबो-
गित्वसङ्घातान्नयः प्रवृत्तिविरुद्धत्वादिति वाच्यम्, प्राधान्येन भावप्रत्ययान्तावमानेऽप-
्यस्यै घटपटादिप्रतियोगिकत्वात्पञ्चमिवत्त्वात् घटाद-म्यत्त्रयम्' इति प्रयोगात् तत्रै-
वाचार्यैवाऽभेदपरद्वयोपादानात् ।

अथ वा "बुधमपत्ये" इत्यत्राऽपञ्चम्येव विवक्षितम्, न तु प्रतियोगित्वम्-
अभयानुपपन्नकत्वाभावादिति 'पटाद्देह' इत्यादौ पञ्चम्युपपत्तयेऽभेदपर-
पादानम् ।

वस्तुतस्तन्नेतरपद स्वरूपपरमेव आर्गपरत्वे 'घटाद-म्य' इतिपद 'पटा-
देह' इति प्रयोगापत्तेः ।

यदि चैकपदस्याप्यपत्येन नाऽप्राप्तकता, अपि तु समभिध्याहता पत्योपल-
क्षितनिष्ठवक्तृवृत्तिविषयत वच्छेदकघटत्वादित्येव 'तैत् एकमानवति' मैतथा
ऽप्यमू' इत्यादौ घटत्वपत्त्यादिनैवाऽऽत्मनः संज्ञादिप्रतीतेर्न तु पटपटाद्यम्यत्वादिना
न यत्त्वान्वयिप्रतियोगित्वात्पञ्चम्यस्यमिध्याहारात्, अ यथा तद्योगे पञ्चम्या भवति
त्येव 'घटस्यैक' इति प्रतियोगिनि पञ्चम्यपत्तेर्गौरवादिभ्युच्यते । तदाप्य-वाच्यं
कतदादियोगे पञ्चमीप्रयोगापत्त्याऽयं प्रत्ययस्यैव, तथा च 'पटाद्देहम्' 'घ-
टाद्देहते' इत्यादौ पञ्चमीनिर्वाहक तत्राऽप्रादानत्वमेव कथंचिदुपादानोपपत्तिः ।

तथा हि भिदधातोर्नाऽ-योन्वाभावोऽर्थे 'घटाद्देहति घट' इति प्रयोग-
पत्तेः त्रिपते पट इत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः चर्तृविभक्त्यामनेषदात्मभावात् भिदधातो-

अदेवादिकत्वात् परस्मैपदित्वाच्च इत्यन्कर्त्तात्मेनपदयोरनवकासत् अकर्मकधातुपरे
कर्मकर्तृविषयाया अप्ययोगात् कस्यचिदकर्मकस्य पदार्था तर्भावेन कर्मकर्तृत्वमुप
पादनीयम् अ-यो-यामावस्याऽजन्यतया तदर्थकधानोरर्थेति पदार्थान्तर्भावस्य दुष्क
रत्वात् । ' भिद्यते कुसूल ' इत्यादौ भिदेविदारणार्थकत्वेन सकर्मकतया कुसूला
देः कर्मकर्तृत्वसमवात्, अतोऽन्यत्वेन शापन भिदेरर्थः, शापनम् शानविषयताप्रयो
जकस्यासिपक्षधर्मता, तदास्योऽज्ञाचारणधर्म एव भिदादिकर्तृत्वाद्भेदक उच्यते
अ-प-वप्रक रकाऽनुभितिविषयताकपचात्वर्गतावच्छेदकफलभायो भिदादिकर्मतया
भेदः, एव च ' पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते ' इत्यादौ पृथिव्यादेः कर्मैव न केवल
कर्तृता । अन्योन्याभावे साध्ये सर्वतात्तिकाणां तादृशप्रतिशलेखन केया चिदनव
धानेन । प्रतिशालव्यवहृयादिपद बहुधादिज्ञानविषयत र्थकम् । हेत्ववयवश्चपञ्च
म्या ज्ञाप्यत्वं नाथोऽपि तु प्रयोऽप्यत्वमेवेति मणिकरादिमतानुसारेण केया चिदि
ति सूत्रमभिप्रेषयन्नुदाः ।

' अजुनः क्रोधादस्य विध्यति ' ' अथ भुक्त्वाऽप्य द्रव्याद्भोक्ता ' इत्यादौ
" तत्तमीपञ्चम्यो कारकमभ्ये " इति पञ्चमी प्रकृत्यर्थयोरप्यकालो, कारकद्रव्य
रावधायकतामभिधमे, तथा च स्वाभिहितदेवान्तरक्रोधात्मकाप्यभाषानन्तरदेहा
ऽथ सत्य शिष्यः जुन इत्याद प्रथमशब्दे बोधः, तममिव्यादुतकर्मभिहितदेहा
नन्तरं विदोदगमया प्रकृत्यर्थो-नयि, विशेष्यतया प्रकृत्यर्थो-नयि चान तरेदेहाशय
पञ्चापचः । र्थापकार्यन्वित वरपदाव्यान्विताररशार्थबोधकत्वमस्त्वन्न अनुपतिबोध्य
व्यदेकपदस्य र्थाक्रियते । भे जनकुरयविकरणेति हेत्वभाषानन्तरद्रवदान तरादिमनूतिभो
कमनूतिमननयान्य कारकबोधधरमशब्दे । कारकपदेन क्रियातुपुनव्यापाररूपकार
कपदार्थतवच्छेदकस्त्विति विषयया पञ्चमियानुसृत्यन्यापि प्रकृत्यर्थक एाऽन
नयकामिमावन् प्रकृत्यर्थविदोदगीमपदपरक्रिय नुरूपकृत्यविकरणकाकानन्तरमप्य
न बोधकत्वेन पञ्चम्युपगमि । कारकद्रव्यमध्यरतिता चान कालमप्य नोपपद्यते-
पदुर्वैवर्त्तु, अत पञ्चमम् " कर्तुंकार्यमभ्ये चैव कालः " इति ॥

॥ इति पञ्चम्यर्थनिरूपण समाप्तम् ॥

अथ षष्ठी ।

इत्याद्यन्धविषयाया कारकविभक्त्यप्रसङ्गे : “ षष्ठे षष्ठी ” इत्यनेन
 ‘चैत्रस्येदम्’ इत्यादौ षष्ठी विधीयते । ‘चैत्रस्य द्वयम्’ इत्यादौ स्वत्वस्य, ‘चैत्रस्य
 स्वम्’ ‘परस्य कारणम्’ ‘चैत्रस्य हस्तः’ इत्यादौ निरुक्तितावावयवत्वा-
 दीना सम्बन्धत्वेनैव पठ्यर्थता, न तु विशिष्ट-शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गत् । सयोगादित
 स्वत्वस्येति ‘चैत्रस्य नेह वासः’ इत्यादौ स्वत्वादिसम्बन्धविशेषबोधतात्पर्येण
 यत् नन्मप्युच्यते तत्त विशेषरूपेण षष्ठ्या लक्षणेन, “ सुबुद्धिमर्तो न लक्षणा ”
 इति प्रवादस्य ‘अनुशासनाऽसम्बन्धे एकविमस्यत्वेऽपरविमत्वेन लक्षणा’ इत्येत
 रसत्वात् । अत एव च “ कुयोगादि हि षष्ठी सम्बन्धत्वेनैव बोधयति ” इति
 विभा । इत्यनेन च सम्बन्धत्वेन कर्मत्वादिविशेषाया, ‘मातुः स्मृतम्’ इ-
 त्यादौ “ अधीगर्भ ” इत्यादिषष्ठ्यनुशासनस्य नियमपरतया सार्धन्योपपादन
 शक्तिरुक्तानुपपद्यते, सम्बन्धविशिष्टसम्बन्धविषयाया “ षष्ठे षष्ठी ” इत्यस्य षष्ठ्यविभा-
 यकत्वेतादृशानुशासनस्य विविधमेव स्यात् । अत एव च “ आम शूद्रस्य पत्न्या
 पत्न्याधिष्ठानमुच्यते ” इत्यतः ‘पत्न्या’ इत्यतः अनुपपद्यमानायाः षष्ठ्या सा-
 म्बन्धेन कर्तृत्वमर्थो न तु स्वत्वम्— शूद्रकर्तृकत्वयोस्तयो चरहोतानुपपत्तेरिति नदी
 नरमार्तानां मतमनुपपद्यते ।

न च तत्त कुयोगा षष्ठी कर्तृत्वत्वेनैव बोधयतीति नाप्यम्, निष्ठायोरो
 तस्या निषेधात् । अत एव “ नाग्निस्तृपयति काष्ठानां न पुनः कामलोचना ”
 इत्यादौ करणवादे सम्बन्धत्वेन विमल्लया षष्ठ्युपपत्ति, तृतीयादिविधिधियपपत्तया
 विशेषरूपेण करणत्वादिसम्बन्धविषयाया षष्ठ्यनुपपत्तेः ।

अथ सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वे ‘पुरुषस्य दण्डः’ इत्यादिषत्
 ‘दण्डस्य पुरुषः’ इत्यादिरेषि प्रयोगः स्यात् । एवम् ‘दण्डी पुरुषः’ ‘रूपवान्
 पुरुषः’ इत्यादिषत् दण्डरूपादेः पुरुषपदसमाधारत्वेति ‘पुरुषो दण्डः’ ‘प-
 दवद्गुणम्’ इत्यादिः प्रयोगो दुर्वारः — ‘तदप्रारित’ इत्यर्थे इव ‘तदस्य’
 इत्यर्थेति मत्तुपो विधानात्, दण्डरूपादिपदोत्तरपक्षे चैव षष्ठ्यादिनद्वयदधेः सम्बन्ध

न च भेद एव पक्षार्थः, तत्र च क्षत्रियादियदायंश प्रतिनोमित्तेनाऽप्यत्र च
क्षत्रियान्नरादिभ्यामवृत्तबलायः शक्तिभेद विनैवेति वाच्यम्, एवमायं कल्याणार्थ
क्षत्रियत्ववर्णय प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव मानमिति व्युत्पत्तिविरोधाऽपविहारः ।
‘नरेषु क्षत्रियाणामेव शौर्यम्’ इत्यादौ क्षत्रियादेर्निमित्तत्वर्थविशेष्यतयोपवि-
तस्य भेदे विशेष्यतया भासोपपत्तेः “एवञ्च विशेषणे” इति व्युत्पत्त्यन्तरविरोधाच्च ।
अपारम्भकक्षत्रया नरादियद्वदेव क्षत्रियाम्यन्तरत्वादिबिभेक्षरूपेणोपदिष्टातिरिति
चेत् । अशुद्धम् ।

ध्यात्वात् किं तावत्? कुत्र वा तदन्वयः ? । ध्यातृत्वतः तदनुचितम्, श्रु-
तमादिपदोपरप्राप्तिरिति चेत् १, न-पदार्थतावच्छेदकेन पदा-
र्थोत्तराऽनन्वयात्, 'पदार्थानां जातिमतिं यन्मा' इत्यादौ जातिमदन्वयपदार्थवृत्ति-
त्यसामान्याभावरूपे तत्तादौ साधितत्वात्, तादृशपदार्थसमयेतत्त्वाग्रमवश्यं जाति-
मिदेषां वृत्तिविधासाधनञ्च । एवम्—'द्रव्येषु कम्बुपीयादिभिरनु-चर-'
इत्यादौ घटत्वादिभिर्महदाऽन्वयितावच्छेदकस्वेषानुपपत्तितत्वात् तस्य ध्यातृत्वात्,
नवमोक्षो दुर्घट इति ।

भक्त भक्तिम्— 'नराणां क्षमिष्य शूरः' इत्यसौ क्षमिष्य इव कथ
यथा क्षमिष्याम्येति क्षमिष्यपदान्, शूरपदस्यापि शूर इव तदन्वित्यर्थः, यत्रपक्षे
उभेदः क्षमिष्ये तदन्वयिर्मन्वायेति । तथा च नराभिन्नः क्षमिष्यः शूरो नराभिन्न
क्षमिष्याम्यो न शूर इत्यर्थः । 'नराणां क्षमिष्येण शौर्यम्' इत्यत्रापि क्षमिष्यपदं
प्राप्त्यनुभवायार्थकम्, शौर्यपदं च तत्तदस्य-ताभावायार्थकम्, तथा च नराभिन्नक्षमिष्ये
शौर्ये तदन्वयिर्मन्वायेति बोधः । उद्देश्यविधेययोर्वाङ्मयसम्बन्धो भाषाया
अत्रोभे भ्रातृते सत्तन्मन्वाच्यमिदमविधेयभाषाया उद्देश्यवाचकविधेयवाचकपदयोर्वैय
धिकरण्यस्थले विधेयपदत्वकार्यः, तयो रसामानाधिकरण्यसमये तु विधेयपदमिभि
न इति सामान्यतोऽनुत्पत्तिरित्याहुः ।

तत्र शोभनम्-तथा शक्ति 'तस्मै पुष्पोत्तमाय नमः' इत्यत्र तत्पदा
अतस्तद्व्ययशेन पुष्पवदार्थाऽभेदविधाने उत्तमपरेनाऽनामभ्यां तु समाधाम्रसक्तेः

तत्र कर्तृपटितपरम्परारसम्भवावच्छिन्नाधारताया एव सत्त्वमर्थत्वेन सर्वसामान्य-
रसात् । परम्परासम्भवापि प्रतीतिवलेन ह्यचिदाधारतानिषामकत्वोपगमात् ।
अवच्छेदताविशेषोऽप्युत्पादसत्त्वमर्थः । यथा बोधायन शब्द, कर्णो शब्दः
पृथगे कविशयोग इत्यादी । एषु स्थलेषु कारकतानिर्वाहक भवतीत्य-
वधारः ।

अथ वा “सत्त्वमधिकरणेचेति” चकारेणकारकाधारवाचिनोऽपि स-
त्त्वमी । अत एव साध्यवद्विज्ञताभ्यामावयवपूर्तिवमिदत्र साध्यवद्विज्ञे यः
साध्याभावे इति सत्त्वमीतापुक्षेण व्याख्यानं सङ्गच्छते । तत्र क्रियाध्याहारि-
तापेक्षतयाऽसामर्थ्येन समासगुणवत्तेः ।

‘वर्मणि ह्यिनिमि’ आदौ “निमित्तात्कर्मवोय” इत्यनेनसत्त्वमी प्रकृत्यर्थव-
मार्हेननादिक्रियाविमिश्रक बोधयति । निमित्तत्वं च न कारणत्वम्, चमोदेई-
मनादिक्रियाकारणत्वे आनामाभावात् । पूर्ववर्धत्वेऽपि इच्छाकृपादिनाऽप्य-
थासिद्धत्वात् । अपि तु क्रियाजनिका वा विनियोग्यत्वेनेच्छा तद्विषयत्वम् ;
व्यतिषक्ततादृशताधीनत्वमेव तत्र क्रियात्वयोः सत्त्वमर्थः । तदेकदेशविषयि-
ताया निरूपितत्वेन प्रकृत्यर्थान्वयः । चर्मोदेर्गत्यभावादेः सम्बन्धश्च न सत्त्व-
मर्थः, अपि तु सत्त्वम् । ताद्युत्वे स्वकृतसत्त्वोपेक्षितः ।

‘गोष्ठं पुष्पमन्नासु गत’ इत्यादौ “यस्य च भविने” त्वनेन गवादिप-
दासत्त्वमी । तत्त्वमानाधिकरणपुष्पमानादिपदास्य ‘नल्लं वटमानये’ आदौ नास्ति
दिपदात् । द्वितीयाद्यद्विशेषणवदस्य विशेष्यवत्त्वमानविभक्तिकत्वनिपमत्तासत्त्वमी ।
विधाय युजे च भावपद क्रियापरम् । तथा च अद्विषेयणकुदन्तार्थविशेषणताप-
क्रियया क्रियान्तरस्य लक्षण-स्यावर्तनं तद्व्याचरूपदासत्त्वमीति तदर्थः । उक्त-
स्थले यमनादिक्रिया दोहनमदिद्वयमानकालीनत्वादिरूपकारेण व्याप्यतयाभिप्रेता ।
अतो व्यावर्तकविशेषणप्रविष्टतादृशक्रियाया अपि व्यावर्तकतया तत्कर्मार्थमेव
न्यमिगतादिपदासत्त्वमी । अथ तादृशसत्त्वम् । समानकालीनत्वादिकर्म-
मर्थः, तत्र पुष्पाद्युपस्थापितदोहनादेर्निरूपितत्वेना-व्याहोद्वयमानकालीनत्वादिक-
यमनादौ सम्भव इति तु ॥ युक्तम् ; पुष्पाद्युपस्थापिताक्रियायाः कृदर्थविशेष-
णतयोपरिष्ठायाः समानकालीनत्वादिविशेषणत्वावगमात् । प्रकृत्यर्थगवादिनान-

स्थितार्थस्य सप्तम्या बोधनासम्भवात् । किं तु समभिव्याहृतदोहनादिक्रियैव स-
प्तम्यर्थः । तस्याश्च समानकालोन्त्वादिक क्रियान्तरे सम्बन्धः । तत्र वर्तमा-
नार्थकृतसमभिव्याहारस्थले समानकालानस्य 'दोषम्यासु गत' इत्यादि
भविष्यदर्शकस्थले प्राक्कालीनस्य 'दुःखम्यासु गत' इत्यादावतीतार्थकृतस्थले
उत्तरकालीनस्य सम्बन्धतया भासते ।

'पायसि पीते तुषा घाम्यती' त्यादावतीतार्थकृतसमभिव्याहाराकार्य-
कारणभावोऽपि सम्बन्धतया भासत इत्यादिकमूहनीयम् ।

'गुणान्यत्वे सति कृत्वा' इत्यादौ सतीत्यनन्तरं सत इत्यभ्याहार्यम् ;
अथवा लक्ष्णयक्रियाभा नोक्तसूत्रादिपथतया सप्तम्यनुपपत्तेः । तत्र चाऽऽरभा-
त्तोरर्थ आधारता, गुणान्यत्वाद्याधारतायाश्च सत्ताधारताया तद्विधिद्वयत्व सम्बन्ध-
तया भासत इति चिन्तामणिकारोक्तसमानाधिकरण्यकामनिर्वाहः । * 'यथा
नेन चैत्रेण भुक्त' इत्यादौ शयनभोजनादिक्रिययोः समानकालीनत्वभावे
ऽपि तस्य लक्ष्यत्वमेवैव समभिव्याहाराज्ज्ञानादिसमानकालीनत्व शयनादिक्रि-
याया बोध्यते, अतो न सप्तमी । अन्यस्तद्वदनभिधान एव सप्तमी-
विधानात् ।

॥ इति सप्तम्यर्थनिरूपणम् ॥

अथ सम्बोधनम् ।

'चेत् त्वया भुज्यता' भिव्यादौ "सम्बोधने चे" ति प्रथमा
सम्बोधनमेवाह । तच्च दक्षद्वयवहिनश्चन्दजन्मबोधाभयत्वेनेष्टा । प्रथमार्थ-
सादृश-रूपाय नियमतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया भागम् ।

अथ सम्बोधनपदान् विनापि 'त्वया भुज्यता' भिव्यादिवाक्याधीनस्य
चेत्तादेर्यादयार्थबोधस्य भोजनादिप्रवृत्तेर्निर्वाहात् चैत्रेत्यादिप्रथमान्तरद्वययोगो
ऽनर्थक इति चेन्न ; सम्बोधनानुमात्रकाशाधारणमिष्टव्यादिरिरे विशि-
ष्ट्य चैत्रत्याद्यवच्छिन्ने युक्तत्वदशतिग्रहनिर्वाहस्यैव तद्वयोजनत्वात् । चेत्तया

* यथाचैत्रेण भुज्यमानित्यादि पाठः ।

पक्षिष्ठे सम्बोधनत्वग्रहं विना सम्बोधनत्वग्रहेदकत्वोपलब्धितर्थावच्छिन्नत्वात्
 कतपदस्य विशिष्य चैतत्प्रात्यक्षिके शक्ते निम्नेतुमशक्यत्वात् । न चैवमपि
 यत्रान्तरत्वात् न युष्मच्छब्दपदितं ' चैतत्त पटोऽस्ती ' त्यादौ, तत्र
 सम्बोधनपदस्यार्थस्य दुरुपपादमेवेति वाच्यम् ;—तत्रापि तत्तद्वाक्ये स्थीयया
 वशार्थोपायोच्चरितव्यरूपतात्पर्येनिश्चयार्थमेव तत्पदप्रयोगात् । तादृशतात्पर्येति
 अथ विना भूतादपि तत्तद्वाक्याच्चेतादेः शाब्दबोधावशमत्वात् । चैवस्याशान्
 दनादिवोचय मेवस्य च लक्षणानयनादिवोपायोच्चरितात् ' रक्षेयवमानमे ' इति
 वाक्यादपरीत्येन चैवमेवयोस्तत्तद्वाक्यार्थबोधवारणाय तदीयतदर्थबोधे तदीय
 तद्वाक्यार्थोच्चरितव्यरूपतात्पर्येनिश्चयस्य हेतुत्वाया आवश्यकत्वात् । सख्यप्रातिरिक्त
 गुणार्थः प्रकृत्यर्थविशेषतयैव भासते इति नियमे सख्यभेदस्य सम्बोधनभेदो
 ऽपि नियोजनीयः ; अतः सम्बोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतया भवेदपि न
 सति । सम्बोधनस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतयैव वा भानमुपेयम् । वस्तुतो नामा
 येव प्रत्ययार्थमन्तराकृत्यैव क्रियान्वय इत्यन्तरोपात्तुवर्थकर्मत्वादेः प्रकृत्यर्थविशे
 षतयैव भानमुपेयते, न तूक्तनिपमागुरोपेन, तथा नियमे मनाभावात् । सम्बो
 धनविभक्तयस्तप्रकृत्यर्थस्यान्वयत विशेषणतयाऽन्वयात्सम्बोधनस्य : विशेषणतया
 भान निवृत्तिकम् । इति कृत विस्तरेण ।

॥ इति सम्बोधनविभक्त्यर्थनिरूपणम् ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

प्रातिपदिकप्रकृतिकाः ' स्त्रिया ' इत्यनेन विहिताद्यादयः कश्चित्स्त्रीत्व
 प्रकृत्यर्थविशेषणतया बोधयन्ति—अजा, अम्बा, शूद्रा, इवामा, चण्डला,
 मासणी, गौरी, मुकेशी, गर्भिणीत्यादौ । स्त्रीत्व च योनिमत्त्वम् । न च स्त्री
 परपदास्तादुपार्थानादिभत्यस्य न तु स्त्रीत्व तत्त्वार्थः, कश्चित् स्त्रीत्वबोधश्च
 स्त्रीत्वमवप्रकृतिगतवर्णविपयत्वकालिष्ठज एवेति वाच्यम् ; सन्त्यादौ स्पष्टिभा
 रेण तादृशहेतोः स्त्रीत्वान्वापकत्वात् । प्राणिनेन विशेषणेऽपि देवतादौ
 स्पष्टिभावात् ।

यस्तुतस्तत्रापि अजा नास्तीत्यादिप्रयोगात्स्त्रीत्वस्य न त्वर्थाप्यदिताव-
 ष्टेदकतया मानमावश्यकम् ; अन्यथा पुत्राचारणजातिविशेषावच्छिन्नाभावरस्य

वाधेन तादृशप्रयोगस्य ग्रामाण्वानुपपत्तेः । न च प्रातिपदिकार्थ एव स्त्रीत्वम् ,
तस्य च तदर्थ एव ज्ञात्यादिमति विशेषणत्वेनान्वयः , स्त्रीप्रत्ययाख्य
द्योतका एव ; अत एव-

“ स्वार्थो द्रव्यश्च लिङ्गश्च सख्या कर्मादिरेव च ।

अस्मी पञ्चैव नामार्थास्त्रयः केषां चिदभिप्रायः ॥”

इति शाब्दिकानां कारिकापि सङ्गच्छते ; तत्र स्वार्थो ज्ञात्यादिरूपै
गवादिपदमुदयार्थः , द्रव्य गवादिरूपस्तद्वर्मा ; तन्मते औपचारिको गवादि
पदार्थः ; लिङ्गश्च प्रातिपदिकार्थत्वमावश्यकमेव , नात्र ब्राह्मणोऽपि
ब्राह्मणीत्यादौ पुस्त्यबोधकपदान्तराभावेन तद्व्योचानुपपत्तेः ; ब्राह्मणादिपदाश्च
ज्ञात्यादेर्द्रव्यस्य च मान नियतमेव , लिङ्गमान तात्पर्ययोग्यताधीनं का
चित्कम् , ब्राह्मणीत्यादौ पुस्त्याद्यबोधादिति वाच्यम् ;—उक्तयुक्त्या पुस्त्यस्य
प्रातिपदिकार्थत्वेऽप्यनन्तानां प्रातिपदिकपदानां स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात् छा-
येनास्वीयसा स्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात् । अत एव स्त्रीत्ववद्ग्र-
हाश्च ‘ प्रातिपदिकार्थे ’ त्यादिसूत्रे लिङ्गग्रहणम् । अन्यथा प्रातिपदिकार्थ
एव तदन्तर्भावेन पृथक् तदुपादानानुपपत्तेः ।

काचित्स्त्रीप्रत्ययः स्त्रीत्वं भार्यात्वेन प्रकृत्यर्थविशेष्यतया बोधयति— भा-
चार्याणी, मानवी, शूद्री’ त्यादौ । भार्यात्व सम्बन्धविशेषः । तत्रैव च निरूपकत्वेन
प्रकृत्यर्थान्वयः । खट्वाऽऽदीदेवतादिपदे च स्त्रीप्रत्यया नार्थबोधकाः ; तत्र प्रकृत्यर्थे
योनिमत्वरूपस्त्रीत्वस्यायोग्यतयाऽनन्वयात् । न च शब्दगत स्त्रीत्वादिरूपधर्मा
न्तरमेव तत्र परम्परासम्बन्धेनार्थगततया भावत इति भीषतिदत्तोक्तं युक्तम् ,
तस्मान्ने मानामावात् । “ यूल्याख्या ” वित्यत्र ख्याख्यपद स्त्रीलिङ्गशब्दपर-
न तु स्त्रीत्वविशिष्टार्थकशब्दपरम् । तेनाटव्यादिशब्दानां स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वे
ऽपि न नदीवृत्तानुपपत्तिः । अत एव भीष्मभृतीनां स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावेन
स्त्रीत्वविशिष्टाबोधकत्वेऽपि नदीवृत्ताप्रसक्त्या ‘ नेयकुवद्दृश्यानावि’ति निषेधस्य
कृतिः । न केव सेनान्ये स्त्रिये इत्यादावपि नदीवृत्ता स्यात् , सेनान्वादि

अदस्य तत्र विशेष्यनिष्पन्नतया स्त्रीलिङ्गत्वादिति वाच्यम् ;—प्रयोगानुसारेण विशेष्यसमभिव्याहारानर्थाभावाः स्त्रीलिङ्गताया विवक्षणीयत्वादिति सङ्केपः ॥

इति स्त्रीप्रत्ययविवेचनं समाप्तम् ।

अथ तद्धितप्रत्ययाः ।

तद्धितप्रत्यया अपि नामप्रकृतिकाः कचित् प्रकृत्यर्थेन स्वाधेयकदेशस्य कश्चिन्नेन स्वाधेयत्वान्वयबोध जनयन्ति । तत्र 'गार्गिः' इत्यपत्यार्थविहिततद्धितार्थस्याऽपत्यस्यैकदेशे अन्यत्वे निरुपकृत्या प्रकृत्यर्थगर्गान्वयः । 'गार्ग्यः' इत्यादौ तद्धितार्थगोलापत्यैकदेशपुनस्त्वपठकजन्यत्वे तथा तद-
न्वयः । 'गार्ग्यायणः' इत्यादौ तद्धितार्थस्य युवापत्यस्यैकदेशे अन्यत्वे गा-
र्यस्य "जीवति तु मध्ये युवा" इति परिभाषितयुवाध्वजकजीवने च गार्ग-
देरन्वयः, तेन गार्गादिजीवनकाशीनो गर्गगोलापत्यस्यापत्यमयम्— इति बोधः ।

'मञ्जिष्ठं वासः' इत्यत्र "तेन रक्तम्" इत्यर्थे तद्धिता विहितः ।
वासश्च-भाषीनतदीयरूपारोपविषयत्वे तेन रक्तत्वम् । 'शङ्खाः पीतः' इत्या-
रोपमादाय शङ्खादेरागम्यपीतिमाद्याभयहरेतालादिरक्तत्वस्य वारणायाऽर्धे ना-
स्तमारोपे विशेषणम् । पटादेर्बभ्रुरादिना रक्तत्वस्य वारणाय तदीयत्व रूपवि-
शेषणम् । अत्र च रागकरणस्य मञ्जिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्य तद्धितार्थैकदेशस्य
स्वभावे प्रतियोगितया कथं स्वाभयतयाऽन्वयः ।

'शृङ्गम्' 'उरुपम्' इत्यादौ तद्धितार्थसंस्कृतैकदेशे पाकादिरूपस्य
रक्तादे शृङ्गोत्वादे प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः ।

'पौषी रात्रिः' इत्यादौ नक्षत्रयुक्तकालार्थे तद्धितः, कालस्य नक्षत्रयु-
क्तत्वे च तत्र नक्षत्राशिशिभोगाभयत्वम् । तदेकदेशे शशिशिभोगे कर्मतया तत्र-
नक्षत्रान्वयः ।

'पौषो मासः' 'पौषो वर्षः' इत्यादौ 'षाऽस्मिन्' इत्यनेन
विहितस्य तद्धितस्य पौर्णमासीपठितत्वावच्छिन्नोऽर्थः, पौर्णमास्या 'प्रकृत्यर्थं
पौष्पादेरभेदेनान्वयः । पौष्पादिपदं च न केषल वैयक्तिकम्— पौषः पशुः

इत्यादिव्यवहारविरहात्, अतो रूढमपि । अत एव सूत्रे सशामरणम् । रुढि
निरूपकतावच्छेदकं च मासनिष्ठशुद्धमतिपदादिदर्शान्तरातिविसमुदायत्वम्, न तु किं
शक्तिधिरूपमाहस्वमात्रम्, यत्किञ्चिद्विषयवधिकनिश्चितिविसमुदाये । मासग्रह-
हरेषु चान्द्रसौरपौषादिबहिर्भूतपौष्यादिप्रतिभिश्च शक्तिष्वन्तर्गततेभिषु । पौषादिभ्य
व्यवहारविरहात् ।

अथैवमपि सौरे पौषादिव्यवहारस्य निर्विवादतया अनुसंधारविशिष्ट
स्वर्गेव न कथं पौषादिपदस्य कवतावच्छेदकमुपेत इति चेत् । न. सौर पौ
षादौ पौष्यादिपूर्णिमाया अस्मिन्ने योगरूढिलभ्यपौषपदार्थविलोपापत्तेः । न च
तत्र रूढिमात्रमवलम्ब्यैव पौषादिव्यवहारः सौरपौषादौ मुख्य इति वाच्यम्,
तथा सति योगार्थमुत्पादनमेव ध्यात् ।

अथ विलुप्यतां वर्षाधिके पौषादिपदमुख्यार्थः, (व्यवहारः) का
वृत्तिः । तत् सधुनया सौरमासे पौषव्यवहारस्योपगन्तव्यत्वात्, स्थूलपक्षादौ
पञ्चजम्बवहारवदिति चेत् । तर्हि तत्र पौषादिपदमुख्यार्थमासनिमित्तकाऽऽदिक्
भादादिविलोपमसङ्गः ।

यथाभूतशूलवाणिप्रस्थानुसारिणस्तु— अनुरादिस्थरव्यारब्धशुद्धमतिपदादिद-
र्शान्तेषु अनुरादिस्थरविसमाप्यमकरादिस्थरविसम्पत्तिमगमासभिन्नधनुरादिस्थर-
व्यधिकरणशुद्धमतिपदादिदर्शान्तेषु वा पौषादिपदस्य रूढत्वमेव स्वीकृत्यैव
॥ पौगिकत्वम्— “ अम्योपात्तौ त्रिभौ केयौ ” इतिवचनात्, पौषादिमासीय
पौर्णमास्या पुष्यादियोगस्यानिवृत्तत्वात् । न च योगानादरे स्थापनात् तत्तद्वापि
स्थरविविशिष्टकालरूपसौरादिपदशक्तिरुचितेति वाच्यम्,— “ वा नैशाखस्या
ऽमावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते ” इत्यादिभूतिबलाच्चाग्रे एव नैशाखा
दिपदशक्तिसिद्धेः ।

वस्तुतः “ ननुनेन युक्तः कान् ” इत्यत्र नैशाखयोगयोग्यत्वमेव वि-
चिन्तम्— पुष्याग्रमुत्पत्त्यामपि पौषादिपूर्णिमाया पौष्यादिव्यवहारात्, अन्वया

“माया यदि मया नास्ति” इत्यादेरज्ञानत्वपक्षे । पुण्यादयोगयोग्यता च
पनुरादिस्थवरूपधारणशीलत्व । तदुपाक्रान्तपौर्णमासीघटितत्वरूपयोग्यतावच्छे
दक नियतमेव पौषादेरिति नोक्तानुपपत्त्या यौगिकत्वनिराकरणसम्भवतः
ज्ञानम् ।

अथैव निरुक्तरूपस्य पुण्याद्यघटिततया तेन रूपेण पूर्णिमाबोधरूपेणा
दिशब्दानां यौगिकत्वप्रसक्तिरेव नास्ति, ‘पौषा रात्रि’ इत्यादी पुण्या
दियोग एव प्रतीयत न तु निरुक्त योग्यत्वम्—सन्निपादस्थवरूपारूपधृष्टपक्षीय
इत्याकाराणि तथा व्यवहारादिति “मन्त्रेण युक्तं कालं” इत्यत्र योग एव
विरक्षणयोगो न तु योगयोग्यत्वमिति । पौर्णमास्या पौषादिपक्षस्य न यौगिक
नियमश्च इति चेत् ? भवतु पौषादिपक्ष निरुक्तरूपवच्छिन्नपूर्णिमाकृतमेव ।
पौषादिपदानां ■ तत्रोपपुरस्कारेण मासयाचरत्ये वाचकाभावाद् यौगि
कत्वं कथं प्रत्याख्येयम् ? ।

न च “सन्निपन् पौर्णमासी” इतिपुत्रस्य ‘अस्मिन् पौषादिपूर्णिमा
योग्यता’ इत्यर्थविपक्षया भनुरादिरात्रिस्थवरूपारूपधृष्टपक्षीयपदादिदर्शान्ते तद्वि
द्यान्तसमुदायलक्षितग्राहकतयापक्षौ योग्यलक्षितकाराऽनुचित इति वाच्यम्, केव
ललक्षितपक्षे समुदायवक्ष्यतात्वेऽद्वयस्येति आख्या-विवेचनप्रसङ्गेन गौरवात्,
पौषादिपदानां दिगानापदानां गुरुधर्मावच्छिन्न शक्तिरूपनमपेक्ष्य “सन्निपन्”
इत्यपेक्षः प्रत्यक्षस्यैव शक्तिरूपनाधिकारयोचितत्वात् ।

न च योग्यलक्षिते पौषादिपदानां योगार्थलक्ष्यार्थभेदाद्वयबोधजनक
त्वकल्पनाधिक्येन गौरवमिति वाच्यम्, अत्र-भेदेति तत्तदर्थं यौगिकलक्ष्य
भ्रमदशायां कति च तत्तदर्थभेदाद्वयपरत्वग्रहे तथाद्वयसंशयस्य दुरपेक्षतया
कस्य तादृशनापेक्षितताकल्पनवाच्यत्वात्त्यादिति दिन् ।

‘वैष्णवी ऋक’ ‘ऐन्द्रा इति’ इत्यादी देवताभिहिततद्वित्तस्य
तद्वैष्णवीत्यर्थः । मन्त्रस्य तदेवतात्वं तद्वैष्णवीत्यागकरणत्वेन वेद-
बोधितत्वम् ।

अथ मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं बोधितमेव— विनायि मन्त्रिण्यविशेषरू
पस्य तत्त्वोत्पत्त्या व्यभिचारित्वात्, इष्टतावगताज्ञानघटितनलितसामग्र्या अन्यथा
सिद्धत्वाच्चेति मन्त्रस्य करणता का । वेदो बोधोत् ? बोधवन् वा प्रमाण
भोत् ? सत्यम्— मन्त्रस्य त्यागकरणत्वं त्यागाज्ञोच्चारणरूपं न तु तत्त्वज्ञत्वम्,
अतो न बोधः । इति तदेवतात्वं च तद्वैष्णवीत्यागकर्मत्वम्— सत्यागोहि
त्यताया एव तदेवतात्वपदार्थत्वात् न चैव धृष्टदिशः । दानादावप्यस्य पृतादिद
त्वात्वापत्ति, उद्देश्यपदेन वेदबोधितत्वस्वाभावित्वमनोरोच्यविषयताया एव विव
क्षितत्वात् मन्त्रदाने च स्वाभावित्वस्याऽबोधितत्वात् ।

न च एवागंदेदयतायाधनुर्ध्यापि मोधनात् तदिततचतुष्योदेवतात्वोवकृताया
मन्त्रिणेपात् -

‘ तद्वितेन चतुष्पां वा मन्त्रालिङ्गेन वा पुनः ।

देवतारहस्यनिष्पन्नं दुर्धलं तु परं परमम् ॥ ”

इत्यनेन विरोध इति ध्यान्वम्, त्यागोद्देश्यतायां हेतुस्य स्वार्थसाधकत्वेन निवेदनाय
 तया चतुर्थ्या तदसाध्योपपत्तेन तत्सोपायान्तरसोपपत्तया चतुर्थ्यधीनदेवतात्वसोपपत्त्य-
 विलम्बिततया तद्विज्ञापेधया चतुर्थ्या जपन्यतोपपत्तेः । देवतात्वविहितत्वादिहेतु-
 देवतात्वधर्मात्तदसाध्यस्योपपत्तेः ।

अथ चतुर्थो वेदमेवत्याशयः साक्षाद्वोधनेपि त्यागोद्देश्यत्वस्य साक्षाद्बोध-
ननि विज्ञादोना सा हितावच्छिन्नानाम्, "पितृभ्यो दद्यात्" इति चतुर्थधीन-
त्यागोद्देश्यत प्रोच्यते "पितरो देयता" इति तद्विस्तृतमानार्थकदेवतापदाधीननि-
वेष्टत्वागाद्देश्य-वैधोषाभेदायाऽस्तिप्रतिपत्तेन "साहित्यावच्छिन्नाना निरपेक्षाणां
वा आद्वोद्देश्यत्वम्" इत्यत्र चतुर्थ्यर्थेया देवतापदस्य बलवत्त्वकप शूलपाणिपदो-
त्पत्तिरिति विनिगमकं न सकृच्छेते इति चेत् १, न- "पितृभ्यो दद्यात्" इति
चतुर्थ्यर्थस्य हितावच्छिन्नस्य त्यागोद्देश्यताधोदे एतत् वेदसमाप्तार्थकस्मृतिनाकपज-य-
त्प्रसङ्गे तत्वेवाऽपामोष्यशङ्कानुदयः । तादृशमदृशं विस्तृतिः । देवता-
पदात् त्यागोद्देश्यतायनाशब्दः सन्दृश्यत एवे वेदवाधिसत्त्वावगाहा-
स्यस्मिन्प्रामाण्यशङ्कानुदासाय न शाना तरमपेक्षत- स्वस्यैव सा माकोद्दे-
श्यताधोभासोऽपामोष्यवर्तकवेदज-यत्वायगाहनत्, अपामोष्यशङ्कानुदा-
सिधौ धोषो ज तोष्यऽकिञ्चित्कर इत देवतापदस्य हाति निश्चीयमानप्रामाण्यबोध-
जनकतया यत्प्रसङ्गे विनिगमनाया उपपत्तेः ।

एषे भाषाभाषाइनप्रश्न शक्यात् "पितरः" इत्यादिमन्त्रादहद्वयनोपपत्त्या
 नितिसाहित्यावच्छिन्नाऽऽद्याह्नकोपेन साहित्यावच्छिन्ना भाषादेवतात्वलाभेन न
 प्रलक्ष्यते विग्रहाधिकतर्कादिसिद्धे वास्तुनिश्चयाधीनतया कुतः "पितरो देवता"
 इत्येता उपलभ्येति चेन्नम ।

‘कापोतम्’ ‘राजतम्’ ‘वनता’ इत्यादौ समूहार्थविहितस्य तद्वितस्य पर्याप्तसमुदायत्वावच्छिन्नोऽर्थः, पर्याप्तौ प्रकृत्यर्थकपोतत्वावच्छिन्नस्यावयवम् । कपोतशुक्लारिकदिपयसिर्भुदयस्य पर्याप्तिश्च न न्यूनवृत्तिरूपोत्पादिगाऽवच्छिद्यते । अतः न राजशरभुदये कपोतादिव्यवहारः । पर्याप्यवच्छेदकत्वे चाऽन्यत्पृथित्वमेव तत्र न त्वातिरिक्तवृत्तित्वमपि । अन्यथाऽऽकाशत्वादेरिव प्रदत्तं देशविदित्वादिपर्याप्यवच्छेदकत्वं न स्यात् (तथा च) ‘आकाशौ’ इति तत् ‘घटौ’ इत्यपि न स्यात् । इत्थं च कपोतमात्रवृत्तिशतत्वं दिपयसावप्यतिरिक्तवृत्तिरूपत्वावच्छिन्नत्वनिर्वाहात् कपोतशतादावपि कपोतादिव्यवहारोपपत्तिः । पर्याप्यतिप्रसक्तधर्मस्य तदनवच्छेदकत्वे गत्यन्तरचिन्तनीयम् ॥

॥ इति तद्धितप्रत्ययार्थविशेषनं समाप्तम् ॥

॥ अथ धातुप्रत्ययाः ॥

धातुप्रतिष्ठाश्च लकारकृत्सन्त्यङ्णिच्प्रभृतयः प्रत्ययाः केचिद्धारव
धान्नितमधिकमर्थं भुवते । अर्थान्तरमनभिधानाश्च केचिद्धारवक्षानिर्वा
हकृतया प्रकृतिभिः स्वीयार्थबोधन एवोपकुर्वते । तस्य लडादिदशलकाराणां
“ ल. कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः ” इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावेऽप्यनुशि
ष्टानां कर्तृत्वसामान्यमर्थः — तावन्मात्राभिधानेनैव प्रथमाः तत्पदोपस्थाप्ये
विशेषणतया तदन्वयेन कृतिविशिष्टस्य कर्तृबोधनिर्याहात् । लकारस्य तद्वो
पपत्तया न “ लः कर्मणि ” इति सूत्रविरोध — बोधकताया एव तत्र सप्त
स्यर्थत्वात् । न तु वाचकतायाः, गौरवेण विशिष्टधर्मिणि शक्तेर्याहात् ।
‘ मैत्र. पचति ’ इत्यादौ लकारे प्रथमान्तपदसामानाधिकरण्यमबादस्याऽगो,
देन तदर्थान्वितस्वार्थबोधपरत्वाभावेऽपि कश्चिदुपपादनसमभवात् ।।

तृतीयायाः साधुतानियामक लकारादिना कर्तुंरनभिधानमपि कर्तृत्व
विशिष्टाऽबोधनमेव न तु विशिष्टशक्त्या विशिष्टाऽबोधनपर्यन्तम् । अतो
विशिष्टस्य लकारावाच्यत्वेऽपि ‘ मैत्र. पचति ’ इत्यादौ न तृतीयापत्तिः —
अन्वयबलेन विशिष्टबोधात् । ‘ मैत्र. पक्ता ’ इत्यादौ कृतप्रत्ययस्य धर्मिणि,
शक्तायपि न क्षतिः । शक्यतेन विशिष्टबोधसाधारणबोधस्यैवाऽनभिधानादा
र्थप्रतियोगित्वात् । “ अनभिहिते कर्तारि तृतीया ” इत्यनुसामनेऽपि सप्तम्यर्थो,
बोधस्त्वमेव; तथा च ‘ मैत्रेण पच्यते ’ इत्यादौ तृतीयार्थकर्तृत्वस्य
प्रकृत्यर्थविशेष्यतमेव मानात् कर्तृत्वविशिष्टधर्मिणोपकृत्यमिति सूत्राऽविरोधः ।

यदि च तत्र कर्तादिपद धर्मपरम्, तथा च समभिध्याहृतलकाराद्य,
मभिहितं कर्तृत्व तृतीयार्थ इति सूत्रार्थः, ‘ मैत्रेण पच्यते ’ इत्यादौ कर्तृ
त्वस्य तृतीयामात्रार्थत्वाल्लकारेण तदनभिधानं सुषट्मित्युच्यते । तदा तत्रा
नभिधानशब्दार्थो भवत्येव निर्नक्तव्यः, न तावदवाचकत्वं तदर्थं — लकारः

मैत्रम् — “ अनभिहिते कर्तारि तृतीया ” इत्याद्य “ कर्तृत्वविशेष-
पक्षतया प्रातिपदिकार्थेऽविवक्षिते तन्नि तृतीया ” इत्यर्थः, “ प्रातिपदिकार्थ-
विशेषणनैव कर्तृत्वेऽविवक्षिते ” इतिरायः, अत्राधारणतया च “ प्राति-
पदिकार्थविशेष्यतया कर्तृत्वं विवक्षिते तदुत्तरं तृतीया ” इति पर्यवर्तिता ।

अत्रैव “ चैत्रः पचति ” इत्याद्याम्पातेन कर्तृत्वबोधनाय
“ उक्तार्थानामप्रयोगः ” इतिन्यायस्तु तृतीयाप्रातिपदिके “ प्रातिपदि-
कार्थान्वयितया कर्तृत्वविशेषणायां ” इत्येव साम्यम् किं विशेष्यतयाऽनुवि-
क्ष्यपर्यन्तनिवेशनेनेति “ अनभिहिते ” इत्याद्यादिरुक्त्या—तावत्पर्यन्तना-
भस्यैव तदनुवृत्तिफलत्वादिति नाशङ्क्यम्, “ संन्यातिरेकानुसर्गं य मकृत-
रविशेष्यतयैवान्वयः ” इति व्युत्पत्तिमूलकत्वेन विशेष्यतया-न्वयितपर्यन्त-
स्यावश्यं विवक्षणीयत्वात् । यथाश्रुतपूरयानुशेन कर्तारि लङ्कारतृतीयावि-
भवत्योः शक्तिवादिभिर्विभाकरणैरपि “ प्रातिपदिकार्थविशेष्यतया कर्तारि
विवक्षिते तृतीया ” इत्येव सूत्रार्थो वाच्यः, अन्यथा “ चैत्रेण पच्यते ”
इत्यादौ कर्तुरनभिधानस्योक्तवगेन कर्तृत्वानभिधानवद्दुर्व्युत्पत्तिरित्यन्व-
यमधिकेन ।

अथ “ अनभिहिते कर्तारि तृतीया ” इत्याद्योक्तार्थकृत्ये चैत्रादि-
कर्तृत्वविशेषणितपाकादिविवक्षया “ चैत्रेण पचति ” इत्यादिप्रयोगावपि,
न च परस्मैपदार्थकर्तृत्वान्वयिविशेष्यविरहात् तथा प्रयोगः— विशेष्यत-
यापि कर्तृत्वबोधसंभवात् चैत्रमैत्रोभयकर्तृकपाठस्थे “ चैत्रकर्तृकपाठकर्ता
मैत्र ” इत्यन्वयतात्पर्येण “ चैत्रेण पचति मैत्रः ” इति प्रयोगस्य दु-
र्गारत्वञ्च ।

न च कर्तृत्वातिरेके विशेषणतापन्नायां, कर्तृत्वे वा विशेषणतानां
ज्ञायामेव क्रियाया तृतीयार्थकर्तृत्वान्वयो व्युत्पद्य इति वाच्यम्, “ चैत्रेण
पचमनि मैत्र ” इत्यादौ पर्यर्थकर्तृत्वविशेषणतापने पाकादौ चैत्रादिकर्तृक-

शब्दान्वयेन तादृशव्युत्पत्तेरासिद्धेः । न च लकारार्थकर्तृत्वविशेषणतानापक्षक्रियाविशेषणतया कर्तृत्वबोधकत्वं सुषां व्युत्पन्नमिति न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्, उक्तस्थले 'चैत्रेण पचन् गैतः' इति प्रयोगोपपत्तेः ।

मैवं-आश्रयातिरिक्ताविशेषणतापक्षकर्तृत्वविशेषणतानापक्षक्रियायामेव विशेषणतया कर्तृत्वं तृतीयया बोध्यते इति नियमः 'चैत्रेण पचयति' इत्यादौ कर्तृत्वनिर्वाहकव्यापारो निजर्थस्त्राश्रयातिरिक्ते व्यापारे विशेषणं कर्तृत्वमिति तद्विशेषणतापक्षक्रियायां तृतीयार्थकर्तृत्वविशेषणत्वे न किञ्चिद्वाधकम् । 'चैत्रेण पचति मेत्रः' इत्यादयश्च न प्रयोगाः—तत्राश्रय एव कृतेर्विशेषणतया तद्विशेषणतापक्षक्रियायां तृतीयया कर्तृत्वबोधनाऽसंभवात् । कृतिविशेष्यरूपोपाधिप्रयोगेण 'चैत्रेण पचति' इति वारणायाऽऽश्रयविशेषणत्वमुपेक्षयाऽऽश्रयातिरिक्ताऽविशेषणत्व निवेशितम् । "अनभिहिते कर्तारि तृतीया" इत्यस्यापि निरुक्तक्रियाविशेषणतया प्रातिपदिकार्थाभ्यधिकर्तृत्ववैचक्ष्यया तदुत्तरं तृतीया भवति' इत्येवार्थ इति सिद्धम् ।

कर्तृत्वं च 'चैत्रः पचति' इत्यादौ क्रियानुक्रमा कृतिरेव । तस्याश्चाऽनुकूलकृतिरेव कृतिस्त्वमात्रेण वाऽऽख्यातवाच्यता । 'स्थो गच्छति' 'काष्ठं पचति' इत्यादौ च क्रियाऽनुकूलव्यापाररूपे कर्तृत्वे निरुद्धलक्षणा । कृतिस्त्वजाते, प्रकृतिनिमित्तत्वं लाभयात् ।

मीमांसकास्तु—व्यापारत्वेनैव शक्ति—'पचति' इत्यादावपि तेनैव रूपेण बोधोपगमात् । एवं चाऽप्येतनेपि प्रयोगो मुख्य एव । कृतिस्त्वस्य लाभवं चाऽऽधिगच्छत् । यत्र लघुगुरुरूपान्यां बोधो निर्दिष्टादस्तत्रैव लघुरूपवाच्ये शक्त्युपगमात् । तथापि तदवच्छिन्ने शक्त्युपगमे तत्राऽमुख्यार्थानादितात्पर्यरूपनायां गौरवात् । एवं 'बीजादिनाऽङ्कुरः कृतः' इत्यादौ विनापि यत्ने कृन्नः प्रयोगात् तस्यापि व्यापारासामान्यार्थफला, अतः फलोतिधिबर्णीयार्थकत्वेपि नाख्यातस्य यत्तत्वावच्छिन्नवाचकता

न वा ' किं करोति ' ' पचति ' इति प्रश्नोत्तरयोः समानपकारद्वयोप
चनकत्वानुरोधेन तत्रात्मम् ।

अत्र केचित्—' पचति ' इतिराग्यजन्यबोधे सति यत्तत्त्वावच्छिन्ने
वर्तमानत्वसंशयानुदयात् तत्र यत्तत्त्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वबोधकत्वसिद्धौ
सदवच्छिन्ने शक्तिर्लप्यवात् मिद्वयति । न हि यत्ताद्विनामृतक्रियाविशेष
लिङ्गकानुमानलभ्येन यत्तत्त्वावच्छिन्नेन समं वर्तमानत्वान्वयबोधकत्वमा
रुपातस्यार्थाध्याहारमतेपि संभवति-लङादिजन्यवर्तमानत्वान्वयबोधे लङा
दितत्समभिध्याहृतपरवन्वतरजन्यविशेष्योपस्थितः कारणताया आवश्यक
त्वात् , अन्यथा निराकाङ्क्षयतादिपदमात्राघनाशुपरिहृतावपि तत्र वर्तमान
त्वादेलङादितो बोधप्रसङ्गात् ।

न चार्थाध्याहारादिना ' द्वारं पिबानं कृति. ' इत्यादितो द्वारक
र्मकवृत्तेरिव ' पचति यत्तः ' इत्यादित् ' पाक्यन्तो वर्तमान. ' इत्या
द्याकारको वर्तमानत्वादेर्बोध इष्ट एवेति वाच्यम् , परस्परसाकाङ्क्षपदार्थद्व
यान्वयबोध एवाध्याहृतस्येव निराकाङ्क्षपदादुपस्थितस्याऽर्थस्य विषयता
यान्तिरुपगमात् , तत्रान्वयानुभावकसाकाङ्क्षपदसत्त्वात् , प्रकृते चान्वयबोध
स्याऽऽकाङ्क्षानुषंगिपदार्थद्वयविषयकत्वेन तेषामप्यसम्मतत्वात् । तत्समी
कारे निराकाङ्क्षस्याप्यनुभावकत्वस्यैकारापत्तेः , शाब्दबोधे आकाङ्क्षानुष
योगप्रसङ्गाच्चेति । तत्र तत्र तात्पर्यलिङ्गेन यत्तत्त्वावच्छिन्ने वर्तमानत्वानु
मितेरेवोपगमात् । तादृशवर्तमानत्वप्रतीतौ शाब्दस्त्वप्रतीते सविवादत्वा
दित्याहुः ।

अत्र नैयायिका — ' रथो गच्छति ' इत्यादावाश्रयस्त्वमेवावस्था
सार्थो न तु व्यापार — अन्यदीवगमनानुकूलगोदनादिलक्षणव्यापारवति
' गच्छति ' इत्यप्रयोगात् । एवं च ' पाष्ठं पचति ' इत्यादिप्रयोग
एव व्यापारशक्तिमाख्यातस्य साधयेच्चदि स्वारसिद्धेः स्तान् ; तदेव न ,

न हि 'चैत्र पचति' इत्यादिप्रयोगेण 'कष्टं पचति' इत्यादिप्रयोगस्याविशेषः । एवमचेतने स्वरसक्तं कर्तृपदाप्रयोगात् कृञ्नेऽपि यत्नत्वविशिष्टार्थः । एवम् 'चत्र एव पचति' पाक्षकर्ता न त्वचेतनं काष्ठादि' इत्यादिप्रयोगत्वरुकारस्य कृञश्च यत्नत्वविशिष्टार्थकतायाः आवश्यकत्वात्तापवात् तलेव शक्तिः । न्यापारे लक्षणेति ।

न च यत्नत्वस्याख्यातायाच्यनिवृत्तिर्जीवनन्यायनियन्तसाधारणतया लंकारशक्यतावच्छेदकत्वाऽसंभव इति वाच्यम्, निवृत्त्यादिपदस्य ख्यातपाच्यनोपगमे क्षतिविरहात्, निवृत्त्यादेः पाकानुबूलताविरहेण तत्काले 'पचति' इति प्रयोगापत्तिविरहात् । इष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वजातेरेव धारयातपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपगम्यते, अत एवेश्वरकृते र्जन्यमात्मनःकृतेषु, 'ईश्वर पचति' 'ईश्वरो भुङ्क्ते' इत्यादयो न प्रयोगाः ।

न चैव 'ईश्वरो वैद शक्ति' 'मधुराया कृष्णो विहरति' इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, अत्राख्यातस्य लक्ष्यार्थव्यापारबोधकतोपगमात् । ईश्वरकृतेसाधारणधर्मस्याऽऽख्यतप्रवृत्तिनिमित्तरेषु सत्र व्यापारलक्षणाया आवश्यकत्वात्, तथा हि— 'आत्मा पचति' 'शरीर पचति' इत्यादित्वारसिकप्रयोगविरहादाख्यातार्थकृतेरदृश्यतावच्छेदकशरीरविशेषाऽवच्छेदेन समवायेनाऽप्यनियमः स्वीकरणीयः — चैत्रादिरदस्य शरीरविशेषविशिष्टात्मपरतया 'चैत्र पचति' इत्यादौ शरीरविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनात्मनि समवायेनान्वयसमनात् । 'गौर पचति' इत्यादावपि गौरादिपदस्य गौरशरीरावच्छिन्नात्मनि आख्यातम्यैव वा व्यापारे लक्षणोपगमात् । एव नेश्वरकृते शरीरानवच्छिन्नत्वादुक्तस्थले कृते स्थान्वयासम्भवं इति व्यापारलक्षणाऽप्यस्यकी ।

ईश्वरकृतिसाधारणयत्नत्वावच्छिन्न एव वाक्यान्तर्ध, असाधारणानु-
कूलत्व हि यत्ने जिन्याया सवन्धतया भासते न त्वनुकूलतामात्रम्—
असाधारणानुकूलताया एवाकाङ्क्षानिरूपकत्वोपगमात् । अतोऽस्मदादि
कर्तृकपारादिक्रियानुकूलकृतिम दाय, न ' ईश्वर पचति ' इति प्रयोग ।
वेदयचनादौ चेध्वरकृतेरेवाऽसाधारणकारणत्वात् ' ईश्वरा वेद वक्ति ' इ-
त्यादय प्रयोगा इत्यपि कैचित् ।

अथ कृतेराख्यातस्य कृञश्च वाच्यत्वे ' करोति ' इत्यादौ कृते
द्विधा भागं स्यात्— धातुप्रत्यययोर्द्वयो कृतिबोधकत्वादिति चेत्, न—
' एक ' ' द्वौ ' इत्यादावेकत्वद्वित्वादिवोषकप्रवृत्तिप्रत्यययोग्यरास्ते ' येन
चैकैकत्वादिवोषत् प्रकृतेषु बाधकाभावात्, तत्र विभक्ते साधुत्वार्थकत्वे
प्रकृतेषु तथात्वात् ।

अथ तर्हि ' करोति चेत् ' इत्यादौ प्रातिपदिकार्थे साक्षादेव
कृत्यन्वय स्यात् । स च नामार्थधात्वर्थयोर्भेदे साक्षादन्वयस्याऽव्यु-
त्पन्नत्वात् न सम्भति, नामार्थधात्वर्थयो साक्षादन्वयोपगमे कर्मतादि
बोधकविभक्तेरसत्त्वेपि ' सण्डुल पचति ' इत्यादौ कर्मतादिसम्बन्धेन
सण्डुलादे पाकादावन्वयसम्भवेन तादृशवाक्यात् सण्डुलकर्मरूपाकादिवोधा
पत्ते । न च प्रातिपदिकार्थप्रसारकक्रियान्वयबोध एवाऽव्युत्पन्नो न तु
क्रियाप्रकारकप्रातिपदिकार्थविशेष्यबोधोपीति वाच्यम्, ' घट करोति '
इत्यादित कर्मतादिसम्बन्धेन कृत्यादेर्घट्टादावन्वयाभावात्, क्रियाप्रकारक
नामार्थविषयबोधस्याऽव्युत्पन्नत्वादिति चेत्, न उक्तातिप्रसङ्गवारणाय
धातो कर्मतादिसम्बन्धेन क्रिया वयाऽबोधकत्वव्युत्पत्तेरुपगमात्तत्वाभ्युपगमात्
-धेन कृत्यादिरूपक्रियान्वयाऽबोधकत्वव्युत्पत्तेरित्यदोषात् ।

न च तादृशप्रातिपदिकप्रसारणाय धातुजन्यकृत्यादिप्रकारकान्वयबोधे
प्रत्ययजन्यविशेष्योपस्थितेर्हेतुता वाच्या, तादृशकारणाभावात् प्रातिपदिकार्थे

विशेष्यकबोधोपि न संभवतीति वाच्यम् , कर्मत्वादिसंबन्धेन कृत्यादिप्रकारकबोधस्याऽप्रसिद्ध्या सामग्र्यरूपत्वेनाऽऽशङ्क्यभावात् तादृशकारणताया अकल्पनात् ।

न च ' क्रियते चैत्रः ' इत्यादौ कृत्यादिप्रकारकान्वयबोधवारणायैवोक्तकारणताकल्पनमावश्यकमिति वाच्यम्, सति तात्पर्ये इष्टत्वात् । कर्तृविशेष्यकान्वयबोधपरधातूत्तरयकोऽसाधुत्वादेव प्रामाणिकानां न तथा प्रयोगः । ' करणं चैत्रः ' इत्यादौ चैत्रादौ धात्वर्थकृतेराश्रयतासंबन्धेनाऽन्वयबोधवारणाय तादृशकार्यकारणभावकल्पनमित्यपि न— तादृशाऽन्वयबोधे आख्यातान्तधातुनामसमभिध्याहारज्ञानहेतुतयैवोक्तस्थले तादृशबोधवारणसंभवात् ।

दीधितिकृतस्तु— ' गच्छति ' ' जानाति ' ' करोति ' इत्याद्यावाख्यतस्याश्रयत्वे निरुद्धलक्षणायाः स्वीकारात् नामार्थे क्रियायाः साक्षादन्वय इत्याहुः । तन्मते यद्यप्याश्रयत्वसंबन्धस्याधिकम्य ' जानाति चैत्र ' इत्यादिवाक्यजन्यबोधविषयताकल्पनेन गौरवं तथापि यत्र ज्ञातातोऽज्ञानाद्याश्रयत्वे लक्षणाग्रहः शक्तिभ्रमो वा तत्र चैत्रादिविशेष्यको ज्ञानाद्याश्रयत्वप्रकारको बोध आश्रयतायाः संसर्गतावादिनामप्यनुमतः । चैत्रादिविशेष्यकाश्रयतासंसर्गकज्ञानादिप्रकारकशब्दबोधस्तु दीधितिकारमते क्वचिदपि न प्रसिध्यतीति तादृशशब्दबोधे योग्यताज्ञानादेर्हेतुताकल्पने तथाविधशब्दबोधाङ्गीकर्तुर्मणिकारस्य मते आवश्यकमिति गौरवं ।

वस्तुतस्तु— ' चैतेन ज्ञायते घटः ' इत्यादौ कर्मप्रत्ययस्थले यावतां पदार्थानां प्रकाशता तावतां ' चैत्रो जानाति घटम् ' इत्यादिकर्तृप्रत्ययस्थले तथात्वं परं तु विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यम् , एवं कर्मप्रत्ययस्थले यस्य ससंबन्धिरूपदार्थस्य यदशे विशेष्यता कर्तृप्रत्ययस्थले तानि रूपकनादास्तदशे प्रकारतेत्यनुभवस्य दुरपह्वत्वाभिप्रायेणाऽऽश्रयत्वस्या

ख्यातार्थता दीपितिकार उरसंचकार । ' चैत्रेण शायने ' इत्यप्रापेयत्व
रूपतृतीयायाम् चैत्रविशेषत्वात् ' चैत्रे ज्ञानानि ' इत्यप्रापेयतानि
रूपकत्वस्याभारतामाध्यासोन्मकारस्य तादृजानुमनपरोपार ।

न च ' चैत्रेण शायने ' इत्यप्राप्यापेयत्वं सप्तमं एव न तु पि
क्षेप्यमिति वाच्यम्, तथ सति ' आत्मना शायते न घटेन ' इत्यादौ
षटादिबुद्धिराभावावबोधानुरपत्ते - आपेयत्वस्य तृतीयायार्थताविरहेण तृतीया
न्तादृषटादिबुद्धित्वरूपप्रतियोग्यनुरभिधे, आपेयत्वमन्वयस्याभावप्रतियोगि
गितान्त्वच्छेदकतया च तत्त्वमन्वयावच्छिन्नषट्मावबोधस्य तत्रोपगमास
भावात् । तादृशत्वमन्वयाभावा प्रतियोगितावच्छेदकरत्वे ' ज्ञाने न घट '
इत्यादिवाक्यजन्यप्रत्यये ज्ञानाद्यधिकरणकतादृशत्वमन्वयावच्छिन्नषट्मावभावा
स्यप्यवगाहनतभावात् ' घटे ज्ञानं न वा ' इत्यादिसंशयनिरासाय कदा
चित् ' ज्ञानं न घट ' इत्यादिरूपमपि प्रयुज्येत । अत एवानुरूपवृत्तिम
त्यादिरूपसंकेतत्वं देरपि ' चय पचति ' इत्यादौ प्रकरता मणिः तापि
रूपीमिष्यते न तु सप्तमता - ' न पचति ' इत्यादावन्वयबोधोपाऽनिर्वा
हत् । तादृशत्वमन्वयस्य वृत्त्यनियामनयाऽभावप्रतियोगितान्त्वच्छेदकत्वेन
तत्त्वमन्वयावच्छिन्नक्रियाविरहप्रत्ययस्य तत्रोपगमासमभावात् ।

एवम् - ' चैत्रेण शायने ' इत्यादावपेयत्वस्य तृतीययाऽपि
क्षणं प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया तद्विषयानुशिष्टप्रभवेव स्यात् । ' जानाति
चैत्र ' इत्यादौ चाख्यातोऽवर्तुत्वाविशेषेण धात्वर्थान्तरभावात्तत्रोपगतया परस्मै
पदस्य आदिधिकरणस्य च उदाधुतपत्ति - " भाववर्धनो " इत्या
त्मनेपदविधायकानुशासनविषयत्वात्, " कर्तारि " इत्याधिकारीयक्या
दिभ्यश्चेत्यनुशासनाविषयत्वमिति तत्राख्यातस्य अवर्तव्योपपन्नतापुक्तिस्तु
न स र्थायसी - इतराविशेषणतया क्रियाबोधपरवरूपभावविवक्षाया आत्म

नेपदानुशासनविषयतोपगमादुक्तमर्थे परस्मैपदसाधुतायाः, तादृशभावविषया
दिविरहस्य आद्यनुशासनविषयत्वोपगमेन आदिविकरणस्य साधुतायाश्च
निर्वाहसम्भवात् ।

‘ पचन् पचति ’ इत्यादाविवोद्देश्यतावच्छेदकविधेयाभेदेन ‘ जा
नन् जानाति ’ इत्यादेर्निराकाङ्क्षतानिर्वाहायापि ‘ जानाति ’ इत्यादा
याख्यातस्याभयतार्थकतोपगम आवश्यक, अ-यथा कृदन्तमतिपाद्यताव
च्छेदकज्ञानाश्रयत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकस्य ज्ञानादिरूपविधेयभित्ततया नि-
रानाङ्क्षताविरहेण तथा प्रयोगापत्तेः । एतेन तत्राश्रयताया प्रकाशतोपगमे
‘ जानाति चैत्र ’ इत्यादिवाक्यज्ञानवदितशाब्दसामग्र्या भित्तविषयकप्र
त्यक्षादिप्रतिबन्धकतायामाख्यातज-यागयत्वोपस्थित्यादिरूपाविकारणाना
निवेशे गौरवेणाश्रयताया संसर्गत्रमेवोचितमित्यादिकमनुपादेयम् ।

‘ नश्यति ’ इत्यादौ प्रतियोगित्वरूपकर्तृत्वमाख्यातार्थः, तादृशस
यन्मस्य वृत्त्यनियामकन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन ‘ न नश्यति ’
इत्यादौ नाशप्रतियोगित्वाभासबोधस्यैव स्वीकरणीयतया न संसर्ग-
तासम्भवः ।

अथाख्यातस्य कर्तृत्वशक्ततावच्छेदक रूप दुर्बलम् । न च ति
ङ्त्वं तथा; तिस्रमादिसाधारणतिङ्त्वस्य दुर्बलत्वात् । न च पाणिनीयसङ्घे
तसंश्लेषेन तिङ्शब्दस्त्वमेव तिङ्त्वं, तिस्राद्यष्टादशसु तत्सदसङ्केतमा-
ह क च “ आदिरन्त्येन ” इतिसुत्रमेव, तत्सङ्केतमवितुषामनधीतपाणिनी
यतन्त्राणां तिप्त्रादिना शक्तिभ्रमादेव शाब्दबोध इति वाच्यम्, एव सति
घटादिवाचकघटादिपदेष्वपि कस्यचिच्छब्दस्य पुरुषविशेषीयसङ्केतसम्भवेन
तुल्ययुक्त्या तत्रापि तच्छब्दस्यैव शक्ततावच्छेदकतापत्त्या तिवादिषु पाणि
नेस्तिङ्शब्दसङ्केतवत् तत्र शब्दान्तरसङ्केतन्याप्यन्यपुरुषीयस्य संभवात् तच्च
च्छब्दानामपि प्रवृत्तिनिमित्ततायाः सुवचनसङ्क्षिप्तनिमित्तानुपपत्तेः ।

अत्र केचित्— तिवादित्थानिनो लकारस्यैव सत्वजातिपुरस्कारेण कृतिवाचकता, 'पचति' इत्यादौ लकाराऽग्रगण्येऽप्यदिशेन तिवादिना स्थानिन स्मरणात् तत् एवार्थोपस्थितिः । आदेशादेशिभावमविदुषा तु तिप्त्वादिना शक्तिभगादेवार्थोपस्थितिः । यच्च तिवादेर्लदेशित्वज्ञान नास्ति श्रुतलङ्काराद्यर्थोपस्थितिस्तत्र 'पचति' इत्यादिवाक्याच्छब्द बोधसारणाय 'पचति' इत्याद्यानुपूर्वज्ञानजन्यभोधे तिवादेर्लदेशित्वज्ञान मपि हेतुः । न चोक्तस्थले धातुसाराङ्क्षत्प्रज्ञाने भवत्येव शाब्दभोधस्तद सत्त्वे च वारणाभावादेव नापत्तिरिति वाच्यम्, 'पचति' इत्यादौ तिवादिना लकारस्थोपस्थापनेपि तत्तद्भातुसाकाङ्क्षत्वेन तस्मात्प्रकारभावेन तच्छब्दभोधानुपपत्तेः — लकारे धातुसाकाङ्क्षत्वग्रहस्य शाब्दभोदहेतुत्वाऽसम्भवात् । न हि तत्तद्भातुसाकाङ्क्षत्वेन कृतिवादित्थानिता, येन तद्रूपा यच्छिन्नमेव तद्वदि स्मारयेत् । अपि तु लक्षणेनैव तथात्वमिति । एव तत्तद्भातुपदाव्यवहितोच्चारत्वरूपतत्साकाङ्क्षत्वेन येन पुनः न लकार श्रुतस्तस्य तेन रूपेण तत्तत्स्मरणाऽसम्भव इति ।

अत्रेदं चिन्त्यते — लकारतिपाद्योरनतिप्रसक्तस्थान्मादेशभावस्य दुर्बलत्वात् तिवादित्थानितलकारस्य वाचकत्वं न विचारसहम् तिवादेरेव यत्र वाचकताग्रमस्तदनुरोधेन 'पचति' इत्याद्यानुपूर्वज्ञानस्य तिवादि जन्योपस्थितिसहकारेण शब्दबोधोपधायकताकल्पनस्यावश्यकत्वात् । लकारजन्योपस्थितिसहकृततादृशानुपूर्वज्ञानतिवादिधर्मिकलादेशत्वज्ञानघटित सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवेण लाघवात् तिवादेरेव ताद्रूप्येण शक्तिरूपनामा उचितत्वं चेति दिक् ।

आख्यानसामान्यस्य कर्तृत्वं इव तद्विशेषस्यात्मनेपदस्य कर्मत्वे शक्तिः, न । यथाश्रुतग्राहिबैयाकरणमत इव कर्मरूपधर्मिवाचकत्वं गौरवात्, प्रथमान्तपदार्थे कर्मत्वान्वयबलादेव कर्मताविधिधर्मिलामसम्भवात् ।

न चात्मनेपदस्य शानच्प्रत्ययस्य धर्मिणि शक्ते 'पच्यमानमानय' इत्यादौ पच्यमानादिनिष्ठानयनकर्मत्वाद्यनुगेवेनावश्यकं वात तत एयोऽपत्ता धात्वानरूपात्मनेपदस्य धर्मधाचक्षत् न्युक्तिरिति वाच्यम्, तद्वशाच्च साधारणस्यात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्व एव तथोक्तिसम्भवात् । तादृशान्तेपदस्य चाऽगुरोर्निर्वचनसाध्यात्, पाणिन्यादिसङ्केतसम्बन्धेनात्मनेपदत्वस्य शक्ततावच्छेदकताया उक्तरीत्याऽनवशात् । अतस्तादीनां तच्च द्रष्टेण शक्तिरूपनस्यावश्यकतया लाघवात् कर्मत्व एव तत्कल्पनात् ।

कर्मत्व च 'त्यज्यते ग्राम' गम्यतेग्राम इत्यादौ धात्वर्थतायच्छेदकामृतसंयोगविभागादिरेव विशेष्यतया तद्वच्च । 'चैत्रेण गम्यते ग्राम' इत्यत्र तृतीयार्थस्त कर्तृकत्वरूपमाधेयत्व, तस्य धात्वर्थे संयोगात्मककलापच्छिन्ने स्पन्दलक्षणे व्यापारे तस्य च ज्ञान्यतासम्बन्धेनात्मनेपदार्थसंयोगरूपफले तस्य चाश्रयतासम्बन्धेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यग्रामेऽन्वय इति चैत्रद्विर्त्ये संयोगावच्छिन्नस्पन्दस्तज्ज्ञान्यसंयोगवान् ग्राम इत्याकारकशब्दोऽपि । 'चैत्रेण त्यज्यते ग्राम' इत्यत्र संयोगस्थाने विभागमन्तर्भाव्योऽपि उपवादनीयः ।

अथ चैतन्निष्ठक्रियाजन्यसंयोगविभागादेर्गामादाविव चैत्तादावपि सत्त्वात् 'चैत्रेण त्यज्यते-गम्यते चैत्र' इत्यपि स्यात् । न स्याच्च 'चैत्रेण न गम्यते न त्यज्यते चैत्र' इत्यादौति चेत्, अत्र दीधितिः फलप्रभृतयः — फलमिव तत्र क्रिया-त्रयि परसमवेतत्वमपि कर्माख्यातार्थं, परत्वे च भेदरूपे प्रतियोगितया फले आप्रयतयान्वयिनः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्यान्वयः — चैत्रे चैत्तान्यसमवेतक्रियाजन्यसंयोगादिमत्त्वस्याऽन्वयाऽयोग्यत्वात्, तादृशसंयोगाद्यगावस्य च तद्यान्वययोग्यत्वाच्च तत्तापत्त्यनूपपत्त्योरवशम् इत्याहुः ।

तत्रेदं चिन्तयन्ति — प्रथमान्तपदोपस्थाप्यकर्मणोऽन्वयितावच्छेद
कावच्छिन्नत्वाप्रविशं पितृप्रतियोगितया भेदाशेऽन्वयोपगमेपि चैत्रेपि चैत्रस्य
द्वित्वादिना भेदमभवेन तत्समवेतक्रियाया परसमवेतत्वाक्षतेरुक्तदोषोद्घात
समयः । अन्ययितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितया तत्र तद्भावात्स्वीकरो '
 ' चैत्रेण द्रव्यं गम्यते ' इत्यादावनुपपत्ति — द्रव्यत्वावच्छिन्नभिन्नतामभे
तत्वादे क्रियादौ याथात् ।

न च तत्र द्रव्यपद लक्षणया चैतान्यद्रव्यपरमिति वाच्यम्, 'मलेन
गम्यते मल ' इत्यादौ मलपदस्य महान्यमलपरत्वासम्भवात्, महान्यस
मवेतमलवृत्तिक्रियाया अप्रसिद्ध्याऽनुपपत्तितादवस्थात्, अननुगतमलगतत
त्वावच्छिन्नोपस्थित्यनैवत्वात्, कर्मव्यक्तिभिन्नमलत्वेन लक्षणाग्रहस्य ता
दृशवाक्यजन्यधीर्बुद्धे निवर्ततेऽसम्भवात् । न च फलविशेषमव्यक्तनिः तत्
द्रव्यकित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन परत्वेऽन्यथात् सवन्धोपस्थितेश्चानपे
क्षणाद्याऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्, ससर्वातात्पर्यज्ञानानुरोधेन तदुपस्थितेरपि शा
ब्दबुद्ध्यावपेक्षणीयत्वात् । ' तद्रव्यकृत्या तद्रव्यक्तिर्न गम्यते ' इत्यादा
वभावप्रतियोगिकेऽपि विद्वत्तद्रव्यकित्वावच्छिन्नभिन्नसमवेतक्रियाया अ-
प्रसिद्धे ।

ये तु फल भेदश्च कर्मप्रत्ययार्थः, फले ज्ञेयतासम्बन्धेन भेदे च
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन क्रियाया अन्ययः, भेदफलयोश्च कर्म
प्राप्तयतासम्बन्धेनान्वयः, चैत्रसमवेतक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रो नाभय
इति तादृशक्रियाजन्यफलाश्रयत्वेपि तस्य ' चैत्रेण चैत्रो गम्यते ' इति
न प्रयोगः । ' मलो मलेन गम्यते ' इत्यादेरेकमलदिनेष्टक्रियावच्छिन्न
भेदसहितस्य तज्जन्यफलस्य महान्तरे सत्त्वान्नानुपपत्तिरिति ब्रुवते, तन्म
तेपि ' चैत्रेण चैत्रो न गम्यते ' इत्यादेरनुपपत्तिर्दुर्वारैव—चैत्रे चैत्रसमवेत
क्रियावच्छिन्नभेदाभावसत्त्वेपि तादृशक्रियाजन्यफलाभावस्य चाभावात्

न च फलभावो नञ् न तत्र प्रत्याख्यः । अपि तु भेदाभाव
एव कर्मणीति वाच्यम्, यदा चैत्रेण ग्रामो न गम्यते तदापि सादृशमयो
गानुपपत्तेः— सादृशभेदाभावस्य ग्रामे बाधाव । न च भेदस्य सामो
नाधिकरण्यसंबन्धेन फलेऽन्यवत्सादृशसंबन्धेन क्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य
क्रियाजन्यफलस्यैव चाभावो नञ् कर्मणि प्रत्याख्यते इति न दोषः— वि
शिष्टाभावस्योभयत्र सत्त्वादिति वाच्यम्, एवमपि मलेन यत्रापरमहो न
गम्यते अपि तु ग्रामादिरेव तत्र ग्रामाद्यगन्तारि, मले मलान्तरनिष्ठक्रि
यावच्छिन्नभेदसहितस्य स्वात्मरुमलानिष्ठक्रियाजन्यग्रामादिसंयोगस्य सत्त्वेन
विशिष्टाभावबाधात् ' मलेन मलो न गम्यते ' इत्यादेरनुपपत्तिः ।

यदि च फलमेव कर्माख्यातार्थस्तस्याऽऽश्रयत्वानुक्तक्रियावच्छिन्न
भेदवत्त्वोभयसंबन्धेन कर्मण्यन्वयः, नञ्समभिव्याहारे च तदुभयसंबन्धा
वच्छिन्नक्रियाजन्यफलभाव एव तत्रान्वेतीत्युच्यते, तदापि यत्र चैत्र
मैत्रयोर्भयकर्मजसंयोगस्तत्र चैत्रनिष्ठसादृशसंयोगस्य चैत्रे आश्रयत्वत्वानुक्त
क्रियावच्छिन्नभेदवत्त्वोभयसंबन्धेन सत्त्वात् ' चैत्रेण चैत्रो न गम्यते '
इत्यस्यानुपपत्तिः ' चैत्रेण चैत्रो गम्यते ' इत्यादिस्थितिः ।

अत्रोच्यते— भेदः फलं च कर्माख्यातार्थः, स्वावच्छिन्नप्रतियोगि
सादृशसंबन्धेन चैत्रादिनिष्ठक्रियाविशेषितभेदस्य स्वसामानाधिकरण्यत्वप्रति
योगितावच्छेदकजन्यत्वोभयसंबन्धेन फलेऽन्यः, विशिष्टफलस्य नञ्समभि
व्याहारे विशिष्टफलभावस्य नञ्समभिव्याहारे च कर्मण्यन्वयः । चैत्रगैत्रयो
रुभयकर्मजसंयोगस्थले चैत्रवृत्तिक्रियावच्छिन्नभेदस्य चैत्रेऽसत्त्वेन विशिष्टफ
लभावोऽक्षतः । यत्र मलेन ग्रामो गम्यते न तु मलान्तरं तत्र मलनिष्ठ-
ग्रामसंयोगं मलान्तरनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यस्य तन्मलः

न्तर्भावेन सत्त्वेऽपि तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकमल्लान्तेरनिष्ठक्रियाजन्यत्वं
स्याऽऽसत्त्वात् तद्व्यतिनोभयसम्बन्धेन मल्लनिष्ठक्रियावच्छिन्नभेदविशिष्टस्य फल
स्याभावो मल्लेऽक्षत एवेति न कश्चिदोष

कर्तृप्रत्ययस्थले चाधेयतया प्रकृत्यर्थान्नित्यस्य फलस्य भेदरूपा
ऽपरार्थे सामानाधिकरण्यस्वजनकक्रियावच्छिन्नप्राप्तयोगितार्त्त्वोभयसम्बन्धेना
न्वयः, तादृशभेदस्य च स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन क्रियायाम् ।
यत्र चैत्रक्रियया प्रीते न संयोग अपि त्वन्यत्र तत्र 'ग्राम गच्छति
' चैत्र ' इतिप्रयोगधारणाय स्वजनकक्रियावच्छिन्नप्रतियोगितार्त्त्वस्य ,
' चैत्रो ग्राम गच्छति ' इत्यादौ ' चैत्रश्चैत्र गच्छति ' इतिप्रयोगधार
णाय सामानाधिकरण्यस्य सत्र-धर्म प्रे निवेशः । चरमस्थले चैत्रग्रामस
योगस्य तादृशभेदे -सामानाधिकरण्यविरहाच्चेनक्रियाया सद्भेदप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि नातिमपन्नः ।

' चैत्रश्चैत्र न गच्छति ' इत्यादौ च तादृशभेदान्वितक्रियाकर्तृ
-रूपभाव एव चैत्रे प्रतीयते न तु क्रियाया द्वितीयार्थविशिष्टभेदस्य प्रति
योगितावच्छेदकत्वसम्बन्धवच्छिन्नाभावः - तादृशसत्त्वस्य वृत्त्यनिष्पन्नक
त्वात् । यदि तत्पर्यविक्षेपनशात् क्रियानुयोगिकोप्यभावः कश्चित् प्रती
यते इत्यनुभवमिदम् : तदा प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि द्वितीयार्थत्वमुप
गम्य विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवाप्तव्य एव , तत्प्रयोगान्तव्य
इति दिक् ।

फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपातुना फले व्यापारे च शक्तिद्वयम् ।
कर्त्राख्यातस्यैव फल धात्वर्थव्यापारविशेषणनया भासते, तत्र द्वितीयार्थधि
मन्वान्वयः । वर्गाख्यातस्थले फलं धात्वर्थव्यापारस्य विशेष्यनया
भासते । तस्य विशेष्यनयाऽऽख्यातार्थ आश्रयत्वम् [भासते], तदि
दोष्यनया धर्म (भासने) इति दीप्तिरिति न ।

केचित्तुः संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारबोधकानां गमिप्रभृतीनां कर्मप्रत्ययापेक्षया बहूनां फले शक्तिकल्पनामपेक्ष्य कर्मप्रत्ययानां फले शक्तिकल्पनमेव लवीयः, धातूनां च व्यापारमालवाचित्वा । धातोः फलबोधक-
तामने नामार्थवात्त्वर्थयोराधाराधेयभावसंबन्धेन साक्षादन्वयसंभवात्, फला-
श्रयत्वस्य कर्मणि प्रकारतया भानस्योद्गमन्तव्यतया तत्संसर्गस्यधिकस्य
भानकल्पनेनापि गौरवम्, फलस्य प्रत्ययार्थत्वे च तदाश्रयत्वं संबन्ध-
एवेति लाघवम् । न च धातूनां व्यापारमालवाचित्वे 'ग्रामं त्यजति' इत्यादि-
तोषि 'ग्रामं गच्छति' इत्यादिन इव संयोगादिरूपफलावच्छिन्नस्पन्दबोधापत्तिः
'ग्रामस्त्यज्यते' इत्यादितोषि 'ग्रामो गम्यते' इत्यत इव स्पन्दज-
न्यसंयोगादिमन्त्रेण मानप्रपञ्च इति वाच्यम्, कर्मप्रत्ययस्य, संयोगविभागा-
दिरूपनानाफलवाचित्वेपि सधरकलबोधे धातुविशेषसगमिव्याहारज्ञानस्यो-
पेक्षयाऽतिप्रमत्तत्रिरहात् । 'त्यजति' 'गच्छति' 'स्पन्दते'—
'त्यागः' 'गमनम्' 'स्पन्दः' इत्यादी कर्मासमभिव्याहृते बोध-
बैलक्ष्यं च तत्तद्धातूनां फलविशेषावच्छिन्नव्यापारलक्षणोपगमेनोपपादनी-
यम् । कर्मान्वित्वार्थव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वं गम्यादेः स्वभावमीनम्,
तदभावात् स्पन्दिभृतिष्वकर्मकत्वव्यवहार इत्याहुः ।

तत्र — यागमिप्रभृतीनामिव त्यजिग्रमिप्रभृतीनामपि पर्नायतेति भ्रम-
दशायां 'यजति' 'गच्छति' इत्यादाविव 'स्पन्दति' 'गच्छति'—
इत्यादितोष्यविलक्षणबोधोत्पत्त्या धातुविशेषसगमिव्याहारस्य फलविशेषबो-
धनियामकनाकरूपनामंभवात् । न च, 'ग्रामं त्यजति' इत्यादितः
संयोगावच्छिन्नव्यापारबोध तात्पर्यसत्तोऽप्यत एव— स्वन्मतेपि तात्पर्या,
नुरोधेन लक्षणया तद्वोपे तत्तत्त्ववदयकत्वात्, परं तु तत्र विभागादिरूपफल-
एव फलप्रत्यय-पर्यस्यानादिन सा संयोगादिरूपफलप्रत्यायनेच्छया स्पन्द-

सतो न तादृशप्रयोग इति वाच्यम्, विना शक्तिभ्रमं लक्षणाग्रहं च ' प्रामं
त्यजति ' इत्यादित् सत्यपि तात्पर्ये संयोगावच्छिन्नव्यापाराऽप्रतीतेरनुभवि
कृत्या घातो. फलविशेषमाचिताया आवश्यकत्वात् ।

‘ ज्ञायते इष्यते क्रियते घट ’ इत्यादौ विषयस्वरूपं कर्मत्वं
सङ्गर्हः । न च कृतिविषयताया. फलतत्साधनतदुपादानताधारणतया यत्न
‘ घट. क्रियते ’ इत्यादि प्रयुज्यते तत्र ‘ जलाहरणं क्रियते ’ ‘ कपाल
क्रियते ’ इत्यादिप्रयोगभ्यापत्तिरिति वाच्यम्, कृत्यर्थरूपातुसमभिव्याहृत
कर्मप्रत्ययस्य चिकीर्षाप्रयोज्यसाध्यताख्यविलक्षणविषयत्वमेवार्थः, उक्तस्थले
च कपालादौ कृतेरतादृशविषय-वाभावान्नोक्तप्रयोगप्रसङ्गः । ‘ काशाः कटाः
क्रियन्ते ’ इत्यादौ साध्यताख्यविषयताश्रयकर्मन्तरसमभिव्याहृतकर्मप्रत्य
येन व्यापार्यतारूपविषयताभिः प्रत्याख्यते, अन उपादानतया कृतिविषयका-
शादौ साध्यतारूपकृतिविषयताभिरहात् न तादृशप्रयोगानुपपत्तिः । तादृ
शकर्मसमभिव्याहाररूपतत्प्रयोजकविरहात् ‘ काशा क्रियन्ते ’ इत्यादौ
काशादौ व्यापार्यताबोधानुपपत्तेर्न तादृशप्रयोग इति ।

‘ काशा. कटा. क्रियन्ते ’ इत्यादावपि विशेष्यभेदेन वाक्यार्थ
भेदात् कर्मद्वयवाचकपदयोः समभिव्याहारे व्यापार्यताबोधानुपपत्तिः,
एवम्— ‘ क्रियते ’ इत्यत्र विषयतायाः कर्मप्रत्ययार्थस्य पाकानुपपाय
ककृतिमादाय ‘ पाकोऽकारि ’ इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यादिकं तु द्वयं
निराहृतमभ्यस्तात् ।

कर्तृकर्मवत् कालविशेषेऽनुशिष्टा लडादयः कालविशेषमपि बोध
यन्ति । तत्र लट्प्रत्ययस्य वर्तमानकाले शक्तिः, ‘ पचति ’ इत्यादौ
कृत्यादिरूपव्यापारबोधकप्रत्ययव्यवस्थाप्यकालस्तादृशव्यापार एवान्वेति न
तु क्रियायाम्—यदा पुरषो यत्तद्व्यवस्तदधीनाग्निसंयोगादिरूप पच्यादे
र्थे तिद्यते तदा ‘ अयं न पचति ’ इतिप्रयोगान्, ‘ अयं पचति ’ इत्युक्ते

‘इदानीमयं पाकयत्नवान् वा’ इतिसंशयनिवृत्ते, पूर्वापरीभाषापक्षस्याप्यारोपणादिव्यापाराणां विशिष्य पच्याद्यर्थघटनत्वेन प्रत्येकतद्व्यापारेषु कालान्तरप्रयोगाधिकरणकालरूपत्वेन लाघवेनोचितत्वाच्च ।

वर्तमानकालश्च तत्तच्छब्दप्रयोगाधिकरणकालरूपस्तत्तच्छब्दार्थः, अतो नैककालप्रयुक्तलडादितोऽपरलडादिप्रयोगाधिकरणकालीनत्वस्य कृत्यादावन्वयः । स्वप्रयोगाधिकरणकालत्वेन स्ववाच्यत्वं स्वस्माननुगमाच्छब्दकथनन्त्य सामान्यतोऽनुत्पत्तेर्दुर्वटतयाऽपूर्वव्यक्तियोगानुपपत्तिः सर्वनामविचारदर्शितरीत्या समाध्यस्यते — विशिष्य तत्कालत्वावच्छिन्नबोधस्यानुमेयसिद्धतया सर्वनामशक्तौ बुद्धिस्थितवच्छब्दप्रयोगाधिकरणत्वमुपलक्षणादियथा व्यावर्तकं वाच्यम् । न च तत्कालस्यैवमप्यवाच्यत्वे तद्भानानुपपत्तिरसमाधेयैवेति वाच्यम्, शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मत्वेन तत्तत्कालत्वानामेवोपलक्षणीयत्वात् ।

अथ शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिकालत्वव्याप्यधर्मा वर्यत्वादिकमपि । कालद्वयावृत्तिधर्मत्वनिवेशेऽप्येतद्रूपमासत्वादिद्वयावर्तनमशक्यम्, क्षणद्वयावृत्तिक्षणवृत्तिधर्मत्वेन तद्वयावतने चाध्ययनाद्यन्तधिकरणेऽध्ययनाद्यधिकरणस्थूलकालान्तर्गतक्षणेऽसमाप्तारब्धधर्मायने पुनः ‘चिन्तामणिमयमधीते’ इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः ।

यदिच — स्वप्रागभावाधिकरणत्वाश्रयकृतृत्वं प्रकृतक्रियानाशप्रागभावाधिकरणशब्दप्रयोगाधिकरणकाल एव वर्तमानकाल आधेयतासंबन्धेन कृताववेति, अनो नोक्तस्थले ‘चिन्तामणिमयमधीते’ इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः, आरम्भावरि समाप्तेपर्यन्तस्य स्थूलकालस्यापि तमात्वेन शब्दप्रयोगाधिकरणक्षणमादिरूपान्तरालकालेऽध्ययनाद्यनुकूलवृत्तिविच्छेदेऽपि शब्दप्रयोगाधिकरणत्वोपलक्षितानामस्थूलकाल वृत्तित्वस्यापि तादृशक्रियानुपलक्ष-

तादवायेन योग्यतानिर्वाह इत्युच्यते । तदा य सगमचिन्तामणिं
पीत्य किञ्चिदकालोत्तर पुनश्चिन्तामणिमध्येष्यते तत्तान्तरालदशायामपि
'अथ चिन्तामणिमर्चते' इति प्रयोगापत्तिः । यदि स्तुतिपाठादि
विच्छेददशायामपि 'प्रत्यहमय स्तुतिं पठति' इत्यादिवदुक्तस्थलेऽपि
दर्शितप्रयोग इष्ट एवेत्युच्यते । तदपि स्वपत्रेन विशिष्य सत्तत्काली
नामुपादानेनाऽन्यत्रो दुरुद्धर एव इति चेत् ,

न — शब्दप्रयोगाधिकरणवृत्तिमालम्ब्याप्यधर्मत्वेनोपलक्षणेनाऽनु-
सृष्टितत्तत्क्षणानेनमामर्षत्वाद्यनच्छिन्न एव काले लट् शक्तिः । कि-
यारम्भात् पूर्वं धर्ममाप्स्युनर च 'अधीते' 'पचति' इत्यादिप्रयोग-
शेषाणां वृत्त्यदिरूपाभ्यामर्थतादृशालस्यम्बुत्तेपागभावाऽप्रतियोगित्वस्व-
वृत्तिध्वसात्प्रतियोगिमकृतक्रियाकर्तृनिष्ठत्वाभ्यां विशेष्येनाधेयनासम्बन्धेनाऽन्व-
यनियम उपागन्वच्य , तत्तत्क्रियारम्भपूर्वमपि त मप्यनुत्तरमपि वा वर्तने-
मस्तत्तत्क्रियानुरूपकृत्यधिकरणकालस्य दर्शितविशिष्टाधेयनामव-पस्तादृ-
शकृतौ नाधिनेऽपि द्वौ वेतिन शब्दप्रयोगाधिकरणनाहशकालमादाम दर्शित-
प्रयोगापत्तिः । तत्रन्धे स्वादार्थस्य विशिष्य निर्देशेऽप्युपपत्तिश्चिन्तया ।

न च किमानुलूनिशून्यान्तगलदशाया स्तुतकालमादाय 'पचति'
'अधीते' इत्यादिब्रूत् तादृशदृष्टपधिकरणक्षणेऽपि स्थूलकालावच्छिन्नाया
वमादाय 'न पचति' 'नाधीते' इत्यादिप्रयोग — तत्र, नन्वो वर्त-
मानक्षणमास्तान्निगतलक्षकियानुवृत्तदृष्टयः शराबोधननियमात्, उक्तरीत्या
विशिष्य शब्दप्रयोगाधिकरणशगादिरूपकालम्यादि कल्पत्ययेन बोधनमा-
भवात् ।

नन्वपि शास्त्रारम्भेऽपि प्रतियोगिन्वेव कान्यन्वय इति तु न मनः
तत्तत्क्षणवृत्ततावच्छिन्नेरमाभ्यान्वयशरावच्छेदेन शरादीन्मूलकाला-
वच्छेदेन तादृशकृतिमिति मत्त्वेन कानिप्रमाभ्यां दुर्वागत्वात् ।

न च कालानवच्छिन्नाधिरतासवधेऽ नवर्षस्य पुरषेऽन्वयाधोक्ता
तिमसः इति वाच्यम्, तादृशस्थूलकाले यत्रात्मनि पाकादिकृतिस्तादृश
कालं तर्गततादृशकृत्यनधिकरणक्षणे ' न पचति ' इत्यादिप्रयोगोपपद्ये
तत्तन्क्षणावच्छिन्नपाकादिकृत्यमावदोद्यम्यैव तत्र तत्र स्वीकरणीयतया
कचित् प्रतियोगिपक्षिर्देवैर्वास्तात् ।

व्यापारावधेकेन च लडादिप्रत्ययेन क्रियाधागेव वर्तमानावधो
गोध्यने ' जानाति ' इत्यादौ न तु लङ्कार्थवत्त्वाद्दौ — ज्ञानाद्यवस्थेपि
तदाश्रयत्वादिसवधे सात ' जानाति ' इत्यादिप्रयोगापत्तेः । ज्ञादादि
निशिष्टे आनयत्वादौ काला वयमुपलभ्यातिप्रपञ्चवारणे ? विशेषणे ज्ञाना
दावपि तदवयवस्यावश्यकत्वे तस्यैव स्वीकाराच्चित्यान् ।

' पश्यति ' इत्यादौ क्रियाया फात्रा वयस्वीकारे निनष्टादावपि
' नश्यति ' इत्यादिप्रयोग स्यादिति तत्रोत्तरेपि लङ्कार्थं वस्तुपगम्य
सर्वत्र कालावयव दधितिरुदयजगाम । वस्तुतस्तु — नाशत्वमुत्पत्तिमद
भावत्वम्, तथा च धातुप्रतिपाद्यभावच्छेदके तावदेव काला वय इत्येव सा
धीय वर्तमानकालस्योत्पत्तिपत्र येन धात्वर्थेऽवयव इत्यपि वदति ।

लङ्प्रत्ययेन ' पश्यति ' इत्यादौ प्रत्ययार्थकृतौ, ' ज्ञास्यति ' इत्यादौ
क्रियाया भाविप्यत्वं प्रयाम्यते । यद्यपि भुव उत्पत्त्यर्थेन तमाऽना
गतकालोत्पत्तिकृत्व भाविप्यच्छब्दार्थं तथापि ' पश्यति ' इत्यादौ प्रत्ययार्
थकृत्यादाननागतत्वमात्रस्य प्रवर्तनिरूपेयते — उत्पत्तिपतीति निष्कलत्वात् ।
' भाविप्यति ' ' उत्पत्त्यते ' इत्यादौ च धातुनैव तादृशोत्पत्ति प्रत्या
प्यते । ' पश्यति ' इत्यादौ च दर्शिता गतिः । तत्र च वर्तमान
प्रागभावप्रतियोगित्वं प्रतियोगितामवधनाऽवयवी वर्तमानप्रागभावो वा
लङ्प्रत्ययार्थः । प्रागभावानतीकारे वर्तमानकालध्वंस एव तदर्थः, ध्वंस

स्ये कालोपाधित्वेन स्वसमानकालपदार्थाधारतयाऽऽभेयतासंबन्धेन । अ
नागतकृतेर्वर्तमानकालध्वंसोत्पत्तिमत्तया उत्पत्तिसंबन्धेन वा कृत्या—
दाबन्धयः ।

अ. १ पचमानेप्युदीच्यपाकानुकूलकृतिमादाय ' पक्ष्यति ' इत्या
विप्रयोगात्पत्तिः, पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेन चाऽनागतत्वबोधस्वीकारो न
सम्भवति— पूर्वपूर्वपाकानुकूलकृतौ तद्वाधात्, पक्ष्यमाणेपि ' पक्ष्यति '
इतिप्रयोगानुसारो । तत्तत्पाकानुकूलकृतित्वावच्छेदेनापि तदन्वयाऽसंभवः—
तत्तत्पाकत्वेन पदादनुपस्थिते । नापि यत्किञ्चित्पाकानुकूलाऽऽग्रकृतित्वावच्छे
देन तदन्वयः— आद्यत्वोपस्थापकपदाभावात् । तत्तद्व्यक्तिमनन्तर्भाष्य
दुर्वचत्वाच्चेति चेत् ? न— प्राग्भाष्यस्य वर्तमानत्वं . शब्दप्रयोगाधिकरण
क्षणवृत्तित्वम्, वर्तमानप्रागभाष्यस्य प्रत्ययार्थेन तस्य स्वविशिष्टकारवृत्तिकृ
तिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबन्धेन वर्तमानकालव्यसस्मत्तदर्थत्वे
न स्वपूर्वकालीनकृतिजन्यपाकानुकूलत्वविशिष्टाधेयत्वसंबन्धेन कृत्यंशेऽन्व
योपगमे उदीच्यकृतौ वर्तमानप्रागभाष्यदेर्दशितविशिष्टसंबन्धाऽसत्त्वेनाऽति
प्रसङ्गरिहात् । ध्वंसपूर्वत्वं च तदनधिकरणत्वमेव ।

न चाऽऽन्तरालिककृतित्जन्यस्य पच्यर्थव्यापारस्य पूर्वव्यापारानुकूल
कृत्यजन्यतयाऽऽन्तरालिककृतेः पूर्वकृतित्जन्यपाकानुकूलत्वमक्षतमेवेति तस्या
ध्वेपि निरुक्तविशिष्टसंबन्धेन वर्तमानप्रागभाष्यादिमत्प्रसङ्गतमेवेति याच्यम्,
कृतित्जन्यप्रागभाष्यत्र कृतित्जन्यव्यापाराधीनफलानुकूलव्यापारस्य विवक्षि-
त्वात् ।

' पक्षा ' इत्यादौ सुतोऽनद्यतनमाविष्यत्वमर्थः । अनद्यतन-
माविष्यत्वं च शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसाऽवृत्तित्वे सति शब्दप्रयोग
कालीनप्रागभाष्यप्रतियोगित्वम् । शब्दप्रयोगाधिकरणदिवसध्वंसोत्पत्ति-
कृतं वा ।

केचित्तु— भविष्यत्त्वमेव तत्स्यार्थः, क्रियाया कृतेर्ना स्वरूप
सदनघतनत्वमेव तत्साधुतानियामकम् । असाधुत्वादेव 'अद्य पक्ष्यति'
इत्यादौ 'पक्ता' इति न प्रयोग इत्याहुः । तत्र— तथा सति, भवि
ष्यत्त्वादिकमपि नाख्यानार्थः स्यात्, स्वरूपसद्भाविष्यत्त्वादिकमेव लुब्धा
दिप्रत्ययस्य साधुतानियामकम्, असाधुत्वादेव 'पक्ष्यति' इत्यादौ
'पक्ता' इतिवत् 'पचति' इत्यादौ 'पक्ष्यति' इति प्रयोगविरह
इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वात् ।

'पचति' 'पक्ष्यति' इत्यादेरविलक्षणबोधजनकत्वमनुभवयिषु
हमिति फलविशेषबोध आवश्यक इति चेत्, तदा 'पक्ता' 'पक्ष्य
ति' इत्यादेरपि अलक्षणबोधजनकत्वस्याऽऽनुभविक्तया अद्यतनतान्वयबो
धोपि दुर्वारः । यदि च 'पक्ष्यति' इत्यादिवाक्यजन्यबोध सति भविष्य
त्त्वादिसशयानुदयाद्भविष्यत्त्वादेः शाब्दधीविषयत्वमावश्यकमित्युच्यते ।
तदाऽनघतनबोधोपेक्षीहमीमेव युक्तिं गृह्णाण ।

एवम् 'न पक्ष्यति' इत्यादावभावेऽनागतकालवच्छिन्नत्वभानमाव
श्यकम्, अन्यथा पक्ष्यत्यपि वर्तमानवृत्तिपाककृत्यभावमादाय 'न पक्ष्य
ति' इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गात् । न च पक्ष्यत्यप्यनागतयत्किञ्चित्काला
वच्छेदेन वर्तमानमभावमादाय 'न पक्ष्यति' इति प्रयोगो दुर्वार एवेति
वाच्यम्, अनागतकालवच्छिन्नत्व हि तत्र वर्तमानक्षणध्वसावच्छिन्नत्वम्,
सादृशध्वसनिष्ठानच्छेदकता चाऽनवच्छिन्ना ग्राह्या, अनागतकृतिमिति च
पुनः तदभाववृत्तौ वर्तमानक्षणध्वमरूप काल प्रतियोगिवृत्तावप्यवच्छे
दक इति विरोधमज्ञनाय सादृशकृत्यनवच्छेदकाऽवान्तरकाल एवानच्छेदक
उच्ये इति नोक्तातिप्रसङ्ग इति ।

उक्त्युक्त्याऽनागतत्वस्य यथा लुडाद्यर्थम्, तथा 'अथ पश्यति न पक्ता' इत्यत्रानवतनकालवच्छिन्नत्वस्याभावेभावे धः पक्ष्यत्यप्यवतनाऽनागतकालवच्छिन्नताकृत्यभावमादाय 'न पक्ता' इति प्रयोगप्रसङ्गेन लुटोऽनवतनार्थत्वसावश्यकम् ।

अनागतानवतनकालवच्छिन्नत्वमप्युक्तरीत्यानिप्रसङ्गरक्षणाय प्रकृतशब्दप्रयोगाधिक्येनादिनध्वंसनिष्ठानवच्छिन्नावच्छेदकनाकरूपं प्राप्तम् । अवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च संबन्धविषया भासते ध्वंस एव पदार्थ इत्यधेयम् ।

अथ गन्तव्यमिच्छाहारस्थलेऽपि कृतावेव कालान्वयोऽस्तु । अनागतकालेऽपि गदाप्रत्ययस्याऽपामाधिक्येन सर्वत्रैव प्रसिद्धयतीति न प्रतीयमानमिति चेत्, सभावान्वयश्चात्मनि कालानवच्छिन्नावच्छेदनासंबन्धेनोपगम्यतामिति चेत् न — यदुत्तरकाले चैवादीनराकादिकगमनिर्द्धं तदा गीत्, 'चैव भोदुर्न न पश्यति' इति प्रयोगानुपपत्तेः — अनागतचैवरी यौदनकर्माकपाकानुकूलकृत्यप्रसिद्ध्या तदभावप्रत्यायनासंभवात् ।

न चाभावे कालान्वयोपगमेऽपि यत्तत्तुल्यव्यवस्थादिकर्मकपाक एव प्रसिद्धस्तद्व्यवस्थानिपत्त्यै 'एतत्तुल्यं न पश्यति' इत्यादिवाक्यस्याऽप्युपपत्तिरिति — 'निर्णयपक्षेर्दुर्वात्तादिति तत्र पाके तद्व्यक्तिवर्गव्यापार एव नन्वा बोध्यते इत्युपगन्तव्यम्; तथा चोक्तस्थलेऽपि तत्पाके चैवादीनरार्थकत्वाभावेनोपगमेनोपपत्तिरिति वाच्यम्, पाके तत्कर्मकत्वमात्रबोधोपगमे तादृशपाकानुरूपानागतकालेः कर्तारि भागवतोपगमः तत्पदं तदुत्तरं पदादिदपि येन न पश्यते तादृशकर्तृगमिन्वा

इतदर्थितवक्यस्य प्रामाण्योपादनाऽसंभवान् । अगत्या तु यत्कर्मको
यत्कर्तृकः पाकोऽपसिद्धस्तद्वैश्वकर्मादृष्टिनिर्वाक्यन्यपदवत्प्रवृत्त्याऽयोग्य
लोपगम्यते ।

केचित्तु तत्रापि पाके तत्कर्मकत्वाभावात्स्य तादृशे च कर्तारि पाक
कृत्यभावात्स्य बोधमुपगम्य प्रामाण्यमुपादयन्ति— तात्पर्यसत्त्वे एतेनापि
नञाऽभावद्वयबोधनसमयात् । न चैव तण्डुलमात्रं पचति पश्यति वा
क्षेत्रेपि ' तण्डुलमयं न पचति न पश्यति ' इति प्रयोगः स्यात्—
तण्डुलाऽकर्मकपाकानुकूलवर्तमानादिकृत्यभावाऽवधादिति वाच्यम्, यतः
सुवर्धप्रतियोगिकत्वाभावात्किंवाकर्तृत्वाभावबोधकत्वा नञः ' आ
काशं न पचति घटः ' इत्यादिष्वपि न स्वीक्रियते— तादृशबोधजनकताया
अनुत्पत्तत्वात्, येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यात्, किं तु ' पाक आकाशाकर्मकः
पाककृत्यभावात् घटः ' इत्यादिसमूहालम्बनबोध एव, उक्तस्थले च
क्षेत्रे पाककर्तृत्वभाववाक्येन प्रामाण्यप्रसङ्गः । अस्तु वा तत्राभावात्किंवा
पाककर्तृत्वाभावविषयकोऽयमूहान्तररूप एव बोधस्तथापि न दर्शिताति-
प्रसङ्गः— तादृशबोधेऽवधितावच्छेदकावच्छेदेन प्रथमाभावमाननियमात्
पाकत्रावच्छेदेन च तण्डुलादिकर्मकत्वाभावावधये योग्यताविरहात् । ' अ
नञ आकाशं न पश्यति ' इत्यादावर्षदृशी गतिः ।

अथ यत्तण्डुलादिकर्मको यत्पुरुषकर्तृकः पाकोऽपसिद्धस्तत्पुरुषे
ऽन्यकर्मकपाककर्तृत्वस्य तत्तण्डुलादौ चान्यपुरुषपच्यमानत्वादेर्भगदशाया
' तण्डुलमयं न पश्यति ' इत्यादिवचनस्य बोधकताया अनुभवसिद्धि-
नाऽपाकर्तृमशक्यत्वाच्चोक्तप्रकारः सम्भवान्— विरोधिनिश्चयगत्वेन

तत्पुरुषे पाककृतृत्वसामान्याभाव य पाकत्वावच्छेदेन तत्पुरुषकर्मक वामावरय-
च प्रति त्यसंभवादिति चेत् !,

न—सत्र तादृशवाक्यस्यैकाभावाद्वाहिभ्रमजनकत्वोपगमात् । न
च सर्वत्रैव तदुपगमौचित्येन प्रयासवैफल्यमिति वाच्यम्, विशेषदर्शित्वात्
प्रतारकैरपि तथाविधवाक्यप्रयोगात् तस्य प्रतिद्वार्थकतासंपादनस्यावश्य-
कत्वात् । न च तत्तत्पुलान्विकर्मकत्वम्—तत्तिष्ठविकल्पात्तजनकत्वं तदपि
चाऽप्रमिद्वमिति कथं पाके तदभावात्प्रत्यय इति वाच्यम्, विकल्पात्तत्वादेव
तत्तद्व्यापित्वाभावबोधोपगमात् ।

‘ अगाक्षात् ’ इत्यादौ लुङोऽस्तीतिरुल्लोऽर्थः, तस्याप्याख्यातना-
मान्गार्थकृत्वादावन्वयः, तस्य च संबन्ध आधेयत्वम् । अथ वा काला-
ऽविशेषणतयैवान्तित्वं लुङोर्थः, आधेयतासंबन्धेन च तस्य कृत्वादावन्वयः
कालान्तिर्भावस्य व्यर्थत्वात् । वर्तमानत्वं प्रतियोगित्वम् ।
येभ्यस्ततो वर्तमानत्वं स एव लुङाद्यर्थः, तस्य प्रतियोगितासंबन्धेन कृत्वादावन्वयः ।
गर्भ्यदशायाम् ‘ अगाक्षात् ’ इत्यादिप्रयोगधारणमुक्तरीत्या बोध्यम् ।

.. लङ्प्रत्ययस्याऽस्तीतिरुल्लोऽर्थः—अथ पचति ‘ अग-
चत् ’ इत्यप्रयोगात् । “ अमृन्नुपः ” इत्यादावगच्छान्त्वगर्भेति तद-
विरुद्धमात्रं लङ्प्रत्ययेन लुङ्वाचः । अतोऽप्यनद्यतनसंयोगात्तत्त्वं लङ्प्र-
त्ययस्यावश्यकम्—स्यन्तापदनद्यतनत्वम् लङ्माधुनानियामकत्वेनद्यतना-
स्य दत्तुसतोऽविवक्षामात्रेणोक्त्यपेक्षे लङ्वाग्नानुपपत्तेः । इदमप्यनद्य-
तनत्वम्—मरुतनाददमयोगाभिफरणादिनाभ्युत्थितम् । अथ वा स्यान्नन्वेना-
ऽनद्यतनत्वं न लङ्गर्थः, किं तु तादृशादिनाद्यवृत्तिर्यमप्रतियोगित्वरूपम-
नद्यतनत्वं न विनियम्यम् ।

अतीतवमनस्तनत्व परोक्षत्व च लिटोर्य । “अध्यात सर्वर्तुमुत्तामयोभ्याम्” इत्यादौ परोक्षवसत्तेऽपि परोक्षत्वाविचक्षया न लिट् । परोक्षत्व च वक्तुः साक्षा काराविषयत्वम् ।

केचित्तु—वक्तृभिनकर्तृकत्वेव परोक्षत्वम्, अत एव लिट् उत्तम पुण्याऽसभवेनाऽपरोक्षतायामपि लिट् साधुत्वे “जलुत्तमो वा” इत्या देशोपपत्त्यनुपायकारोक्तं सभच्छते, अन्यथा निद्रादिदृश्या एवकर्तृक गमनादित्रिषाया एवपरोक्षत्वसमवेन ज्ञापकत्वाऽसङ्गतमित्याहुः ।

‘कलिङ्गे दृष्टोति’, नाह कलिङ्गान् जगाम’ इत्यादावत्यन्तापह्नवस्थाने सूत्रान्तरेण त्रियाया अपरोक्षत्वेऽपि लिङ्बिधानात् तादृशजापकत्वेन “व्यानेने निरणावलीम्” इत्यत्र लिट् साधुत्वोपपादनमुपायकृतामयुक्तमेवेति बोध्यम् । अत्यन्ताऽपह्नवश्चाऽव्याधितपरोक्षनिपरीतधोऽनाम तदुपपादनाभावाप्रतिपादनेच्छा कलिङ्गाधिकरणकदर्शनादेरुपपादककलिङ्गगमनादिक तेन विना तदसंभवात् । अत्यन्तापह्नव स्वरूपमन्त्रेव लिट्साधुतानियामकः ।

लिट् लोटोर्बिभ्रिर्ध — परप्रवृत्त्यर्थं तत्प्रगोपात् । विभि — प्रवर्तकज्ञानविषयो धर्मः, स च धर्मा न्यायनये तृनिमाश्रयत्व बलवदनिष्ठानेन युयन्धित्व (अजनकत्व) सहितमिष्टमाधनत्व च । ‘ओदकां पचेत्’ “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादावोदनस्वर्गादिरूप मत्फल तत्माधनत्व पात्रयागादित्रिषाया प्रतीयो । तादृशकल्पानां च तत्तद्वृत्तेः लिटादिशक्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे शक्यत्वानन्त्य सर्वसाधारण्येन व्युत्पत्त्यनुदयेनाऽपूर्वफलमाधनत्वबोधनिर्वाहध्वनीष्टत्वेन तेषामनुगमः । इष्टत्वम्—स मभिव्यक्तपदोपस्थापितकामनाविद्वत्त्वम्, अतः ‘स्वर्गकाम पचेत्’ इत्यादौ शक्तिमन्तुः । अत्य नौदकादिगन्धनत्वधी । न वा तत्तात्पर्येण तदप्राप्त्यग प्रामाणिकानाम् ।

इष्टत्वज्ञानस्याऽप्रवर्तकत्वेऽपि शक्यफलानुगमार्थं तस्य शक्यता ।
 यस्तु तत्त्वशक्यस्यैव तस्य शक्यानुगमकता सर्वनामस्थले बुद्धिस्थत्व-
 मत् । तेन रूपेण फलानां सङ्केतविषयता विना शक्यैक्याऽसम्भवात् ।
 तस्य सङ्केतविषयत्वोपगमेऽपि यथा न तस्य वाच्यता तथा प्रपञ्चितम-
 न्यत्र । यत्तु चेष्टत्वस्य शाब्दबोधेऽभानाद्विशिष्ट्येष्टतावच्छेदकस्वात्त्वा-
 दिप्रकारेण शाब्दबोधोत्पत्त्या विषेयाक्यात् प्रवर्तकज्ञाननिर्वाहः ।

यत्तु इष्टत्वेन फलभावेऽपि स्वर्गकामादिपदेकदेशोपस्थितस्वर्गत्वा-
 वच्छिन्नस्य विध्यर्थेऽप्येष्टेऽभेदान्वयान् प्रवर्तकज्ञाननिर्वाह इति, तत्र
 सन् — वृत्तशब्देकदेशे इतरानन्वयनियमात्, स्वर्गत्वादिप्रकारेण कामना-
 धीनशृङ्खला स्वर्गत्वादिबोधोपस्थितकृतसाधनताज्ञानस्य हेतुतयाऽगोचरेण स्वर्गा-
 दिविशेषितफलसाधनताज्ञानस्यानुयोगित्वात् । ‘अभेदेन स्वर्गादिप्रकारक-
 स्वर्गादीनामसाधनताज्ञानगतिः स्वर्गत्वादिप्रकारकशृङ्खला हेतुः, अत एव
 “स्वर्गकामो यत्रेन” इत्यादित् प्रवृत्तिः’ इति तु १ युक्तम्-स्वर्ग-
 त्वप्रकारककामाया अभिकारत्वात्प्रवृत्तेः ।

अथेष्टत्वस्य शक्योपलक्षणत्वे तदभाऽभाननिर्वाहेऽपि स्वर्गत्वादेरश-
 क्यस्य भानं न सम्भवीत अशक्यस्य भावोपगमेऽतिप्रसङ्गादिति चेत् ,
 स्वर्गत्वावच्छिन्ने समभिध्याहृतकामनाविषयज्ञानसहकृतस्य तादृशका-
 मनाविषयतायाऽप्युत्पत्तिरज्ञानस्य स्वर्गत्वादिप्रकारकशाब्दधीहेतुत्वोपगमे-
 ऽतिप्रसङ्गानवकाशात् । यस्तु तत्तादृशकामनाविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षित-
 स्वर्गत्वादिनिशिष्टमाध्याये शक्तिस्वीकागतं सर्वसामञ्जस्यम् ।

न च स्वर्गत्वादिनिशिष्टमाध्यायस्य विधिप्रययवाच्यत्वं न सम-
 यति स्वर्गस्यैवैकज्ञानादित्यन्तर्गतादिनाधारण्येन यागादिचम्यजात-
 च्छेदकतया यागादौ स्वर्गादिनिशिष्टसाधनवत्त्वम् । न हि अन्यता-
 नवच्छेदकत्वमपि तत्त्वविशेषे निवेष्टव्यमिति वाच्यम्, स्वर्गत्वादेः शक्य-

विशेषणत्वेऽपि तदुपलक्षितवैजात्यावच्छिन्ननिरूपनजनयनाया यागादाव
धाधिनाया स्वर्गारिजनकतावेन विधिमन्यमाने भानसमवात् । घटत्वादि
विशिष्टवाचकपदघटित्वात् ' घट द्रव्यत्वेनैव जानाति ' इत्यादिवाक्याद्
घटस्याद्युपलक्षितघटादिविशेष्यकवगानवत् ।

न च तद्वर्गावच्छिन्ननिरूपितसमाधनतज्ज्ञानं विना तद्वर्गप्रकारक
फलेच्छाधीनप्रवृत्त्यनिर्वाह इति शङ्क्यम्, यहित्वादिप्रकारकच्छातोपि
तृणादिसमवधानेऽभ्यान्तप्रवृत्तेरानुभविक्तत्वात्, भूय सुखार्थिणामपि भ्रम
विना क्रियाविशेषे प्रवृत्तेष्व तद्वर्गावच्छिन्नफलार्थिप्रवृत्तौ तद्वर्गप्रकारेण
भासमानफलं प्रति साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तयत्वात् । स च धर्मः कार्य
तावच्छेदकनया भासता कार्यांशे उपरक्षणतयैव वेत्यन्यदेतत् । न हि
यहित्वादिकं तृणादिजन्यतावच्छेदकम् — व्यभिचारिसाधरणत्वात् । न वा
भूयस्त्वादिकं कस्म्यचिज्ज्ञानवच्छेदकम् — जर्ध्वक्षमप्रत्ययात् ।

एव सति घटत्वावच्छिन्नफलार्थं तन्वादौ कथं न प्रवर्तते ? त
त्वादेरपि घटत्वाद्युपलक्षितजन्यत्वादिविशिष्टनिरूपितद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध
नतावत्त्वादिति चेत् । फलानुपधाननिश्चयात्, तस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्ति
प्रतिबन्धकत्वात् । फलोपग्रामकसाधनत्वस्य वा विधिमन्यमर्थतया ' घट
कामस्तन्तुमुपाददीत ' इत्यादिर्न प्रयोगः । न च तथापि स्वर्गत्वादेर्यागा
दिनिष्ठकारणताघटकव्यापकनानिरूपकतावच्छेदकनया स्वर्गत्वावच्छिन्ननि
रूपितव्यापकताघटितकारणताया बाधः । स्वर्गादिनिष्ठकार्यतावच्छेदक
पैज्ञान्यस्य च कारणताग्रहोत्तरकालत्वस्य रेन प्रागनुभूतितया तदवच्छिन्न
निरूपितव्यापकताबोधासमव इति ' स्वर्गकाम ' इत्यादौ विध्यर्थबो
धानुपपत्तिर्तुर्वैरिबेति वाच्यम्, स्वरूपमन्थरूपाया एव कारणताया वि
ध्यर्थत्वोक्तत्वात् ।

अन्यथा सिद्धनिरूपकताऽनवच्छेदकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मव
स्वर्गकत्वमेव वा स्वर्गकारणत्वम्, नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकश्च धर्मो विशि
ष्टोत्तरकालरूप्यो आनिविशेष एव नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वेन सा
मान्यरूपेण शाब्दबुद्धौ भासते, नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकत्वं च कारण
तावच्छेदकत्वाभिमतधर्मावच्छिन्नतद्वापारान्यतराभावाधिकरणताविशिष्टोत्प
त्तिक्षणावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वम् । अधिकरणतावैशिष्ट्य
च स्वावच्छेदकक्षणान्यबहिर्तोत्तरक्षणावच्छिन्नस्वाश्रयनिष्ठत्वसम्बन्धेन ।

वस्तुतः स्वर्गनिष्ठधर्मावच्छिन्ननिरूपितनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्म
वशमेव स्वर्गकारणत्वम् । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं चाऽव्यवहितपूर्व
कालावच्छिन्नवृत्तिरूपाभावघटितदैशिकन्यापकतायाः स्वाश्रयत्वस्वाश्रयनिष्ठ
व्यापारवत्त्वाऽन्यतरसम्बन्धेनावच्छेदकत्वमेव । व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेद
कवैजात्यस्य विशिष्ट्यानुपस्थितावपि स्वर्गधर्मत्वेन ज्ञानं सम्बन्धेन । व्या
पकताघटकाभावप्रतियोगितायां स्वरूपतोऽवच्छेदककोटिप्रविष्टाया अपि
जातेर्व्यापकताभाने स्वर्गधर्मत्वादिना भाने न बाधकम्— स्वर्गधर्मत्वादे
रुपलक्षणतया भानात् । प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञान एव
प्रतियोगिकोटावुपलक्षणप्रकाराऽभाननियमात्, प्रकृते च कारणताशरीर
घटकाभावस्य प्रतियोगिताप्रकारेण भाननियमात् । अत एव स्वरूपतो
बहिर्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बहिर्त्वाद्यवच्छिन्नव्यापकतावच्छेद
कत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन लक्षणप्रवेशस्य समयदुक्तिरुता ।

इत्थमेव चेष्टनावच्छेदकधर्माणामुपलक्षणाभूतेनेष्टतावच्छेदकत्वेन व्या
पकताघटकाभावप्रतियोगितावच्छेदककोट्यप्रविष्टेनापीष्टतावच्छेदकधर्माणां,
सर्वसाधारणशक्तिग्रहे भानमुपपद्यत इति ।

एतेन — नियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मवत्स्वर्गकत्वस्य विध्यर्थेना
भूते यागादिधर्मिकतादृशकारणताग्रहस्य प्रवृत्तिहेतुता वाच्या, तदपेक्षया
च स्वर्गादिधर्मिकनियतोत्तरवर्तितावच्छेदकधर्मरूपमागादिसाध्यताज्ञानस्य

प्रवृत्तेर्दुत्ते तादृशसाध्यताविशिष्टेष्टमात्रस्य विध्यर्थत्वे प्रवर्तकत्वं च लाघवम्,
तादृशसाध्यताया निरुक्तसाधनतान्तर्गतत्वात् इतीष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं प्रव
र्तकत्वं च न्याहन्धेता। एवं यत्र कारणतावच्छेदकधर्मोऽनुपस्थितः, अतिप्रसक्तेन
न्यूनवृत्तिना वा धर्मेण कारणप्रबलक्षितं तत्र शब्दात् कारणताग्रहानुपपत्ति
रिति। नरस्तम्—व्यापकताघटितकारणतायाः सध्यतामपेक्षयाऽग्राह्यस्या एवो
क्तगत्या प्रवर्तकत्वादिसंभवात्, तादृशसाधनताशरीरे व्यापकतावच्छेदक
त्वेनैव कारणतावच्छेदकप्रवेक्षात् तद्ग्रहे विशिष्य तदुपस्थित्यनुपपत्ता -
पत्तिः ।

येचित्तु विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवाय एव स्वर्गादिनिष्ठयागादि
जन्यतामच्छेदकमवन्धः, तथा च वैजात्यस्य सवन्धघटकतयैव व्यापकताश
रीरे निवेशाक्षोपस्थित्यपेक्षा न वा कारणताविघटकव्यभिचारावकाश इत्याहुः ।
तदसत्— विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायत्वेन संबन्धताया मानाभावात् ।
तादृशसंबन्धघटितव्यापकताया विधिप्रत्ययार्थत्वे तस्य स्वर्गादिनिष्ठवैजा
त्यमेदेन शक्तिबाहुल्यप्रसङ्गात् । तादृशकार्यसंबन्धघटितेष्टकारणतायाश्च
प्रमाणान्तरेणाऽप्रत्ययितत्वात् तत्र शक्तिग्रहानुपपत्त्या शब्दबुद्धौ तद्वा
नानुपपत्तेश्च ।

न चेष्टतावच्छेदकत्वोपलक्षितस्वर्गत्वावच्छिन्ने कारणताघटकादि
करणादिपदार्थे च खण्डशः शक्तिरूपेयाः । आकाङ्क्षावशाच्चाधिकरणरू
पविध्यर्थे विजातीयस्वर्गनिरूपितसमवायस्य सवन्धतया मानात् तादृश
कार्यसंबन्धघटितकारणतायाः शब्दबोधे मानसुषगन्तव्यम्, न तादृश
सवन्धान्तर्भावन शक्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति याच्यम्, एवं
सत्यपि संसर्गतात्पर्यज्ञानानुरोधेन तादृशसंसर्गोपस्थित्यपेक्षाया दुर्वात्त्वात् ।

संभव — स्वर्गपदच्छुद्धसमवायेनैव स्वर्गत्वविशिष्टस्योपस्थिते । विशिष्टस
मवायेन स्वर्गत्वविशिष्टस्य स्वर्गपदार्थसोऽङ्गमे लक्षणाप्रसङ्गात् । शुद्धसम
वायेन स्वर्गत्वविशिष्टविषयककामनावतोऽनधिकारप्रसङ्गात् ।

मीमांसकास्तु—

“ अहरह सध्यामुपासीत ” इत्यादौ नित्यतया निष्कले
मन्ध्यापामनाद्विशिष्टसाधनत्वस्यायोग्यत्वेनाऽन्वयासमवायेऽसाधनत्वलिङ्गार्थः ।
अथ सन्ध्यावन्दनादेरप्यर्थवादोपर्यपितब्रह्मलोकाया त्यादि फलसाधा
नत्वमव्याप्ता, यत्र नित्यैर्ध्यावादादपि न फलोपस्थितिर्न क्वापि फालाभाव
निश्चायकप्रमाणभावाद् योग्यतमस्यसमोऽन फलसाधनत्वप्रत्ययो लिङ्गा
दि सः सत्येव । न च तदोपा नोपयोगी — निष्कलतया ज्ञाते चैत्य
व दनादो प्रवृत्तिनारणाधेष्टसाधनताजननस्य प्रवृत्तिहेतुतावश्यकत्वेन नित्य
विधे प्रवृत्तिनिर्वाहाय तस्य फलसाधनताबोधनताया आवश्यकत्वादि
तिथेर्न, न — ‘ सन्ध्यामुपासीत ये च सततं राक्षसवधे ’ इतिश्रुतौ
‘ सततम् ’ इतिश्रुते कदाचित् यम्य मन्ध्यावन्दनादिवाच्यत्वेन स्वीय
स यावन्दने इत्यनेकावाप्तिकलानुत्थानस्य निश्चितताऽहं सन्ध्या
वन्दने नञ्ज्ञेकावाप्तिमाधनताबोधनेति तस्य सन्ध्यावन्दनो प्रवृत्तिप्रति
निर्वाहात् । यत्र च नित्ये विशिष्ट फलबोधकोर्ध्यावादादिनास्ति तत्र विधि
प्रत्ययेनेष्टत्वेन फलसाधनताबोधनस्य जननेपीत्युपपत्त्यतावच्छेदकस्वर्गत्यादि
रूपविशेषार्थङ्कारेण फलनित्यकलसाधनतातोऽस्याऽनिर्वाहेण प्रवृत्त्य
निर्वाहात् । इष्टसाधनताजानाऽपठित-रणाभ्युपगमादिभिः सन्ध्यावन्द
नाद्यनामगोचरनरकादिसाधनताजानाधीनतद्गोचरद्वेगवदितस्यप्रत्यय म
न्ध्यावन्दनादो प्रवृत्तिनताया उपगन्तव्यतया नित्यमाले इष्टसाधनताधे

न च “विधजिता यजेत” इत्यत्र विशेषकृत्याद्यनेपि यथा
 स्वर्गफलपदस्याऽऽद्यादौरेण तत्तमभिध्यानात् विशेषकृत्यामच्छिन्नस्वर्ग
 साधनताबोधस्तथानित्यस्येपि विशेषधर्मप्रकाशकस्वर्गसाधनताबोधसमवा
 द्धुक्तप्रवृत्तिसामग्र्यन्तरकर्मनमयुक्तमिति वाच्यम्, बहुवित्तस्य्याऽऽयास
 साध्यविश्वजिदयागे तत्तद्व्यामवधादिफलोद्देशेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्विधे म्य-
 र्गफलतारार्यानिश्चयान्, सन्ध्यावन्दनादौ चाऽल्पायासमाये प्राणादिफलो
 द्देशेनापि प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तद्विधे स्वर्गपरत्वनिश्चयाऽप्योपात्त, स्वर्गादिकृत
 कामनारहितैर्मुमुक्षुभिरपि सन्ध्यावन्दनाद्याचरणात् उक्तप्रवृत्तिसामग्रीफल
 नस्यावश्यफलत्वाच्च तादृशमामर्शो विना प्रायश्चित्तादिविष्टाऽमाधने प्रवृत्त्य
 निर्वाहाच्च । न च तत्रापि पापध्वगन्धेष्टमावन्तताजानात् श्रुतिर्निर्दिहति, सुप्त
 दुःखागोचरगोचरेच्छाधामिष्टमाधनताज्ञानस्य नियमतोऽपेक्षाया निष्फल
 पापध्वंसस्येष्टत्वासंभवात् । नरकसाधनगोचरद्वेषश्च तद्व्यामगोचरेच्छाज
 नकत्वोपगमेऽस्मत्समीहितायामिष्टसाधनत्वज्ञानाऽवटितश्रुतिसामग्र्यामभिरा
 दात्, कृतिसाध्यताज्ञानसहितेच्छासाध्यान्दसामग्रीसन्धिरीर्षेत्वेर्निष्फलेपि
 सन्ध्यावन्दनादौ निर्वाहेण प्रवृत्त्युपपत्तेः ।

न च नरकानुत्पाद एव प्रायश्चित्तस्य सन्ध्यावन्दनादौ फलमि
 तीष्टमाधनताज्ञानवटितैव प्रवृत्तिसामग्री, नरकद्वेषरता च तदनुत्पादे
 नियत एवच्छेति तेषां नित्यसन्ध्यावन्द । क्षणानुपपद्यते । अन्येभ्य
 तन्मानुष्ठीयते इति वाच्यम्, नरकानुत्पादस्य तत्प्रागभावात्मकस्य प्रति
 योगिनिवृत्त्यप्राप्तेन फलत्वाऽसंभवात्, अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविधेभि
 तया कदाचित् पापानरेण यस्य नरकदुःख जनित जनिष्यते वा तदा
 तस्य सत्त्वात् नित्यत्वेन बोधयो फलत्वासंभवात् । योगक्षेमसाध
 रणसाधनतायाश्च गुरुशरीरत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्वात् ।

यदपि “ मण्डलीं कुर्यात् ” इत्यादिवाक्ये माण्यवाग्नायेष्टमा-
धनत्वस्य विध्यर्थत्वमात्रस्य कृमिति, तदपि न — मण्डलीकरणादिजन्य
तद्धंसादिरूपफलेषु कदाचित् कस्यचिदिष्टताभ्रमेणैच्छेत्पत्त्या मण्डलीकर-
णादयपीष्टसाधनत्वाऽनाधेनेष्टसाधनत्वविध्वयतामतेषु तद्वाक्ययागाण्यस्या
वश्यकनयेष्टापत्तेः । ‘ स्वर्गकामो मण्डलीं कुर्यात् ’ इतिवाक्यजन्यबाधे च
स्वर्गकामनाया मण्डलीकरणादिनिष्ठकृतन्मत्वमोजकत्वभावेन छद्मर्थबाधेन
तद्वाक्याऽप्राभाष्योपपत्तेः ।

न चेष्टसाधनत्वस्य विधिप्रत्ययार्थत्वं नुपगमे ‘ स्वर्गकामो यजेत ’
इत्यादिवाक्याद्यागादौ प्रवृत्त्यनुपपत्ति — तत्राथ वगोचरैष्वपटितसागम्य
संभवात् । यागाद्यभासस्य नरकादिरूपद्विष्टसाधनत्वाभावात् । इष्टसा-
धनत्वबोधकमानाभावेन तज्ज्ञानवदितरामगत्या अपि मन्त्रपते दुर्घटत्वा-
दिति वाच्यम्, इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थताविरहेपि ‘ स्वर्गाऽमानन न स्व-
र्गकामनाधीनकृतिसाध्यम् ’ इतीतरबाधकत्वात् स्वर्गकामकृतिसाध्यताभ्य-
सावच्छेदकतया स्वर्गसंघनत्वबोधविधिजन्यबाधे भावाद्यागदग्निसंघ-
नतज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिनिर्वाहात् । इत्थं च सम्भाव्य दगादौ तत्कालाच्छि-
त्तशौचादिकर्मनाऽधिकारो न तु फलकामनापि, अतः फलकामनद्वय-
स्यापि शौचादिमतं सन्ध्यावन्दनकरणं प्रत्यक्षजनकम् । फलकामना-
यास्तत्रापि द्वास्ते तच्छून्यस्याऽपि विवक्षितया तदकरणं न प्रत्यवाय-
मावतेत् । न च मुमुक्षावादेन स्वर्गादिरूपफलसामेष्ट्या नदाचिदसम-
वेति नरकाभावरूपफले नियमत एवेच्छा समवतीत न शौचादिमतं
सन्ध्यावन्दनसकृदणस्य प्रत्यक्षजनकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, नरका-
द्यनुपपत्तिश्चैव तदभावाऽपानेन तदिच्छाभिहेषपत्तेरित्याहुः ।

तदस्तु — धंसादेरन्यन्तभावविरोधिताया निष्प्रमाणसत्ता नर-
कात्सन्धाभावस्यैव गत्याश्चित्तसन्ध्यावन्दनादिवत्त्वसमसादिष्टसाधनताया

नाऽप्यदितप्रवृत्तिसामग्र्या जसिद्धे । कारणान्तरव्यवस्थेऽप्येव मुरुग्रोर
क्षेमसाधारणताभनताञ्जानमैव सर्वा प्रवृत्तिर्देवुनेति । ' दण्डाद् घटः '
इत्यादिप्रतीतिभ्यः स्वरूपसंबन्धविशेषरूपस्य क्षेमसाधारणताभनत्वोप
गमे तच्छरीरगौरवस्य भावावेति । निच्यस्थले शौचादिक्लृप्ताभनवे रुमयोरभि
धारत्वेऽपि प्रत्येकमेव तयोरधिधारता न ॥ मिलितयोरिति पञ्जामनादात्म्य
स्योपि शौचादिगतोऽभिधारितया तस्यापि नित्यात्वरूप प्रत्ययजनकम् ।

अथ वा सान्धान्यद्वयान्तरत्वेन प्रत्ययजननेऽभिधारितेशौचा
दिमत्त्वमेव सत्कारि न तु पञ्जामनादि, तद्वगतोऽपि प्रत्ययान्ते वि स-
र्वसिद्धत्वात् । इत्यनेन सान्धान्यदिद्वयानुपगमे शौचादिशून्यत्वात् साधनापने
दैवद्विस्त्यात्वरूप प्रत्ययस्य जनयेति विरुद्धम् । यत एव निरुप-
स्यजन्यन्तीतिताशे क-तान्ताया अपि-तरत्वेन सर्वसिद्धत्वात् शौचा
दिमत फलकामनारहित-तदकरुपे नचराग जनयति ।

अपरे तु ' चैतन न सन्देह ' इतिवाक्यमागम्यानुसंधेनेष्टसाधन
स्वरूप विध्यर्थसाग्राहकम्, इतिवाक्यमागम्यानुसंधेनेष्टसाधन
साध्यत्वावभावरूप-त-वोधने तद्वद्व्याप्याप्राप्त्यापत्ते । इति साध्यता
याश्च विविता निर्मुक्तिम्— तदनन्विदारेति इत्येवसाग्राहमागम्या
तथा विधिप्रत्ययस्यापि तदव्यञ्जता ' पचेत ' इत्यादौ इति पागानु-
कूलवमानस्याप्यस्य फलदाऽर्थात् पाकादापि इतिवाक्यमागम्यानु-
संधेनेष्टसाधनसाध्यताया विधित्वेऽपि तत्तत्कालतत्तत्पुरुषविशेषादिश्रेयसाहतिमाध्यताविषय
कस्य प्रवर्तकज्ञानस्य शब्दबोधोत्तरमेव स्वीकरणावत्या विधिसंज्ञक
शब्दबोधत साक्षात् प्रवृत्त्यनिर्वाहम् ।

अस्तु वा साध्यतासम्बन्धैवाख्यातसागम्यान्वर्थक्ये क्रियाया वि-
धिप्रत्ययजन्यबोधे भागम्, प्रवर्तिका विकीर्षाणि साधनासम्बन्धेन इति
प्रकारिका क्रियेन्द्रियेन । न च उदादिभ्यः आख्यातार्थक्ये क्रियादिश्रे

विनिगमकमिति वाच्यम्, क्रियाया बलवदनिष्टाऽसाधनत्वज्ञानस्यापि तद्वोचोच्छादेतुतया बलवदनिष्टाऽसाधनत्वान्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वमते किं याविशेष्यकृतत्वकारकज्ञानान्तरस्य कल्पनीयतया भतद्वये कल्पनासाम्यात् ।

यदि च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानमेव द्वेषतामग्रीत्वेनेच्छामतिरन्वयकं न तु तदसाधनत्वज्ञानमिच्छाहेतुः । तदोक्तस्य विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकस्य समेदेषु विशिष्टस्य वाच्यत्वे श्येने विध्यर्थबाधेन तद्विशेष्यक्युत्तरप्रामाण्यस्य इति शक्तिभेदस्य श्येने केवलेष्टसाधनत्वोपपन्नस्य चोपगम आवश्यकः ।

मणिकुनापि तत बलवदनिष्टाऽसाधनत्वस्याऽभानं लिखितम् । तदभानं विशिष्टशक्तिपक्षे न सम्भवति— विशिष्टशक्तेविशेषणविनिर्गोकेन विशेष्यताऽभासकत्वात्, तत्तद्वर्मप्रकारेण पदार्थविषयकशाब्दबोधे तत्तद्वर्माग्रे शक्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगादिज्ञानस्य हेतुत्वात्, अन्यथा विशिष्टम्यर्गादिवाचनस्वर्गादिपदाद्विराज्जक्षणा केवलमुत्तत्वादिप्रकारकशाब्दबोधोपापत्तेः ।

यदि च केवलमुत्तत्वादिना स्वर्गादिरूपमुखबोधो लक्षणामन्तरेण स्वर्गादिपदादिष्यत एव नेष्यते परं मुत्तान्तरबोधः— तत्र शक्तिविरहादिति शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहित्वमनुपयोगीत्युच्यते । तदापि बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य शक्यताया श्येननिष्ठवैरिषयसाधनत्वस्य बलवदनिष्टसाधनत्वनियतत्वेन तदसाधनत्वविशिष्टत्वेन विधिप्रत्ययाऽवाच्यतया सुतरा तत्र विध्यर्थत्वाऽनिर्वाह एव ।

यत्तु श्येनस्याऽदृष्टाद्वारकत्वघटितहिंसालक्षणानाक्रान्ततया बलवद्दुःखाऽजनकत्वमिति मतान्तरम्, तदसत्— तथा हि श्येने सात्त्विकप्रवृत्तिधारणाय बलवद्दुःखाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुताया उपग-

तन्व्यतया तस्यैव विध्यर्थताया भावश्यकत्वेन श्येने तद्भाषाच्छ्रुतेरमा
माप्यप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, श्येनेस्य हिंसात्वविरहेऽप्यभिचारतया नरकज
नरकवन्म दुर्वारत्वाच्च ।

१

यत्तु “अभिचरन्” इत्यस्य वैरविषयोचरप्रबलकामनाविशि
ष्टार्थतया तादृशकामनाविशिष्टस्यैव पुरुषस्य बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वं
रूपबलवदनिष्टाननुबन्धित्वघटकद्वेषानुदयात् तादृशकामनाविशिष्टवृत्ति-
पञ्चद्वेषविषयाजनकत्वं श्रुतिमात्रायात् प्रत्येतन्व्यम्, तच्च श्येनेऽभाषितमेव-
भैरविषये उत्कटरागवतस्तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषानुत्पत्त्या तादृशनरकस्य वैरव
योत्कटकामनाविशिष्टवृत्तिद्वेषाऽविषयत्वात्, न श्लोकदैक्याऽवर्तमानयोरेकत
रमपरविशिष्टवृत्तीति मिथ्याणा मूलाभिप्रायवर्णनम् तदपि न— बलवद्द्वेष
विषयदु खजनकत्वापनिमोगिकाभावस्याऽतिप्रसक्ततया बलवद्द्वेषविषयदु खज
नकत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य वाच्यताम्भीकारेणान्वपुरुषस्य पुरुषविशेषीयबलव-
द्द्वेषविषयदु खजनकत्वाभावस्य प्रत्ययाऽतमवात् तादृशदु खजनकत्वेऽभावे
च तण्डशक्तिस्वीकारे विशिष्टशक्तिस्वीकारपरित्यागात् ।

एव यत्रोत्कटरागो यदा तत्रैव नोत्कटद्वेषस्तदा, तज्जन्मे फले
उत्कटरागदशाया च तज्जन्यदु खरूपफलान्तरे उत्कटद्वेषे न किञ्चिद्भाष
कमिति भैरविषये उत्कटरागदशाया श्येनज-जन्यनरके बलवद्द्वेषो दुरपवाद
एव । अन्तु वा फलविषयोत्कटरागघटिता उपायगोचरोत्कटरागसामग्री,
तत्रैव तज्जन्यतया शान्ति फलान्तरेऽप्युत्कटद्वेषविरोधिनी तथापि नरकभैरविष
योरेकतर प्रति श्येनेस्य हेतुत्वाग्रहदशाया तयोर्बलवद्द्वेषरागशोर्गुणपत्
समभ एव ।

युग दोक्षाज्ञानमुपातस्य नरकाऽसाधनतया “ मा हिंसात् ” इत्याऽवैषडिंसैव विवक्षितेति श्येनस्य नरकाऽसाधनत्वोपपादनम्, तदपि न — तावताप्यभिचारविधया तथात्वस्य दुर्नारत्वात् ।

अथ स्वच्छशक्तिमयसंख्याऽनिष्टाऽसाधनत्वविनिर्मुक्तिं कविर् वि-
भिवाक्यजन्यनोषोषात्मे “ श्वेत छागमालमेत ” इत्यादयः तत्पारेत्या-
गसमवात् अनिर्गतेन “ मा हिंसात् ” इत्यत्र श्रुत्यर्थसङ्कोचो न स्या-
दिति साहचर्यसमवेत साधीय इति चेत्, स्यादेव अविरोधो “ प्राप्तेभ्यो
दपि दीयता तत्त कौण्डिन्याग ” इत्यत्रेव सा ज्यविधेदिशेपेतरपरत्वं न्युत्प-
त्तिसिद्धमिति “ मा हिंसात् ” इत्यत्र सङ्कोचः ।

कृप वा कृपयित् मागकाजपसमोवौत्सर्गिकार्थपारित्याग इति
हिंसानिवेपसङ्कोचेनोपपत्तौ न “ श्वेत छागमालमेत ” इत्यादौ विधिप्रत्ययस्य
बलवदनिष्टाऽसाधनत्वार्थपरित्यग इत्यभ्याहुः ।

अथ मागनादिजन्यश्रमादावपि कदाचित् कस्यचित् बलवद्देशेन
यात् ‘ यनेत ’ ‘ पचेत ’ इत्यदावप्रानाप्यप्रसङ्गो दुर्नारः ।

यत्तु बलवदनिष्टाऽसाधनत्वं न लै किरविध्यर्थं किं तु ‘ न हनञ्जय
इत्यादिश्रुते प्राप्तेऽप्यपक्षने चैति-
विष्णु एव तदर्थकता, तत्रापि बल-
विष्ट नरकमेव तादृशेनार्थं, अत्र इष्टोत्पत्तिनान्तरेण श्रमादेः कदाचि-
द्वैषविषयतया न यागादौ निष्यर्थवाच्य इति, तदपि न — “ शाक्य
भुञ्जीत ” इत्यादिनैषकनाशस्य बलवदनिष्टाजनकत्वनिर्गोचरत्वं वि-
प्राप्ताप्यानुपपत्तेः ।

तत्रापि रोगाज्जनकत्वं विध्यर्थं, तद्वशात् नान्त जोष्ये इति चे-
“ रिक्तासा न गच्छेत् ” “ पुण्ये नोद्बहेत् ” इत्यादयः प्राप्तेः साधनं

नम्य 'नैक पर्वतमार्गोऽयम्' इत्यादिवाक्यं यच्चैवास्ति । तथापि विशिष्य तत्तदनिश्चयापनवस्य विधिप्रत्ययार्पणे शक्त्यागन्त्यप्रसङ्गो न्युत्पत्त्यनुपपत्तिश्च ।

अत्र वदन्ति— द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणनिराकरणं यथाप्यस्य नानात्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभावात्कूटे तादृशमावर्त्तनाऽनुगमे एवैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिः । उपलक्षणीभूतद्वेषविषयतावच्छेदकत्वं परित्यज्य नरकावसाधनत्वं प्रतीयते । कुत्रचिन्नरकावसाधनत्वं कुत्रचिन्नोगासाधनत्वं प्रतीयते इत्यत्र तात्पर्यमेव नियानकम् । प्रतियोगितया प्रकारतया भावनात् प्रतियोगितावच्छेदकप्रत्ययनरकावसाधनत्वं द्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतया शक्तिप्रदे भावमाविरुद्धम् ।

न च प्रमेयत्वादेरन्युपलक्षणतया भावमाविरुद्धमिति भवेत्तत्रैव परलक्षणात्तथा नरकत्वाद्यनुगमकत्वं कथं न स्वीक्रियते विनिगमकत्वावादिति वाच्यम्, सुखाद्यसाधनत्वस्य विध्यर्थताभिहेण प्रमेयत्वादेः सुखादिसाधारणोक्तत्वात्त्येत्यस्यैव विनिगमकत्वात् । न च तात्पर्याभावात् सुखाद्यसाधनत्वावबोधकत्वोपपत्तौ विध्यर्थत्वेति क्षतिविरुद्ध इति वाच्यम्, तस्य विध्यर्थत्वं तत्तात्पर्येणानुनिक्राना 'न भुञ्जीत' इत्यादिप्रयोगात्ते ॥

इति तर्कशास्त्रपुरन्धरमहामहोपाध्याय आम्बूदास्य महाराजविरचितम्

॥ न्युत्पत्तिवादः समाप्तः ॥

॥ अस्मिन्तु ॥

